

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 7. Sayı 14. Güz 2011

Hacettepe University
The Atatürk Institute for
Modern Turkish History

**JOURNAL of
MODERN
TURKISH
HISTORY**

Year 7. Issue 14. Fall 2011

YÖNETİM YERİ / CONTACT:

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe/Ankara P.K 06800
Tel: (+90) 312 297 68 70 Fax: (+90) 312 299 20 76
Tel (ed.): (+90) 312 297 68 70/129
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-mail: ctad.editor@gmail.com

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458 E-ISSN 2147-1592

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The Journal of Modern Turkish History is a peer-reviewed scholarly journal, published biannually by The Atatürk Institute for Modern Turkish History, Hacettepe University. The Journal consists of manuscripts in Turkish and English.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi
06100 Sıhhiye/Ankara
Tel: 0312 310-97-90

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The board claims no responsibility for the arguments asserted in the published manuscripts.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 7. Sayı 14. GÜZ 2011

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY

Year 7. Issue 14. FALL 2011

SAHİBİ / OWNER

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Adnan SOFUOĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / MANAGING EDITOR

Seyfi YILDIRIM

EDİTÖR / EDITOR

İdris YÜCEL

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Fatma ACUN

Ayten Sezer ARIĞ

Sadık ERDAŞ

M. Derviş KILINÇKAYA

Adnan SOFUOĞLU

Seyfi YILDIRIM

Mustafa YILMAZ

İdris YÜCEL

TEKNİK YARDIMCILAR / TECHNICAL ASSISTANTS

Emre SARAL, F. Salim SANLI,

Yasemin TÜRKKAN, H. Seçkin ÇELİK

HAKEM KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

AKBULUT Dursun Ali, Ondokuz Mayıs Ü, Samsun.

ARI Kemal, Dokuz Eylül Ü, İzmir.

ÇETİNSAYA Gökhan, YÖK, Ankara.

DAYI S. Esin, Atatürk Ü, Erzurum.

ERTAN Temuçin Faik, Ankara Ü, Ankara.

GÜNEŞ İhsan, Anadolu Ü, Eskişehir.

KARAMUK Gümeç, Hacettepe Ü., Ankara

KÖSTÜKLÜ Nuri, Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.

ÖZEL Oktay, Bilkent Ü, Ankara.

SARINAY Yusuf, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, Hacettepe Ü, Ankara.

SOFUOĞLU Adnan, Hacettepe Ü, Ankara.

ŞAŞMAZ Musa, Niğde Ü, Niğde.

TURAN Mustafa, Gazi Ü, Ankara.

TÜRKEŞ Mustafa, Orta Doğu Teknik Ü, Ankara.

YEŞİLBURSA Behçet, Abant İzzet Baysal Ü, Bolu.

YILMAZ Mustafa, Hacettepe Ü, Ankara.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 7. SAYI 14. GÜZ 2011

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY

YEAR 7. ISSUE 14. FALL 2011

İçindekiler/Contents

İdris YÜCEL, Sunuş	1
Makaleler	
Ayten SEZER ARIĞ, Ankara’da Modanın Öncüsü Bir Okul: İsmet Paşa Kız Enstitüsü	3
Mücahit ÖZÇELİK, Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu	16
Biray ÇAKMAK, Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası’nda Açılan Özel Okullar	40
İdris YÜCEL, Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)	65
Muhammed SARI, Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)	87
Evren ALTINKAŞ, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri	114
Nevin YAZICI, 1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu	133
CTAD Yayın İlkeleri	181
Yazarlar	183

Sunuş

İdris YÜCEL

Hacettepe Üniversitesi

Cumhuriyetin ilanını takip eden devrim süreci yalnızca siyasal alanda değil, kültürel ve sosyal alanlarda da köklü bir reform hareketine şahit olmuştur. Reform sürecinde kızların eğitimine verilen ehemmiyet ayrı bir önem taşımaktadır. Geleceğin anne adayları olan her bir kız öğrencinin, aynı zamanda ileride kendi çocuklarının da eğitmeni olacağı noktasından yola çıkarak, kızların eğitiminin toplumsal dönüşümde kilit rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu hedef kapsamında gerçekleştirilen girişimler arasında, 1928 yılında Ankara’da faaliyete açılan İsmet Paşa Kız Enstitüsü ilginç bir örnek teşkil eder. Enstitü, kız çocuklarına, giyim-kuşam, sanat ve kültür hususlarında verilen eğitimle yeni ve çağdaş bir dünya görüşü kazandırırken, başkent Ankara’da özellikle giyim sektörü üzerinde bir moda anlayışının başlamasına da öncülük etmiştir. Ayten SEZER ARIĞ, çalışmasında İsmet Paşa Kız Enstitüsü’nün Türk modernleşmesine olan katkısını ve kızların eğitiminde oynadığı öncü rolü irdelemektedir.

I. Dünya Savaşı ve mütarekeyi takip eden yıllardaki mahkûmluk mefhumu ve Osmanlı hapishanelerinin içinde bulunduğu umumi vaziyet acaba nasıldı? Yargılanmayı bekleyen, yani gözaltında tutulan mahkûmlardan, hükmü kesinleşmiş olanlara ve Anadolu sahasındaki hapishane müdürlerinin denetimleri altındaki kurumları nasıl yönettiklerine kadar mütareke dönemi hapishanelerine dair tarihçeyi, Mücahit ÖZÇELİK’in *Mütareke Döneminde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu* başlıklı çalışmasında takip edebiliyoruz. Osmanlı tevkifhaneleri ile günümüzdeki tutukevleri arasındaki farklılıkların ne şekilde olduğu bir kenara, konu Türk hukuk tarihi açısından değerlendirildiğinde, günümüzde olduğu gibi Mütareke döneminde de, Özçelik’in çalışmasında ortaya koyduğu üzere çok sayıda kişinin yargılanmaları tamamlanmadan birkaç yıl boyunca gözaltında tutuldukları gerçeği ironik bir tablo arz ediyor.

Osmanlı Devleti’nin uzun 19. Yüzyılı birçok alanda reform girişimlerine sahne olmuştur. Bu alanlar arasında ön plana çıkanlar arasında şüphesiz eğitim sahası gelmektedir. Yoğunlukla misyoner ve Levantenlerce gayrimüslim tebaa zemininde işletildikleri düşünülen Osmanlı topraklarındaki özel okulların, Türk/Müslüman eğitmen ve Türk/Müslüman talebe bağlamındaki örnekleri arşiv belgeleri

kapsamında gerçekleştirilen yeni çalışmalarla ortaya çıkmaktadır. Biray ÇAKMAK, Uşak Kasabasında açılan özel okulları değerlendirerek, bir Türk/Müslüman öğretmenin Uşak'ta bir özel okulu faaliyete geçişişinin hikâyesini sunuyor. Geç dönem Osmanlı toplumunda gerçekleştirilen bir diğer tedrisat faaliyeti, Urfa'da hizmete açılan bir körler okulu, içerik ve ajanda bakımından bahsi geçen özel okullardan önemli oranda farklılık arz ediyor. Tarafımca kaleme alınan *Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu* başlıklı çalışma, Amerikan misyonerlik faaliyetleri kapsamında Urfa'da işletilen körler okulunu, bir misyonerlik kurumunun teorik olarak projelendirilmesi süreci ve okulun faaliyetleri kapsamındaki pratik uygulama çerçevesinde değerlendirmekte. Çalışmanın, örgütün belgeleri zemininde ele alınması, misyonerlik faaliyetindeki öznenin bilinçaltı hususunda ipuçları sunmakta.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı yöneticilerince gerçekleştirilmeye çalışılan toprağa yerleştirme faaliyetleri Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte de devamlılık arz etmiştir. 1910'lu yıllarda ortaya çıkan zorunlu göç hareketleri neticesinde bozulan demografik dengeyi yeniden düzenlemeye çalışan Cumhuriyet hükümetleri, gerek güvenlik, gerekse halkın refahı adına iskân faaliyetleriyle epeyce bir süre meşgul olmuşlardır. Muhammed SARI, çalışmasında Atatürk döneminde gerçekleştirilen iç iskân faaliyetlerini detaylarıyla irdelemekte ve cumhuriyet önderlerinin iskân konusundaki yaklaşımlarına değinerek, günümüz Türkiye'sinin nüfus dağılımı hususunda ipuçları sunmaktadır.

Bu sayımızdaki son iki makaleden, Evren ALTINKAŞ tarafından kaleme alınan *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri* başlıklı çalışma, cumhuriyetin ilk yıllarındaki aydın profilini değerlendirerek, önde gelen düşünce akımlarına ve modernleşme algılamalarına ışık tutmaktadır. Son olarak, Nevin YAZICI, çalışmasında, Musul sorunu ve petrol politikaları merkezinde, Türk-Irak ilişkilerine dair birçok önemli hususu değerlendirerek, aydınlatıcı analizlerde bulunmaktadır.

09 Mayıs 2012, Beytepe/Ankara

Ankara’da Modanın Öncüsü Bir Okul: İsmet Paşa Kız Enstitüsü

Ayten SEZER ARIĞ

Hacettepe Üniversitesi

SEZER ARIĞ, Ayten, Ankara’da Modanın Öncüsü Bir Okul: İsmet Paşa Kız Enstitüsü. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 3-15.

Birinci Dünya Savaşından yenilmiş olarak çıkan Osmanlı Devleti 1918 yılında dağılmış, yerine yeni devletler kurulmuştu. Bu devletlerden biri 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti’dir. Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı sonrası yeni devleti muasır devletlerin üzerine çıkaracak önemli inkılâp hareketleri gerçekleştirilmiştir. Siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitim alandaki inkılâplar ile modern bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. Bütün bu gelişmeler ile toplumun yarısını oluşturan ve asırlardır ihmal edilmiş olan Türk kadınının toplumdaki yeri de değişmeye başlamıştır. Özellikle eğitim ve öğretimdeki gelişmeler Türk kadınındaki değişimde önemli bir rol oynamıştır. Zira inkılâpların yerleşmesi için eğitilmiş insan sayısının artırılması ve özellikle erkeklere oranla okuma yazma bilenlerin oranı çok düşük olan kadınların eğitilmesi gerekiyordu. Türkiye’nin kısa sürede kalkınmasını sağlamak için eğitimde teknik ve mesleki alana ağırlık verilmiş ve bu alanda açılan sanat okulları ile hem kızların iyi bir meslek edinmesi, hem de onların iyi yetişmiş, bilgili, kültürlü hale gelmeleri istenmiştir. Bu amaçla 1928 yılında Ankara’da kızlar için açılan ilk eğitim kurumlarından biri İsmet Paşa Kız Enstitüsü’dür. Kadın eğitimine verilen önemin bir göstergesi olan bu okul, kurulacak yeni enstitülere örnek olması bakımından da dikkate değerdir. Okul sayesinde kızların hem giyim, terzilik ve sanat eğitimi ile meslek edinmeleri sağlanmış, hem de bu alandaki faaliyetlerle Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni devletin yeni başkenti olan Ankara’da kadın giyiminde yeni modanın oluşumuna öncülük edilmiştir. Bu yazıda şimdiki adı Ankara Zübeyde Hanım Anadolu Kız Meslek Teknik ve Meslek Lisesi olan okulun ilk 30 yılı (1928-1958) üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: moda, defile, Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü, eğitim

SEZER ARIĞ, Ayten, A Fashion Pioneering School In Ankara: Ismet Pasha Ladies’ Institute. CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 3-15.

In the Republic of Turkey, one of the successor states of the Ottoman Empire collapsed in the wake of the First World War, reforms were held for civilization of the country. Political, social, economic, cultural and educational reforms together aimed to build a modern society. Meanwhile, the situation of the women, almost the

half of the society who had been neglected for ages, began to change. Particularly developments in education played a pivotal role in this change. In order to deepen the reforms, the society, especially the women, whose rate of literacy was lower than the men, were required to be educated. Special importance was attached to occupational and technical education for the rapid development of Turkey and this is owing to the fact that by the opening of art schools, well educated, sophisticated and intelligent ladies were aimed to bring up. One of the schools founded with this objective was the İsmet Pasha Ladies' Institute, which deserves attention as the proof of the emphasis on the education of the women. At the school, girls acquired professions such as clothing, tailor, crafts and so forth. On the other hand they pioneered the women's fashion in Ankara, the recently established capital. Thus, this study aims to analyse the first three decades of the aforementioned institute, whose current name is Ankara Zübeyde Hanım Anadolu Kız Meslek Teknik ve Meslek Lisesi

Keywords: fashion, fashion parade, Ankara İsmet Pasha Ladies' Institute, education

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan 18. yüzyıla kadar dine dayalı bir eğitim esas alınmıştı. Dönemin belli başlı eğitim kurumları sıbyan okulları ile medreseler ve devlet kademelerine yüksek idareci yetiştiren Enderun Mektebi (Saray Okulu)'nden oluşuyordu. Başlangıçta ihtiyacı karşılayan ve dönemin bilimsel gelişmelerini takip eden bu kurumların zamanla ihtiyaca cevap vermede yeterli olmadığı görülmüştür. 17. yüzyıldan itibaren uğradığı toprak kayıpları üzerine Batı karşısındaki üstünlüğünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketlerine ağırlık verilmiştir. İlk batılılaşma hareketleri yenilmenin etkisiyle orduda başlamış ve bu alanda açılan Batılı anlamdaki ilk kurumlar da askerî okullar olmuştur. Bu okulları II. Mahmut (1808-1839) ve kızların meslek eğitimi almaya başladıkları süreç olan Tanzimat (1839-1876) dönemlerinde açılan diğer modern okullar takip etmiştir.

Açılan modern okullar arasında kız ve erkek çocuklarına sanat öğretmeyi hedefleyen sanat ve sanayi mektepleri dikkat çekicidir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı'da geleneksel yöntemlerle çıraklık sistemi şeklinde verilen meslekî eğitim, bu yüzyılın başlarından itibaren gelişen teknolojinin de etkisiyle kız çocuklarına sanat öğretme, meslek edindirme ve devletin ihtiyacını karşılayacak çalışmaların yapılmasını sağlamak için "Kız Sanayi Mektepleri"¹ adıyla açılan okullarda verilmeye başlanmıştır.

Bu anlamda ilk sanat okulunu 1865 yılında ordunun ihtiyacını karşılamak için Tuna Valisi Mithat Paşa'nın açtığı bilinmektedir. Mithat Paşa bu okul ile hem

¹ Bu okullar Cumhuriyet döneminde 1928'den sonra Kız Enstitüleri adıyla kurulmuş ve zaman içinde Kız Meslek Liseleri halini almıştır.

kimsesiz çocuklara iş bulacak hem memleketin bir kısım küçük sanat ihtiyaçlarını karşılayacak ve hem de ordunun ihtiyacı olan kumaşlar ile dikişleri temin etmiş olacaktı.² Aynı zamanda Türk kadınlarını giyim ve süslenmede başkasına muhtaç olmaktan kurtarmak ve çalışarak para kazanmalarını sağlamak gibi ekonomik maksatlarla da İstanbul Üsküdar'da 1878'de Ahmet Vefik Paşa tarafından Üsküdar Kız Mektebi'nin açıldığı görülmektedir.³

Daha çok yetim ve fakir çocuklar için açılan bu sanat okullarında terzilik, ayakkabıcılık, araba yapıcılığı, değirmencilik, matbaacılık ve dokumacılık gibi sanatlar öğretilmiş⁴ ve bu okullar, mezunları iş hayatında tutunabildiklerinden dolayı halk tarafından da benimsenmiştir.

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yıllarında (1912-1918) da ordunun kıyafet ihtiyacının karşılanması amacıyla Avrupa'daki örneklerine benzer nitelikteki kız sanat okullarının açılmasına ağırlık verilmesine rağmen; sınırlı sayıda açıldığından, bu okullar Cumhuriyet döneminde geliştirilmiş ve büyük şehirlerin yanı sıra Anadolu'da da yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Zira, Osmanlı döneminde açılan kız sanat okullarından ikisi İstanbul'da biri Bolu'da, diğeri de Erzurum'da olmak üzere sadece dördünün Cumhuriyet dönemine intikal ettiği bilinmektedir.⁵

Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine kurulan yeni Türkiye Devleti'ni muasır medeniyet seviyesine ulaştırmak için yapılan inkılâp hareketleri arasında eğitim ve öğretimdeki değişim ve gelişmeler dikkate değerdir. Toplumun kısa sürede kalkınması, kültür ve medeniyetin gelişmesi için açılan okullar arasında meslekî ve teknik okullar önemli bir yere sahiptir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında okuma yazma bilmeyen kızların oranı, erkeklere nazaran çok yüksek olduğundan, kızların okullaşma oranını arttıracak ve onları bilinçlendirecek çalışmalara önem verilmiştir. Bu durumu Mustafa Kemal Paşa 31 Ocak 1923 tarihinde İzmir'de halk ile yaptığı konuşmasında şu cümlelerle ifade etmiştir: "...Bizim heyeti içtimaiyemiz için ilim ve fen lazım ise bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın iktisap etmeleri lazımdır. Malumdur ki, her safhada olduğu gibi hayatı içtimaiyede dahi taksimi vezaif vardır. Bu umumî taksimi vezaif arasında kadınlar kendilerine ait olan vezaifi yapacakları gibi aynı zamanda heyeti içtimaiyenin refahı, saadeti için elzem olan mesaii umumiyeye dahi dâhil olacaklardır... Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecatı tahsilden geçeceklerdir. Sonra kadınlar hayatı içtimaiyede erkeklerle beraber yürüyerek

² Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt:1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 686.

³ Ergin'e göre üç sınıflı olan bu okul 1881'de Suphi Paşa tarafından Kız Sanayi Mektebi haline getirilmiş ve daha sonra Üsküdar Kız Enstitüsü olmuştur. *a.g.e.*, s. 690.

⁴ İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, Pan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 40.

⁵ http://mtegm.meb.gov.tr/tarihce_ktogm.asp. Erişim Tarihi: 18.02 2012.

birbirinin muin ve müzabiri olacaklardır".⁶ Aynı konuda Paşa 14 Ekim 1925 tarihinde İzmir Kız Öğretmen Okulunda yaptığı bir konuşmasında da Türk kadını nasıl olmalıdır? Sorusunu sormuş ve kendisi şu cevabı vermiştir: "Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletkâr ve en ağır kadını olmalıdır. Ağır sıklette değil; ahlâkta, fazilette ağır, vakur bir kadın olmalıdır..."⁷

Kadın ve erkeğin toplumdaki farklı konumlarını düzenlemek için öncelikle eğitimde eşitliği sağlamayı amaçlayan 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu, daha sonra ailede ve yasa önünde eşitliğini sağlamak için 1926'da Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir. 1927-28 de ise okullarda karma eğitime geçilmiş, kadınlar 1930 yılında belediye, 1934'te de milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmiştir. Son kabul edilen yasa ile kadınlar 1935'te yapılan genel seçimlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne mebus olarak seçilmiştir. Böylece kadının sadece eğitim ve öğretimde değil, hukukta ve siyasette de erkeklerle eşit haklara sahip olması sağlanmıştır.

Getirilen bu haklara paralel olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında açılan sanat ve meslek okulları ile de kadınların ekonomik olarak ayakları üzerinde durmaları hedeflenmiştir. Bu amaçla 1927-1928 öğretim yılından itibaren ilkökula dayalı, beş yıl süreli genç kızların iyi bir vatandaş ve becerikli bir ev kadını olarak yetiştirilmesi için Kız Enstitüleri kurulmuştur. Kız Enstitülerinin kurulmasında eğitim ve öğretimin modernleştirilmesi için ülkeye davet edilen yabancı uzmanların etkili olduğu görülür. Bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak için 1927 yılında Türkiye'ye gelen uzmanlardan biri Belçikalı Omar Buyse'dir. Buyse, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Konya, Mersin, Aydın, Kütahya ve Uşak illerindeki meslek eğitimini inceleyerek bu konuda bir rapor hazırlamıştır.⁸

Bu rapordan da anlaşıldığı kadarıyla yazımızın konusunu oluşturan İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün kurulmasında Omar Buyse'nin etkisinden söz etmek mümkündür. İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün kurulması fikrini Prof. Dr. Omar Buyse önermiş, okul binasının planını ise Alman asıllı Mimar Prof. Dr. Ernest Egli⁹ yapmıştır. Yapımına 1925 yılında başlanan okul binası 1933 yılında

⁶ *Atatürk'ün Söylen ve Demeçleri (ASD)*, Cilt: II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952, s. 85.

⁷ *ASD*, s. 234.

⁸ Buyse, Mısır asıllı olup uzun yıllar Amerika'da kalmış, oradan Belçika'ya geçerek burada yaptığı çalışmalarını "İş Üniversitesi" adıyla yayınlamıştır. Belçika Meslekî Eğitim Müdürü olan Buyse'un Türkiye'deki meslekî ve teknik eğitime ilişkin gözlemleri 1939 yılında *Teknik Öğretim Hakkında Rapor*, (İstanbul) adıyla kitaplaştırılmıştır. Bkz. Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, AÜDTCF Yayını, Ankara, 1982, s. 115.

⁹ Ergün, *a.g.e.*, s. 142-143. Egli'nin *İsmet Paşa Kız Enstitüsü*, Ankara Sıhhiye 1930, tarihli bir çalışması vardır. Bir başka çalışmaya göre İsviçreli Mimar olarak ifade edilen Egli, 1927 yılında Türk Hükümetinin daveti ile Güzel Sanatlar Akademisi'nin öğretim programını düzenlemek ve dersler vermek üzere Türkiye'ye gelmiştir. Aynı zamanda Maarif Vekâleti Mimarlık Bürosu'nda "modern eğitim binalarının yapımı için danışman mimar" olarak görevlendirilen Egli'nin İsmet

tamamlanmıştır. Binanın yapımı devam ederken okul, 1928 yılında Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak İsmet Paşa Kız Enstitüsü adı altında açılmıştır. Okul 5 öğrenci ile öğretime başlamış, yıl sonunda öğrenci sayısı 28'e ulaşmıştır. Akşam Kız Sanat kısmında da üç şube ve 60 öğrenci vardı.

Açıldıktan üç yıl sonra 1931 yılında Ankara'nın terzi ihtiyacını karşılamak ve öğrenciyi hayata hazırlamak amacıyla okulda döner sermaye atölyeleri açılmış ve Ankara dışında diğer illerden de istekler olduğundan okula 25 öğrencilik bir pansiyon ilave edilmiştir. 1934 yılında ihtiyaç duyulan her türlü bilgidan başka kültür seviyesinin de yükseltilmesi için "ortaokul düzeyinde sanat okulları" uygulanmasına başlanmıştır¹⁰. Böylece ortaokul programları da uygulanmaya başlanan okul modern Türk kadınının ihtiyaçlarını karşılayan sanat dersleriyle birlikte, ortaöğretime de cevap veren bir kurum haline gelmiştir.

1927-28 öğretim yılında ilkokula dayalı beş yıl süreli olarak açılan ilk kız enstitüsünde ilk üç yıl içeriği diğer ortaöğretim kurumları ile aynı olan genel kültür dersleri, son iki yılda ise ev idaresi, nakış ve beyaz iş, biçki-dikiş ile moda ihtisasının öğretildiği meslek dersleri verilmiştir.¹¹ Dolayısıyla hem teknik derslerden faydalanması ve hem de kısa zamanda yetiştirilmesi amacıyla ortaokul mezunlarının devam ettiği iki yıllık eğitimi bitirenlere "Enstitü" diploması verilmiştir. Okulun kurulmasının temel amaçlarından biri bilgili, kültürlü, aydın ve becerikli bir ev kadını yetiştirmek¹² iken bir diğeri Cumhuriyet ile birlikte kadının erkekle eşit hakları elde etmesi amaçlandığından kadının da iyi bir mesleğe sahip olması ve ekonomik anlamda güçlenmesi ve iyi bir vatandaş olmasını sağlamaktır.¹³

Paşa Kız Enstitüsü'nden başka, yaptığı yapıları arasında, Musiki Muallim Mektebi (Devlet Konservevuarı) (1927-28 Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Zootečni, Anatomi-Patoloji, Şarap, Süt Enstitüleri, Rektörlük Binası (1933), Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) (1928-30), Irak Büyükelçiliği (1936-38), Türk Hava Kurumu İdare Binası (1936-40), Gazi Orman Çiftliği Marmara Köşkü (1933 öncesi) yer almaktadır. Bkz. Leyla Alpagut, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ankara'daki Eğitim Yapıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

¹⁰ Bu enstitülerin programlarına 1933-34 öğretim yılında Moda-Çiçek ve Biçki-Dikiş dersleri ilave edilmiştir.

¹¹ 1925 yılında Türk eğitimini incelemek için Türkiye'ye gelen yabancı uzmanlardan Kuhne, bu konuda hazırladığı raporunda kadınların meslek eğitimi üzerinde durmuş ve onlar için açılacak okullarda özellikle ev idaresi, çocuk bakımı, biçki ve dikiş derslerinin yer almasını istemiştir. Bkz. İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 136.

¹² *Kız Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü Brifingi*, Ankara, 1982, s. 4.

¹³ 1927 yılına kadar meslek ve sanat okullarını açmak ve idare etmek il ve belediye idarelerine aitken, bu tarihten itibaren okulların programı, öğretmen yetiştirme ve araç-gereç işleri Maarif Vekâleti'ne verilmiştir.

Okulun ilk yıllarına ait bazı bilgileri ABD Büyükelçisi Charles H. Sherrill tarafından hazırlanan raporundan öğrenmek mümkündür.¹⁴ Sherrill, Enstitü'yü 5 Temmuz 1932 tarihinde ziyaret etmiş ve okul hakkında bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre, 1931 yılında okul bir Fransız bayan hocaların idaresindedir. 1932'de okulun müdürü Münir Hayri Bey'dir.¹⁵ Yaklaşık 800 kız öğrencinin öğrenim gördüğü okula kayıt için en erken yaş 14'tür. Ortalama öğrenci yaşı 14-24 arasındadır. Okulda yabancı dil olarak İngilizce, Fransızca ve Almancanın öğretildiğini belirten Sherrill o tarihte 65 öğretmenin görev yaptığını, bunlardan dördünün -Belçikalı ve Avusturyalı- yabancı olduğunu, 61 Türk öğretmenden 11'inin yurtdışında eğitim aldığını vurgulamıştır.

Bundan iki yıl sonra 1934 yılında Enstitüyü gazeteci Server Rifat ziyaret etmiş ve okulun nakış ve dikiş atölyesi hakkında edindiği izlenimlerini şu cümlelerle ifade etmiştir: "...Nakış ve dikiş atölyelerinde en basitinden en mükemmeline kadar her şey sistematik bir usul ile öğretiliyor. İlk mektepten iğne tutmasını bilmeden gelen kızlarımızı en mükemmel bir terzi elinden çıkmış kadar enfes bir tayyörün artık son ütüsünü yaparken gördüğümüz zaman pek yerinde olarak mağrur oluyoruz. Birer şiir kadar ince ve zarif işlemler, brodeler, yaz bulutları kadar manalı çamaşırlar...Bütün bu güzel ve makineden çıkmış, kalıptan dökülmüş kadar el değmemişe benzeyen bu harikulade işler hangi Türk'ü mağrur etmez?.. İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde ihtisasını yapmış hanım kızlarımızdan hayata atılan pek çok terzimiz vardır. Bunlar iki seneden beri Ankara

¹⁴ Sherrill'in raporu hakkında bkz. Nilüfer Cevizliler-Erkan Cevizliler, "Amerika Büyükelçisi Charles H.Sherrill'in Raporuyla İsmet Paşa Kız Enstitüsü(Ankara)", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2004, Sayı: 9, s. 181-186.

¹⁵ Münir Hayri Egeli 1904 yılında İstanbul'da doğdu. Yazar ve sanatkar olan Egeli Kadıköy Numune ve İstanbul Muallim Mekteplerinde okudu(1919). Sorbonne Üniversitesi Psikoloji Enstitüsünü bitirdi(1922). Milli Mücadele sırasında Atatürk'ün emriyle Paris Türk Haberler Bürosu'nu kurdu ve idare etti(1920-22). Ankara Maarif Müfettişliği, Trabzon Lisesi Öğretmenliği, Tayyare Cemiyeti Neşriyat Müdürlüğü, Ankara Lisesi Öğretmenliği, Kocaeli, Bolu, Balıkesir Maarif Müdürlüğü, İsmet Paşa Kız Enstitüsü Müdürlüğü, Milli Temsil Akademisi (Devlet Tiyatrosu) ve Güzel Sanatlar Müdürlüğü, Polis Enstitüsü Öğretmenliği yaptı. Atatürk tarafından film konusunda ihtisas yapmak üzere Berlin, Neubabelsberg ve Rusya'ya gönderildi. Film Rejisorluğu yaptı. Bu arada Atatürk Dokümanter filmini çevirdi. Vakıf Gazetesinde gazeteciliğe başladı(1918). Gazete ve mecmua çıkardı. Demokrasi Mücadelesinde milletle çalıştı. Haftalık Gazeteyi çıkardı. Türkiye Serinofil Derneği Kurucu Rejisi, Türkiye Film Sanatçıları Cemiyeti üyesi oldu. Atatürk'ün özel mektubu ile Arjantin, Almanya, İtalya ve Rusya'dan başka Hindistan, Pakistan, K.Afrika ve Bütün Avrupa'ya gitti. 1933 yılında Atatürk'ün en benzeyen heykeli mükâfatını aldı. Türk paralarını yaptı. Lüksemburg'da teşhir edilen Zeybek Heykeli ile ilk kabartma pulları ve 10. Yıl pullarını yaptı. Eserleri: 301 tane muhtelif Çocuk Piyes ve Hikayesi, ayrıca Terleyen Efe, Fındık Kurdu isimli romanlar, Kadın Geçerken, Yiğit Hamza, Yörük Emine (piyes), v.s. Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları, (3. Baskı). Atatürk'ün el yazıları ile tashih ettiği 3 piyes ve dikte ederek iki defa tahsis ettiği Atatürk'ün Hayatına ait senaryoları vardır. <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=898>. Erişim Tarihi:14 Mart 2012.

terzilik âleminde derhal parlamışlar, iş bususunda fevkaladelikler göstermişler ve dikiş piyasasının hayli inmesinde de amil olmuşlardır.”¹⁶

İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde 1935 yılında kız sanat okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Kız Enstitüsü mezunlarının devam edeceği Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu kısmı açılmıştır.¹⁷ Bu okul Ankara'da meslekî ve teknik öğretime öğretmen yetiştirmek için ilk olarak açılan okullardan biridir. Ortaöğretimdeki kız meslek liseleri ve akşam kız sanat okullarına atölye ve meslek dersleri vermek için 1934-1935 öğretim yılında açılan okulun öğretim süresi iki ve üç yıl olmak üzere iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Kız Enstitüsü veya kız sanat okullarından birini 1934-35 ders yılında bitirenlerin devam etmesi için açılan okula sınavla öğrenci kabul edilmiştir. Öğrencinin sınava girebilmesi için mezun olduğu okulun öğretmenler kurulu tarafından aday gösterilmesi, öğretmenliğe engel bir hastalığının olmaması, bunu vücutça ve sağlıkça öğretmenliğe mani bir özrü olmadığını açıklayan bir raporla ispat etmiş olması gibi hükümler vardı.¹⁸ Okulun iki yıllık bölümünden mezun olanlar akşam kız sanat okullarına, üçüncü sınıfa devam ederek uygulama yapmış olanlar da kız enstitülerine atanmışlardır.¹⁹

Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu'nda verilen derslerin neler olduğunu anlamak için örnek olarak ele aldığımız 1939 yılında uygulanan haftalık ders programı şöyledir²⁰: Dersler, Genel Dersler, Genel Meslekî Dersler, Dikiş İhtisası ve Moda İhtisası şubeleri şeklinde düzenlenmiştir. Okulda verilen dersler ve saatleri şu şekildedir²¹: Türkçe (5.3.2.2.2), Coğrafya (2.2,1,1,-), Yurt Bilgisi (-,-,-,2,2.), Fizik (2. sınıftan itibaren 3.3.4 ve 5. sınıfta 1'er saat), Kimya (4. ve 5. sınıfta 1'er saat), Tabiat ve Sağlık Bilgisi (1. sınıfta 3, 2'de 2, 3'te de 1 saat), Matematik (5.3.2.1.1), Yabancı dil (5.2.2.2.2), Jimnastik (her yıl 1'er saat), Müzik

¹⁶ Server Rifat, “İsmet Paşa Kız Enstitüsünde”, *Yedigün*, No:45, 17 İkincikanun 1934, s. 12-13'den aktaran Turan Tanyer, *Cumhuriyet Dönemi Ankara'sının Sosyal Hayatından Sabneler*, Vekam Yayını, Ankara, 2006, s. 20-21.

¹⁷ 1969-1970 öğretim yılına kadar Okul, İsmet Paşa Kız Enstitüsü ve Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu adı altında öğretim yaparken 23 Eylül 1969 tarih ve 18431 sayılı Bakanlık onayı ile Zübeyde Hanım Kız Enstitüsü olarak adı değişmiştir. 1979-1980 öğretim yılında Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi, 1991-1992 öğretim yılında Teknik Lise, 1992-1993 öğretim yılında da Anadolu Kız Meslek Lisesi olmuş 1994-1995 öğretim yılından itibaren de okula erkek öğrenci alınmaya başlamıştır. Okulun tarihçesi için bkz. <http://www.zubeydehanimkml.k12.tr/okul>. Erişim Tarihi: 3.12.2011.

¹⁸ Kılınç, *ag.t*, s. 68.

¹⁹ Mustafa Şahin, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri (1923-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 1996, s. 48.

²⁰ Mustafa Kılınç, *Ankara Zübeyde Hanım Anadolu Kız Meslek Teknik ve Meslek Lisesi (1928-2006)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007, s. 59.

²¹ Parantez içinde verilen rakamlar (1.,2.,3.,4.,5.) sınıflarda verilen ders saatlerini göstermektedir.

(her yıl 1'er saat), El yazısı (1. sınıfta 2 saat), Askerlik (4. ve 5. sınıfta 1'er saat). Birinci sınıfta toplam 26, ikinci sınıfta 19, üçüncü sınıfta 14, dördüncü sınıfta 13 ve beşinci sınıfta 12 saat ders var.

Genel Meslek Dersleri: Dikiş Başlangıcı (3,-,-,-), Nakış (her yıl 2'ser saat), Resim ve Tezyini Resim (4.3.1.1.1), Yemek Pişirme (-,3.3.2,-), Ev İdaresi (Çamaşır yıkamak, temizlik, ütü, kola) (-3.3.2,-), Çocuk Bakımı (-,-,1,1), Hıfzıssıhha ve Ev İdaresine Tatbiki (-,1,1,-). Toplam ders saati birinci sınıfta 14, 2.sınıfta 11, 3. sınıfta 10, 4. sınıfta 9, 5. sınıfta 4 saattir. Dikiş İhtisası: Biçki Dikiş (-,7.9.12.20), Moda (-,3,2,2,2), Çamaşır (-,-,2,2,1), Dikiş Teknolojisi (-,-,1,-,-), Dikiş Mesleki Resim ve Kıyafet Tarihi (-,-,2,2,1) Toplam 2. sınıfta 10, 3. sınıfta 16, 4. sınıfta 18, 5. sınıfta 24 saattir. Moda İhtisası Şubesi Moda (-,3.7.10.15), Yapma Çiçek (-,-,4.4.6), Biçki-Dikiş (-,7.2.2.2), Moda Teknolojisi (-,-,1,-,-), Moda Mesleki Resim ve Kıyafet Tarihi (-,-,2.2.1) toplam olarak 2. sınıfta 10 saat, 3. sınıflarda 16, 4. sınıfta 18, 5. sınıfta 24 saat ders vardır. Okulda toplam olarak haftalık ders saati her sınıf için 40'ar saattir.

Kısacası 1938-1939 öğretim yılında Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu'nda bir haftada: 1-Biçki-Dikiş, 2-Moda, 3-Yapma Çiçek, 4-Ev İdaresi ve Yemek Pişirme, 5-Meslekî Resim, 6-Çamaşır, 7-Nakış, 8-Fizyoloji, Hıfzıssıhha, Çocuk ve Hasta Bakımı, 9-Nebatlar ve Hayvanlar,10-Umumî Fizik,11-Fiziğin Ev İdaresine Tatbiki, 12-Umumî Kimya, 13-Kimyanın Ev İdaresine Tatbiki, 14-Gıda Fenni, 15-Mensucat, 16-Mimari ve Mobilya, 17-Edebiyat, 18-Psikoloji ve Pedagoji, 19-Yabancı Dil, 20-Askerlik (her bölüme birer saat) dersleri veriliyordu.²²

Aynı yıllarda Okulda toplam 219 öğrenci vardı. Bunlardan 105'i Biçki, 31'i Moda, 19'u Nakış, 23'ü Çamaşır, 12'si Resim, 17'si Ev idaresi ve yemek, 7'si Çiçek ve 5'i Çocuk bakımı şubelerinde okumaktaydı. Okulun ortaokul öğretmeni yetiştiren kısmından, 1935–1936 öğretim yılı sonunda 37, 1936–1937 de 51 ve 1937–1938'de, toplam 57 öğretmen yetişmiştir. Bunların 26'sı Biçki-Dikiş, 11'i Moda-Çiçek, 5'i Nakış, 5'i Çamaşır, 4'ü Resim, 4'ü Ev idaresi- yemek Pişirme ve 2'si Çocuk Bakımı öğretmeni olmuştur.

Mesleğe yönelik olarak açılan İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün öğrencileri ve öğretmenleri kendilerini daha iyi yetiştirmeleri ve geliştirmeleri maksadıyla Belçika, Fransa ve İtalya gibi Avrupa ülkelerine gönderilmiştir. Bu öğretmenlerden biri olan Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü Moda Muallimi Kamile Feyzi Hanım, 15 Temmuz 1934 tarih ve 2/1044 sayılı Reisicumhur M. Kemal imzalı Kararname ile İtalyan Kız Sanat Mekteplerinde mesleğine ait incelemelerde bulunmak üzere yurtdışına gönderilmiştir.²³ Belirli tarihlerde incelemelerde bulunmaları için yurtdışına gönderilen eğitimcilerden bir diğeri ise

²² Kılınç, *a.g.t.* s. 70.

²³ BCA 030.18.01.02/47/52/4.

Enstitü muallimi Muazzez Hanım'dır. Muazzez Hanım modanın merkezi olan ve her yıl Mart ile Ağustos aylarında iki kez açılan Fransa'daki moda evleri ile salonlarını görmeye gitmiştir.²⁴ Bu uygulamayla, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa modasını takip eden Türk kadınının hem Avrupa'daki²⁵ gelişmeleri yakalaması, hem de kendi kültürel değerlerini yansıtan eserleri ortaya koyması hedeflenmiştir.

Yurt dışına gönderilen Türk hocaların yanı sıra diğer Enstitülerde ve dolayısıyla İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde de yabancı öğretmenler görevlendirilmiş ve bazı moda malzemeleri Paris'ten getirilmiştir. Bu eğitimcilerden biri Enstitü'nün sipariş atölyesi şefi Violette Pilizer'dir. Pilizer, 1936-1937 ders yılına yetiştirilmek üzere mülaj, model gibi Türkiye'de bulunmayan moda malzemesini seçmek ve sonbahar modası hakkında incelemelerde bulunmak üzere Paris'e gönderilmiştir. Bunun için bütçeden 500 Lira ile malzemeler için ise yaklaşık 2.000 Liranın döviz olarak temini istenmiştir.²⁶

Avrupa modasından esinlenilmekle beraber hazırlanan kıyafetlerde kullanılan malzemeler çoğunlukla yerlidir. 1930'larda yaşanan ekonomik buhran sonrası 1933'te kurulan Sümerbank ile hem Sümerbank tarzı giyim ve hem de yerli malı kullanılmasının teşvik edildiği görülmektedir.²⁷

Ülkede yerli malının kullanımını sağlamak için bazı dernek çalışmalarına da rastlamak mümkündür. Bunlardan biri "Türk Kumaşı İle Güzel Giyim Derneği"dir. Dernek Başkanı Mesadet Bayrak'ın Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği 18.7.1955 tarih ve 5 sayılı yazıda, ekonomik kalkınmada kadın giyimindeki tasarrufun öneminden, ülkenin kalkınmasında kadınların payından söz edilerek Türk kumaşı ile de güzel, zarif ve sade giyinilebileceği, yabancı kumaşlar için milyonlarca dövizden tasarruf edilebileceği ve bu sosyal fıkri yaymak için dernek kurduklarını ifade etmişlerdir. Derneğin amacı güzel, zarif, sade ve ucuz giyimi yayarak sevdirmek, umuma mal etmek, dolayısıyla kumaş sanayimizi geliştirmek, değerlendirmek suretiyle kalkınmasına katkı sağlamaktır.

²⁴ "Moda Sergisi" *Hâkimiyeti Milliye*, 10 Nisan 1933.

²⁵ Avrupa'da modanın temelleri Rönesans İtalyasındaki şehir devletlerine kadar götürülmektedir. Sonra modasının merkezi 17. yüzyıl sonlarında Fransa'ya taşınmaya başlamış ve 14. Louis zamanında da Paris Avrupa yüksek modasının başkenti haline gelmiştir. Bkz. Kenneth D.McDonald, *Fascist Fashion: Dress the State and the Clothing Industry in the Third Reich*. PhD, December 1998, University of California Riverside, s. 51.

²⁶ BCA 30.18.1.2./ 67/63/8., 23.7.1936 tarihli Reisi Cumhur K. Atatürk imzalı Kararname. Aynı şekilde 14 Mayıs 1930 tarih ve 9354 sayılı Gazi M.Kemal imzalı Kararnameden anlaşıldığına göre İstanbul Selçuk ve Üsküdar Kız Sanat Mekteplerinde de Jofredi adında moda ve şapka öğretmeni görev yapmıştır. Bkz. BCA 030.18.01.02./11.32.1- 14.5.1930 tarih ve 9354 sayılı Gazi M.Kemal imzalı kararname.)

²⁷ Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal Kitabevi Yayını, Ankara, 2007, s. 134.

Yazıda el tezgâhlarında dokunan orijinal Türk karakterini belirten kumaşlardan ucuza mal edilen bez gömleklerden yapılan bir elbisenin 375 kuruş olduğu, NATO büyüklerinin aileleri tarafından ilgi gördüğü yazılmıştır. Kadınlar arasında “yerli malı kumaş giyecek kadar düşmedim” diyen milli duygudan yoksun kadınların varlığından da söz edilmiştir. Dernek tarafından açılacak atölyeler ile fabrika ve tezgâhlarda kumaş imal edileceği, buradan elde edilecek kazancın da orta, lise ve yüksekokullarda okuyan fakir çocuklara verileceği ifade edilmiştir.²⁸

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinden başka İsmet Paşa Kız Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen en önemli etkinliklerden biri, üretilen ürünlerin değişik zamanlarda açılan sergiler ve yapılan defilelerle tanıtımının yapılmasıdır. Her yıl ders yılı sonlarında düzenlenen sergiler başta Ankara olmak üzere yurdun her yerinden beğeni toplamış ve Avrupa ülkelerinden de takip edilmiştir. Türkiye’ye gelen yabancıların ziyaret ettiği bir yer olan Enstitü’nün açtığı sergilerde Türk kültürünü yansıtan örneklerle yer verilmiştir. Maraş, Antep-Urfa yöreleri ile İzmir, Afyon gibi yurdun dört köşesinden el işleri sergilerde yerini almıştır. Yerli malı haftalarında düzenledikleri yarışmalarda dönemin sanayisi olan Sümerbank ürünleri ile yapılan ucuz, sağlam ve dayanıklı olan el emeği göz nuru işlemler ile giyim eşyaları sergilenmiştir. Bir sanayi kurumu niteliğinde üretim yapan Enstitüde, yapılan işlerde daha çok kendi ürünleri kullanıldığı için fazla bir para harcanmamıştır.²⁹

Hemen her yıl açılan sergilere ve düzenlenen etkinliklere dönemin basınında da yer verilmiş ve farklı yorumlar yapılmıştır. Bu haberlerden biri Hâkimiyeti Milliye Gazetesinde yer almıştır. Gazete, Enstitü’nün kuruluşunun beşinci yılı olan 1933’te açtığı sergiden söz etmektedir. Yazıda okulun Ankara’nın moda merkezi olmasında önemli rol oynadığı vurgulandıktan sonra açılan sergiye katılan bir sefire Hanımın yorumuna değinilmiştir. Sefire Hanım yaptığı yorumunda duygularını; “Hayranı olduğum genç Türkiye’den ben de bunu bekliyorum zaten. Artık çok iyi giyinmek için Avrupa’ya veya İstanbul’a gitmeğe ihtiyaç kalmamıştır” sözleri ile ifade etmiştir.³⁰

Ankara’nın gözde bilgi evlerinden biri olarak kabul gören İsmet Paşa Kız Enstitüsü’nün her yılın Nisan ayında ilkbahar modasını açtığına dair basında yer alan bir haberde, belirli kesimler tarafından yoğun ilgi gören defileler hakkında olumlu olduğu kadar olumsuz eleştirilere de rastlamak mümkündür. Eleştirel açıdan konuyu ele alan bir yazı Kadro Dergisi’nde Y.K. imzasıyla yayınlanmıştır. ”Sakarya ve Moda” başlıklı yazıda yazar Ankara’da 1934 yılında 23 Nisan Çocuk Bayramından önce üç gün süren bir Hanımlar Modası Bayramından söz

²⁸ BCA 030.01.123/786/10.

²⁹ Kılınç, *a.g.t.*, s. 61.

³⁰ “Enstitü’nün Moda Serimi” *Hâkimiyeti Milliye*, 14 Nisan 1933.

etmiştir. Yazıda bu bayramın Çocuklar Bayramından daha büyük şevk ve heyecanla geçtiği Ankara Palas'ın önünün milli merasim günlerini hatırlatan bir manzara arz ettiği belirtilmiştir. Özel ve lüks arabaların kaldırım kenarına 200 metrelik mesafe boyunca sıralandığı üç gün boyunca “Ankara'nın en kibar(!), en şık (!) hanımları üç gün durmaksızın, belecane içinde bu arabalarından inip otelin ball'ine taşındılar ve ball üç gün, saat dörtten yediye sekize kadar bu süslü, kokulu kadın kalabalığıyla, fasılasız dolup boşaldı” denilen yazıda on yıldan beri ne Ankara Palas'ın, ne de Ankara'da herhangi bir toplantı yerinin bu kadar istekle dolmadığı Halkevindeki konferanslarda ve Yerli Malı toplantılarında bu Ankaralı hanımların görülmediği vurgusu yapılmış ve kadınlardaki süs cezbisi ve modanın önüne hiçbir kanun, hiçbir yasak, inkılâp ve ihtilâlin geçemediği, karşı çıkılan hususun Türk kadınının Paris terzihaneleri ve Paris kumaş fabrikalarının zevkine ve fantazisine esir olmalarına acındığı belirtilmiştir.³¹

Yapılan bu eleştiride de vurgulandığı gibi modanın takip edildiği bir mekân olarak nitelendirilen Enstitü'nün düzenlediği defilelerin ilgiyle izlendiği gözden kaçmamaktadır. Bu defilelerden bir diğeri 30 Nisan 1942 tarihinde Enstitü'nün sipariş atölyesi tarafından hazırlanan bahar ve yaz elbise modellerinin canlı mankenler eşliğinde sunulduğu defiledir. Bu defilenin davetlileri arasında Bayan İnönü, Bayan Yücel ve Bayan Saraçoğlu ile pek çok seçkin hanım bulunmuş ve her zamanki gibi sunum oldukça ilgi toplamıştır.³²

Enstitü'nün hazırladığı bir diğer moda geçidi 31 Ocak 1946'da okulda yapılmıştır. Moda geçidine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü ve diğer davetliler katılmıştır.³³ Defilede şapkalarla tamamlanan orijinal modelde tayyörler, tuvaletler ve renk renk sabahlıklar sergilenmiştir.

1940'lı yıllarda 31 Kız Sanat Enstitüsü ile 3 Akşam Sanat Enstitüsü içinde en ünlüsü ve bu alanda ilk örneği teşkil eden İsmet Paşa Kız Enstitüsü geleneksel Türk motiflerini de kullanarak Ankara'da kadın modasında, kadın elbise ve şapkasında modanın öncülüğünü yapmış ve modern kadın giyiminin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Ankara'nın hanımlarından çoğu en güzel elbiselerini ve şapkalarını bu okula sipariş etmişlerdir.³⁴ Bu ve diğer Enstitüler zamanla devrin kadınına yetiştiren birer moda merkezi haline de gelmişlerdir.³⁵

³¹ Y.K. “Moda ve Sakarya”, *Kadro*, Sayı:28, Nisan 1934, s.40-41, Cilt:3,(Tıpkıbasım), Yayına Hazırlayan: Doç.Dr. Cem Alpar, Ankara İktisadi ve İdari İlimler Akademisi, Ankara, 1980.

³² “İsmetpaşa Kız Enstitüsünde canlı mankenler dün güzel bir geçiş yaptılar” *Ulus*, 1 Mayıs 1942.

³³ “İsmetpaşa Kız Enstitüsünde Moda Geçidi”, *Radjo*, 1 Mart 1946, Cilt: 5, Sayı: 51.

³⁴ Kazım Nami, “İsmet Paşa Kız Enstitüsü”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Temmuz 1933.

³⁵ İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*, Truva yayını, İstanbul, 2006, s. 362.

Sonuç

Sonuç olarak denilebilir ki, İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün, Cumhuriyet Türkiye'si'nin başkenti Ankara'da Türk modasının oluşumunda ve bu modanın hem içeride hem de dışarıda tanıtımında önemli rolü olmuştur. Bu kurumlarda verilen eğitim programlarında Türkiye'nin muasır medeniyet seviyesine ulaşması için Avrupa'daki gelişmeler takip edilmekle beraber milli kültüre de önem verilmiş ve geçmişe ait değerlerin yaşatılması ve tanıtılması hedeflenmiştir. Okulun açılmasının asıl gayelerinden biri de Cumhuriyet dönemi kızlarını iyi eş, iyi anne olarak yetiştirmek ve onları hem eve ve evliliğe, hem de iş hayatına hazırlayarak modernleşmelerini sağlamaktır. Gerek öğrenci gerekse öğretmenlerin yurtdışı deneyimleri sayesinde Avrupa modası yerinde görülmüş ve Avrupa'da yayınlanan moda dergileri takip edilerek kıyafete Avrupa modası uyarlanmıştır. Böylece hem Avrupa modasının Ankara'ya taşınması sağlanmış hem de, milli kültür unsurları kullanılarak el emeği göz nuru yerli kumaşlardan yeni modeller geliştirilmiştir. Bu da okulun içeride ve dışarıda ilgi odağı olmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Enstitü, hem yerli hem de yabancı konuklar nazarında bir Orta Anadolu kasabası görünümünde olan Ankara'nın modern yüzünü temsil eden bir kurum niteliğini kazanmıştır. Ayrıca, Avrupaî tarz modayı uygulayarak muasır seviyeyi yakalamada da öncü bir rol üstlenmiştir.

Kız Enstitüleri arasında en ünlüsü olan bu okul ve benzeri olan diğerleri, 1945'te İstanbul'da, 1958'de de Ankara'da açılan ve günümüzde sayıları 12 olan Olgunlaşma Enstitülerine de temel teşkil etmeleri bakımından Cumhuriyet'in açtığı okullar arasında önemli bir yere sahiptir.

Kaynaklar

Arşivler

BCA 030.18.01.02/47/52/4.

BCA 30.18.1.2./ 67/63/8., 23.7.1936 tarihli Reisi Cumhur K Atatürk imzalı Kararname.

BCA 030.18.01.02./11/32/1- 14.5.1930 tarih ve 9354 sayılı Gazi M.Kemal imzalı kararname.)

BCA 030.01.123/786/10.

Kitap ve Makaleler

ALPAGUT Leyla (2005) *Erken Cumhuriyet Döneminde Ankara'daki Eğitim Yapıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD) (1952) , Cilt: II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAŞGÖZ İlhan, Wilson, Howard E. (1968) *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara.

- BAŞGÖZ İlhan (2005) *Türkiye'nin Eğitim Çıkmaçı ve Atatürk*, Pan Yayınları, İstanbul.
- BUYSE Omer (1939) *Teknik Öğretim Hakkında Rapor*, İstanbul.
- CEVİZLİLER Nilüfer -Erkan Cevizliler (2004) "Amerika Büyükelçisi Charles H.Sherrill'in Raporuyla İsmet Paşa Kız Enstitüsü(Ankara)", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:9, s. 181-186.
- EGLİ Ernst (1930) *İsmet Paşa Kız Enstitüsü*, Ankara.
- ERGİN Osman Nuri (1977) *Türk Maarif Tarihi* Cilt:1-2, Eser Matbaası, İstanbul.
- ERGÜN Mustafa, (1982) *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, AÜDTCF Yayını, Ankara.
- "Enstitü'nün Moda Serimi" (14 Nisan 1933) *Hâkimiyeti Milliye*.
- "İsmetpaşa Kız Enstitüsünde canlı mankenler dün güzel bir geçiş yaptılar" (1 Mayıs 1942) *Ulus*.
- "İsmetpaşa Kız Enstitüsünde Moda Geçidi" (1 Mart 1942) *Radyo*, Cilt: 5, Sayı: 51.
- Kazım Nami, "İsmet Paşa Kız Enstitüsü" (26 Temmuz 1933), *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kız Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü Brifingi* (1982), Ankara.
- MCDONALD Kenneth D. (1988) *Fascist Fashion:Dress the State and the Clothing Industry in the Third Reich*. PhD, University of California, Riverside.
- "Moda Sergisi" (10 Nisan 1933), *Hâkimiyeti Milliye*.
- ÖZER İlbeyi (2006) *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*, Truva Yayını, İstanbul.
- SEZER ARIĞ Ayten (2007) *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal Kitabevi Yayını, Ankara.
- TANYER Turan (2006) *Cumhuriyet Dönemi Ankara'sının Sosyal Hayatından Sabneler*, Vekam Yayını, Ankara.
- Y.K (28 Nisan 1934) "Moda ve Sakarya", *Kadro*, Sayı:28, s.40-41, Cilt:3,(Tıpkıbasım), Yayına Hazırlayan: Doç.Dr. Cem Alpar (1980), Ankara İktisadi ve İdari İlimler Akademisi, Ankara.
- <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=898>.
- http://mtegm.meb.gov.tr/tarihce_ktogm.asp.
- <http://www.zubeydehanimkml.k12.tr/okul>.

Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu

Mücahit ÖZÇELİK

Erciyes Üniversitesi

ÖZÇELİK, Mücahit, Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 16-39.

Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarında yeterli kaynağın ayrılmadığı Osmanlı hapishanelerindeki tutuklu ve hükümlü sayısı 1919 yılında 28.000 kişiye ulaşmıştı ki bu, o dönemin hapishanelerinin fiziki şartları düşünüldüğünde oldukça yüksek bir rakamdı. Hapishanelerin savaş döneminde ihmal edilmişliğine çözüm bulmak amacıyla Mütareke Dönemi'nde İçişleri Bakanlığınca görevlendirilen müfettişler vasıtasıyla hapishaneler teftiş edilerek eksiklikleri belirlenmeye çalışılmıştır. İtilaf Devletleri de Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası hapishanelerdeki esirler, Ermeniler ve Gayrı Müslimlerin serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla hapishaneler üzerinde bir denetim oluşturmuştur. Bu denetim neticesinde İtilaf Devletleri temsilcilerince oluşturulan heyetler de Osmanlı hapishanelerini teftiş ederek eksiklikleriyle ilgili raporlar hazırlamıştır. Gerek hükümet yetkililerince ve gerekse İtilaf Devletleri teftiş heyetlerince hapishanelerle ilgili hazırlanan bu raporlarda; fiziki yetersizlik, temizlik sorunu, güvenlik sorunu, düzensizlik, mahkûmların tedavileri, kayıtların kötü tutulması, beslenme yetersizliği, tutuklu ve hükümlülerin ayrılmasa, mahkûmların çalıştırılmaması ve yöneticilerin yetersizliği gibi problemlere dikkat çekilmiştir. Fakat hapishanelerde belirtilen eksikliklerin birçoğu ancak yeni binaların inşası ile halledilebilirdi ve Mütareke Dönemi'nin ağır şartları bunları sağlamaktan oldukça uzaktı. Ayrıca hapishane müdürleri ile çalışanlarının yetersizliği ve vurdumduymazlığı da hapishanelerdeki ortamı bir kat daha kötüleştirmekteydi. Hapishane teftişleri hapishanelerde bulunan tutuklu sayısının çokluğundan dolayı yavaş işleyen adalet sistemini de gözler önüne sermiştir.

Anahtar Sözcükler: Mütareke Dönemi, Osmanlı Hapishaneleri, mahkûm ve tutuklu, İtilaf Devletleri

ÖZÇELİK, Mücahit, The Conditions of Ottoman Prisons in the Armistice Period. CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 16-39.

During the years of World War I general negligence of the Ottoman prisons caused deterioration on health and well-being of the inmates whose number approximately

reached 28,000 in 1919. Inspectors were appointed by the Ministry of the Interior in order to determine and settle the main deficiencies in prisons in the armistice period. Apart from the governmental authorities inspection councils of the Entente also dealt with the prison system in order to release the prisoners of war, Armenians and the non-Muslims. The inspection reports prepared by both sides stressed those deficiencies such as physical disability, dirtiness, non-security, disorder, medical treatment of the inmates, registration problems, low quality of nutrition, insufficient segregation of convicted prisoners and detainees, discouragement of the inmates for labor and disqualified administrators. Problems derived from overcapacity could have only been settled through the construction of new facilities. However, the physical and financial restrictions at the armistice period made that outcome highly improbable. Furthermore unawareness of either the directors and the staff in prisons deteriorated the circumstance. Finally, inspection on the situation of the prisons also revealed cumbersomeness in the justice system due to the overcapacity.

Keywords: Armistice period, Ottoman Prisons, detainees and convicted people, Allied Powers, inspection

Giriş

Hapis, sanık veya suçlunun yargı kararıyla bir yere kapatılarak hürriyetinin kısıtlanması anlamında bir hukuk terimidir. Hapis, önceleri suçluyu cezalandırmaktan ziyade cezası belirleninceye veya infaz edilinceye kadar suçlunun bir yerde tutulması anlamını taşımaktaydı. İlkçağlardan itibaren bazı toplumlarla birlikte ilkel denilebilecek nitelikte hapishaneler kullanılmaktaydı. Hapis, bir ceza olarak öncelikle kilise hukukunca kabul edilmiş olduğundan Avrupa'daki ilk hapishaneler kilise bünyesinde manastırlarda kurulmuştur.¹ Avrupa'da hukuk ve insan haklarında meydana gelen gelişmelere paralel olarak hapishane şartları ve mahkûm hakları da gelişmiş² ve bugünkü anlamda ilk hapishane 1596'da Amsterdam'da açılmıştır.³

Osmanlı'da ilk hapis olayı; Yıldırım Bayazid tarafından Germiyanoglu Yakup Bey ve adamlarının hapsedilmesi hadisesidir. Osmanlı tarih kaynaklarının verdiği bilgilere göre padişaha karşı gelen ve siyasi suçlu görülen kişiler hapisle cezalandırılmaktaydı. Reâyanın hapsedildiğine dair ilk dönem kaynaklarında bir

¹ Alev Çakmakoglu Kuru, *Sinop Hapishanesi*, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2004, s. 12-13.

² Timur Demirbaş, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 31-34.

³ Demirbaş, *age.*, s. 13.

bilgi mevcut değildir.⁴ Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde hapis cezası ve uygulaması asli ve yaygın bir ceza olarak görülmüyordu. Ağır suçlardan mahkûm olanlara *kürek*, *prangaya vurma*⁵ ve *kalebendlik* gibi cezalar verilmekteydi. Kalebendlik; mahkûmun Foça, Bodrum, Amasra ve Sinop gibi kalelerde belli bir süre tutulmasıydı. Osmanlı Dönemi'nde suçluların kapatıldıkları mekânlara ise *zindan*, *mahbes* ve *tomruk* gibi isimler verilmekteydi.⁶

Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait belgelerde de suçlunun ve zanlının hapsedildiği mekân *hapishane* ve *mahbes* kelimeleri ile ifade edilmiştir.⁷ Mahbes olarak adlandırılan ve haklarında bir hüküm kesinleşmemiş olan suçluların alıkonulduğu bu mekânlar, hapishane amacıyla inşa edilmiş yapılar olmayıp hükümet konağının mahzeni veya kale ve saray gibi binaların içerisinde özel ayrılmış yerlerdi.⁸

Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılda batılılaşmanın etkisiyle devlet yönetiminde yapılan düzenlemelerin adli sisteme de yansiyarak suçluların cezalandırılması yöntemi olarak hapishanelerin ortaya çıkışının Avrupa'yla eşzamanlı gerçekleştirildiği söylenebilir.⁹ Bu süreçte Batı'da olduğu gibi Osmanlılarda da cezalandırma sisteminde değişiklikler olmuş ve suçluların cezalandırılmasında zindan ve mahbesten, hapishaneye doğru geçiş başlamıştır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta asli ve yaygın bir ceza olarak görülmeyen hapis cezasının etkin bir cezalandırma yöntemi olarak görülüp ceza ve infaz hukukunda sağlam bir yer edinmesinde Tanzimat Dönemi'nin 1840-1851-1858 tarihli ceza kanunlarının da önemli payı olmuştur.¹¹ Gerek ihtiyaçlar ve gerekse Avrupalı devletlerin beklentisi doğrultusunda 1858'den itibaren hapishanelerin şartlarının düzenlenmesi için de çalışmalara başlanmıştır. 1876 yılından itibaren ise hapishanelerin modernleştirilmesine daha da hız verilmesinin yanında,

⁴ Necdet Öztürk, "Osmanlılarda Hapis Olayları (1300-1512)", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 101-127.

⁵ Yasemin Saner, "Osmanlı'nın Yüzyıllarca Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi Prangaya Vurma", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, (Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Basım Yılı Yok, s. 163.

⁶ Ufuk Adak, *XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti'ndeki Hapishaneler* (Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 32-33.

⁷ Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, (Bahar 2011), s. 351.

⁸ Mehmet Temel, "XX. Yüzyıl Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 26, (Güz 2009), s. 111.

⁹ Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar* (Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Basım Yılı Yok, s. 201.

¹⁰ Ahmet Çiçen, *II. Meşrutiyet Dönemi Cezaevi İslahatı* (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 5.

¹¹ Ali Bardakoglu, "Hapis", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, s. 54-64.

hazırlanan nizamnamelerle hapishanelerde kadınlara da bir bölüm ayrılmaya başlandı.¹²

Hapishanelerle ilgili ilk ciddi çalışmalar ise II. Abdülhamit döneminde planlandı.¹³ Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde 1880 tarihinden itibaren hapishaneler Adliye Nezaretinden alınarak Dâhiliye Nezaretine bağlanmış ve 20 Mayıs 1880'de 97 maddelik *Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamnamesi* yayımlanarak hapishanelerin statüsü belirlenmiştir.¹⁴ Hapishaneler; *tevkifhane*, *hapishane*, *hapishane-i umumi* olarak üçe ayrılmış ve her kaza, liva ve vilayet merkezinde hapishane açılmasına karar verilmiştir.¹⁵

Bir taraftan var olan binaların tamiratını gerçekleştiren, diğer taraftan yeni hapishaneler inşa eden devlet, yeni yapılan hapishanelerin daha modern olması için de çaba sarf etmiştir.¹⁶ Hapishanelerle ilgili yapılacak düzenlemelerde fiziki şartların iyileştirilmesi, mahkûmların çalıştırılmaması, mahkûmların beslenme ve sağlık giderlerinin karşılanması amaçlanıyordu. Ayrıca hapishanelerin yaygınlaştırılması, her vilayet, liva ve kazada mahalli hapishanelerin yapılması düşünülmüyordu.¹⁷ Çünkü hapishane olarak kullanılan mevcut binaların küçük ve yetersiz olmasından dolayı hapishanelerdeki hükümlü ve tutuklu sayısı kapasitenin çok üstündeydi.¹⁸ Bu dönemde hapishane sayısının ve kapasitelerinin yetersizliğinden dolayı hapishanelerde oluşan yoğunluk II. Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümlerinde ve doğum gününde siyasi, suikast ve tecavüz gibi suçların dışında cezalarının üçte ikisini tamamlayan mahkûmların affedilmesiyle azaltılmaya çalışılıyordu.¹⁹ Fakat hapishanelerde görülen eksikliklere bağlı olarak II. Abdülhamit döneminde planlanan reformların birçoğu ekonomik ve bürokratik sıkıntılardan dolayı gerçekleştirilememiştir.

Ahmet Şerif muhabir olarak 1909 yılından itibaren Anadolu'da gerçekleştirdiği gezilerle ilgili *Tanin* gazetesinde yayımlanan gezi notlarında Anadolu'nun değişik il ve ilçelerinde gördüğü hapishanelerin neredeyse

¹² Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 154-156.

¹³ Saadet Tekin, Sevilay Özkes "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *ÇTTAD*, Cilt VII, Sayı 16-17, (2008/ Bahar-Güz), s. 187-189.

¹⁴ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 291.

¹⁵ Demirbaş, *agm.*, s. 31-34.

¹⁶ Saadet Tekin, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, Sayı 24, (2008), s. 207-208.

¹⁷ Tekin, Özkes, *agm.*, s. 187-189.

¹⁸ Gönüllü, *agm.*, s. 387-389.

¹⁹ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması (1876-1909)", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, (Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Basım Yılı Yok, s. 190-194.

tamamının; rutubetli, pis, havasız, ışıksız, sağlıksız ve dar yerler olduğunu ifade etmiştir.²⁰ Bu durum hapishanelerle ilgili köklü çalışmaların yapılması gerektiğini göstermekteydi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yönetime gelen İttihat ve Terakki hükümetleri ise hapishanelerle ilgili sıkıntılara köklü çözüm üretmek istiyordu. Bu amaçla 1911 yılında Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak *Hapishaneler Müdüriyeti Umûmiyesi* kurulmuş ve 18 Ocak 1912 tarihinde hapishanelerle ilgili ayrıntılı bir durum tespiti çalışması yapılarak, toplanan bilgiler ışığında hapishanelerin ıslahı için 4 Nisan 1912'de reform çalışmaları başlatılmıştır.²¹ İttihat ve Terakki yönetimlerince 1912, 1914 ve 1917 yıllarında yapılan bu ıslah çalışmalarında tüm hapishane ve ıslah evlerinin tek tip bir mimari plan dâhilinde iyileştirilmesi ve yenilenmesi, bahçeli hapishaneler inşa edilmesi, sağlık koşullarının modern esaslara göre yeniden düzenlenmesi gibi hedefler belirlenmiştir.²² Fakat II. Meşrutiyet döneminde de yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar²³ ile Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı koşullarında hapishanelerin ıslahı için gerekli kaynak ve zaman ayırmaya imkân bulunamamıştır.²⁴

İttihatçılar döneminde merkezîyetçi yapısını ve gücünü devam ettirmek isteyen devlet anlayışından dolayı imkânsızlıklara rağmen hapishaneler konusu kuşkusuz önemli bir yer oluşturmaktaydı. Bundan dolayı savaş şartlarına rağmen hükümet, Birinci Dünya Savaşı yıllarında psikiyatri alanında tıp eğitimi almış ve hapishane müdürlüğü yapmış olan Alman Doktor *Paul Pollitz*'i Hapishaneler Umum Müfettişi olarak görevlendirmiştir. Paul Pollitz Anadolu'daki hapishaneleri 1917-1918 yıllarında teftiş ederek hapishaneler konusunda yapılacak düzenlemeler için raporlar hazırlamıştır.²⁵ Bu raporlar çerçevesinde Almanya'dan alınan borçla 1917'de büyük merkezlerde numune hapishaneler inşasına başlanmışsa da bunların inşası Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bile tam olarak bitirilememiştir.²⁶

²⁰ Ahmet Ali Gazel, "Tanin Muhabiri Ahmet Şerif Bey'in Notlarında Osmanlı Hapishaneleri", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 143-151.

²¹ Kent Schull, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematiği Bir şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, (Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Basım Yılı Yok, s. 212-238.

²² Temel, *agm.*, s. 113.

²³ Tekin, Özkes, *agm.*, s. 187-189.

²⁴ Temel, *agm.*, s. 113.

²⁵ Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 174-177.

²⁶ Adak, *age.*, s. 20.

1919 yılında Osmanlı Devleti hapishanelerinde bulunan mahkûm ve tutuklu sayısı aşğıdaki tabloda belirtildiğı şekliyle toplam 28.000 kişiye ulaşmıştı ki bu, o dönemin hapishanelerinin fiziki şartları düşünöldüğünde oldukça fazla bir sayıydı. Hapishanelerde bulunan tutuklu ve hükümlü sayısının fazlalığı; bütçeden ayrılan ödeneklerin ve bu kişilere sunulan imkânların yetersiz kalmasına neden olmaktadır.

VİLAYET	MAHKÛM	TUTUKLU	TOPLAM SAYI
İstanbul Vilayeti	550	350	900
Edirne Vilayeti	600	420	1020
Adana Vilayeti	750	755	1505
Ankara Vilayeti	930	820	1750
Aydın Vilayeti	1850	1430	3280
Erzurum Vilayeti	350	280	630
Bitlis Vilayeti	450	480	930
Hüdavendigâr Vilayeti	1050	630	1680
Diyarbakır Vilayeti	750	725	1475
Sivas Vilayeti	880	1055	1935
Trabzon Vilayeti	300	400	700
Kastamonu Vilayeti	1250	630	1880
Konya Vilayeti	950	650	1600
Mamuratül-Aziz Vilayeti	550	300	850
Van Vilayeti	300	350	650
Erzincan Sancağı	50	150	200
Urfa Sancağı	200	150	350
İzmit Sancağı	255	155	410
İçel Sancağı	90	100	190
Eskişehir Sancağı	220	165	385
Bursa Sancağı	650	260	910

Teke Sancağı	220	230	450
Canık Sancağı	50	160	210
Çatalca Sancağı	60	55	115
Karesi Sancağı	650	220	870
Kala-i Sultani Sancağı	130	220	350
Kayseri Sancağı	230	140	370
Afyonkarahisar Sancağı	210	150	360
Kütahya Sancağı	300	350	650
Menteşe Sancağı	350	120	470
Bergama Sancağı	210	220	430
Niğde Sancağı	240	350	590
TOPLAM	15625	12470	28095²⁷

Mondros Ateşkes Antlaşması Sonrasında Hapishaneler

Mondros Mütarekesi'nin 4. maddesi gereği, İtilaf Devletleri'ne mensup savaş esirleri ve Ermenilerden tutuklu ve hapis olanların da tahliye edilmeleri gerekiyordu.²⁸ Bundan dolayı hapishanelerde tutuklu bulunan İtilaf Devletleri vatandaşları, suçları ne olursa olsun, Mondros Ateşkes Antlaşması gereği serbest bırakılmıştı.²⁹ Bu gelişmeden sonra İtilaf Devletleri için Mondros'un 4. maddesi Osmanlı yönetimi üzerinde siyasi nüfuz kurmayı amaçlayan bir maddeye dönüşmüştü.³⁰ Madde askeri nitelikli gibi gözükse de İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek için kullandığı bir araç haline gelmişti.

Mondros Ateşkesi sonrası esirler ve Ermeniler serbest bırakılmasına rağmen İtilaf Devletleri fevkalade komiserleri, 12 Ağustos 1919'da yaptıkları toplantıda, Mütareke Komisyonu üyelerince hapishanelerin teftiş edilmesine karar vermişlerdir.

²⁷ Tekin Özkes, *agm.*, s. 192.

²⁸ BOA. HR. SYS. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*, Dosya No:2232 Gömlek No:43.

²⁹ BOA. DH. ŞRF. *(Dâbiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri)* Dosya No:96 Gömlek No:152.

³⁰ Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerin İadesi Meselesi", *Atatürk Dergisi*, C III, Say 3, (Ocak 2003), s. 154.

Hapishanelerin İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından teftiş edileceğinin anlaşılmasından sonra Osmanlı hükümeti tarafından değişik illere yazılan yazılarla görevliler bu durumdan haberdar edilerek özellikle sağlık koşullarına olabildiğince dikkat edilmesi ve böylece herhangi bir eleştiriye ve itiraza meydan bırakılmaması istenmiştir. Bu teftişlerde İtilaf Devletleri heyetine Hapishaneler İdare-i Umumiye Mümeyyizi Bekir Bey'in refakat etmesi kararlaştırılmıştır. Mütareke Komisyonunca da hapishaneleri teftiş etmek üzere muhtelif bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon üzerinden İstanbul başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çoğu hapishaneye müdahale edilmiştir.³¹ Böylelikle Osmanlı hapishaneleri de Anadolu ve Trakya'da dolaşan İtilaf kontrol subaylarının sorumluluk alanına girmiştir.³² Bunun sonucunda da İtilaf Devletleri temsilcileri Osmanlı hapishanelerine istedikleri gibi müdahalede bulunarak değişik suçlardan dolayı hüküm giymiş kişileri de serbest bırakmışlardır.³³ İtilaf Devletleri subaylarının istedikleri kişileri hapishanelerden serbest bıraktırmaları ve yöneticilere karşı saygısız davranışlarından dolayı çok sayıda hapishane müdürü ise istifa talebinde bulunmuştur.³⁴

Hapishanelerde Asayiş Sorunu ve Fırar Hadiselerinin Önlenmesi İçin Yapılması Gerekenler

Mutareke Dönemi'nin siyasi belirsizliği içerisinde hapishanelerdeki en önemli problemlerden birisi fırar hadiseleriydi. Dâhiliye Nezareti, gerekli tedbirleri alarak fırar hadiselerini önlemek amacıyla müfettişler görevlendirmekte ve hapishane yetkililerinin görüşlerine başvuruyordu.

İstanbul'daki Hapishane-i Umumide meydana gelen fırar hadiselerinin artması üzerine hapishanenin muhafaza ve inzibat işleri hakkında bir rapor hazırlanmış ve Hapishaneler Genel Müdürlüğüne gönderilmiştir. Bu raporda hapishane binalarının genel olarak güvenliği sağlamaya yeterli olduğu fakat gerçekleşen fırar hadiselerinin güvenliği sağlayan jandarma ve gardiyanların yeterli sayıda ve nitelikli kişilerden oluşmamasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Özellikle gardiyan maaşının artırılarak nitelikli kişilerin bu işi

³¹ Tülay Alim Baran, "Mutareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Hapishaneler Üzerindeki Denetimi", *Belleten*, C LXXII, Sayı 263, Nisan 2008, s. 160-161.

³² Mustafa Budak, "Mutareke Döneminde İtilaf Devletleri'nin Müdahaleleri", *İlmi Araştırmalar*, Sayı 5, 1997, s. 96-97.

³³ BOA. DH. EUM. AYŞ. (*Dâhiliye Nezareti Asayiş Kalemi Belgeleri*) Dosya No:7 Gömlek No:122.

³⁴ Mehmet Okur, "İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Etkileri ve Hükümetlerin Tutumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 57, Cilt: XIX, Kasım 2003, s. 1138.

yapmasının sağlanmasıyla hapishanelerdeki firar hadiselerinin önlenileceği çözüm yolu olarak gösterilmekteydi.³⁵

Jandarma, günümüzde olduğu gibi o dönemde de hapishanelerin dış güvenliğini sağladığı için, Merkez Jandarma Komutanlığı da *Dersaadet Hapishane-i Umumiyesi* hakkında, güvenliği sağlayan nöbetçilerin eksikleriyle ilgili bir rapor hazırlamıştır.

Bu raporda: Firar hadiselerinin engellenmesi için çözüm önerileri olarak, jandarmaların daha rahat nöbet tutması amacıyla nöbet tutulan baraka ve kulübelerin noksan olan kapı ve pencere camlarının takılması, üstlerindeki çinkoların ve kiremitlerin aktarılması suretiyle tamir edilmesi ve çürümüş olan ahşap merdiven ve çerçevelerin tamir edilmesi gerektiği sıralanmıştır.³⁶ Tamamı nöbetçilerin nöbet yerleriyle ilgili olan bu isteklerin kış mevsiminden dolayı güvenlik açısından ayrı bir önem arz ettiği de raporda dile getirilmiştir.

Hapishanelerde düzen ve asayişin sağlanması için *Hapishaneler ve Terkîfbaneler Müdüriyeti Umûmiyesi* tarafından Kavanin ve Nizamât Kalemi mümeyyizlerine hazırlattırılan 28 Mart 1920 tarihli raporda ise hapishanelerin güvenliği ile ilgili şu hususlara dikkat çekilmektedir:

1- Hapishane içerisinde mahkûmların hükümet tarafından verilen karyola ve battaniye dışında eşya bulundurmasına müsaade edilmemesi gerekir.

2- Koğuşlarda adeta mikrop yuvası haline gelmiş eşyaların sökülüp kaldırılması icap etmektedir. Koğuşlar bu suretle temizleneceği gibi inzibat işleri de kolaylıkla sağlanacaktır.

3- Mevcudun fazlalığı, koğuşların kalabalık olması, kontrolü ve yoklamayı tam olarak yapmayı engellemektedir. Büyük koğuşların bölünmesi ve koğuşların gündüz vaktinde de elektrik ile aydınlatılması gerekmektedir.

4- Hapishanelerin zemin katları kullanılmamaktadır. Buralar elektrikle aydınlatılıp tamir edilerek yemekhane ve kışın da teneffüshane olarak kullanılabilir.

5- Yeme, yatma, çamaşır yıkama, teneffüs yapma, ibadet yapma, ders okuma, atölyelerde çalışma, abdesthaneleri ve koğuşları temizleme, yatakları yapma gibi hapishanedeki herkesin yapması gereken işlerin tanzim edilmesi zorunlu olduğu gibi bunların ciddi bir surette tatbik olunması için müdüriyete kesin emir verilmesi gerekmektedir.

³⁵BOA. DH. MB. HPS. (*Dâbîliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri*) Dosya No: 161, Gömlek No: 35.

³⁶ BOA. DH. MB. HPS. M... (*Dâbîliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Mütteferrik*) Dosya No: 51, Gömlek No: 44.

6- Hapishanede kurulan atölyelerde eksik aletlerin bulunması ve bunlardan bozuk olanların tamir edilerek mahkûmların buralarda çalıştırılması düzenin sağlanması adına önemlidir.

7- Suç oranlarında meydana gelen artıştan dolayı mahkûmlar için yer sıkıntısının çözülebilmesi amacıyla hapishanelerdeki imkânların genişletilmesi ve hapishaneler arasında nakil yapılması gerekmektedir.

8- Bayan hapishanesindeki mevcut mahkûm kadınlar hiçbir işle uğraşmamaktadırlar. Kadın mahkûmların dikiş dikmek ve çamaşır yıkamak gibi işlerde istihdam edilmesi hapishanelerin yararına olacaktır.

9- Kundura atölyesi ve terzihane gibi atölyelerden istifade için taşradaki hapishanelerde uzun müddet mahkûmiyet cezası almış sanat erbabının buraya nakli ve buradan sabıkalılar arasından hapishanenin nizam ve intizamını ihlal edenlerin bunlara karşılık taşraya gönderilmeleri hem asayişin temin ve hem de mahkûmlardan yararlanılması adına önemlidir.

10- Gerek ceza kanunnamesinde ve gerekse hapishaneler nizamnamesinde mahkûmlardan ahlaken düzelenlerin affedileceği belirtilse de, bununla ilgili bir kanuni düzenleme olmadığı için, keyfî uygulamalara neden olmaktadır. Bu hususta keyfilîği önleyecek bir sistem belirlenmesi gereklidir.³⁷

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere hapishanelerde kapasitenin çok üstünde mahkûm bulunması ve fiziki şartların yetersizliğinin yanında denetimsizlik sonucu hapishanelerin nizamnameye uygun olmayan bir şekilde idare edilmesi düzen ve asayişle ilgili ciddi sorunlar doğurmaktaydı.

Teftiş heyetlerinin haricinde Mütareke Dönemi'nde *Hapishane-i Umumi Müdüriyetince* de hapishanenin eksiklikleri ve yapılması gerekenlerle ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Dâhiliye Nezaretine sunulan bu raporda hapishanelerdeki asayiş ve güvenlik problemleri öncelikli olarak personel yetersizliğine bağlanmış ve acilen gardiyan ve hasta bakıcı sayısının artırılması gerektiği belirtilmiştir. Personel ihtiyacının karşılanması adına henüz faaliyette olmayan Üsküdar Tevkifhanesinde görevli personelin Hapishane-i Umumiye Müdüriyeti emrine verilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca hapishanede suça meyilli bazı kişilerin tecrit edilmesi için özel yerler hazırlanması gerektiği de dile getirilmiştir.³⁸ Osmanlı hapishanelerinde en önemli güvenlik sorunlarından biri de içeriye sokulan silah ve aletlerdi. Gizlice içeriye sokulan silah ve çakı gibi aletler hapishanelerde iç güvenliğin tam sağlanamamasına yol açmaktaydı.³⁹

Fakat hapishane olarak kullanılan binaların başka amaçlarla inşa edilmiş olmasından dolayı fiziki şartlarının güvenliği sağlama konusunda yetersiz

³⁷ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 42 Gömlek No: 10.

³⁸ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 50 Gömlek No: 74.

³⁹ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 46 Gömlek No: 79.

kalması ve bu yapıların eski olmalarına bir de personelin ihmalleri eklenince⁴⁰ Osmanlı hapishanelerinde sıkça görülen firar hadiselerinin önlenmesi oldukça zor görünüyordu.

İstanbul Hapishanelerinin Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nın ağır şartları hapishanelerin durumunu daha da kötüleştirdiği için mütareke döneminde hapishanelerde yaşanan sıkıntılar Osmanlı devlet adamlarının ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin dikkatini çekmekteydi. Mütareke Dönemi'nde İngiliz subaylarından Doktor Miralay Johnson ve Doktor Zeki Bey'in yaptığı teftişler neticesinde hapishanelerin sağlıksız şartlarının düzeltilmesinin Dâhiliye Nezaretinden istenmesine rağmen bir gelişme olmadığı görülmüştür.⁴¹ Hapishane ihtiyacının en fazla olduğu il şüphesiz ki devletin merkezi İstanbul'du. İstanbul'da Hapishane-i Umumi'deki hükümlü ve tutuklu sayısının artması üzerine merkez hapishanesine ek olarak Üsküdar ve İshak Paşa Tevkifhaneleri yapılarak çözüm bulunmaya çalışılmıştı.

Müttefik Kuvvetler de İstanbul'da bulunan Osmanlı hapishanelerinin yanında kendi polis kuvvetlerinin kontrolünde değişik semtlerde altı tane hapishane açarak işgal yılları süresince kullanmışlardır. Bunlardan Duyunu-u Umumiye yanında bulunan hapishane Müttefik Devletler tarafından ortak kullanılmaktaydı.⁴²

İshak Paşa Tevkifhanesi

1921 yılına gelindiğinde yeni inşa edilmiş olan *İshak Paşa Tevkifhanesinin* lağım çalışması hâlâ yapılmamış olduğundan sağlıksız bir durumdaydı. Kış münasebetiyle problem gözükmüyorsa da ileride ciddi sağlık sorunlarına yol açabileceğinden lağım çalışmasının acilen tamamlanması gerekmekteydi. Abdesthaneler, elektrik ve su sistemi, döşemeler, merdivenler, mutfak ve su deposu gibi çalışmalar da tamamlanmamıştı. Daha önce askeri birliklerin kullandığı bu mekânın camları kırık ve hamamı da kullanılamayacak haldeydi. Tevkifhanenin ciddi güvenlik problemleri vardı ve kuyuları mevcut olmadığından inzibat temin olunamıyordu. Tutukluların hepsinin aynı anda girişe hücum etmeleri halinde firarları muhakkaktı.⁴³

⁴⁰ Ali Rıza Gönüllü, "20. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi", Ed: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Babil Yayınları, İstanbul, 2006, *Zindanlar ve Mahkûmlar*, s. 58-64.

⁴¹ Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul, 2010, s. 166-167.

⁴² Mümin Yıldıztaş, *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri*, (İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi), 1997, s. 87.

⁴³ BOA. DH. MB. HPS. Dosya No:130 Gömlek No:71.

Üsküdar Tevkifhanesi

Üsküdar Tevkifhanesi savaş sırasında askeri birliklerce kullanılmıştı ve harap bir durumdaydı. Lağım şebekesi yapılmamış olduğundan sağlıksız bir haldeydi. Mutfak, çatı, elektrik sistemi gibi ciddi eksikleri vardı. Hapishane inşaatının tamamlanmamış olması güvenlik zafiyeti oluşturacağından diğer hapishanelerden Üsküdar Hapishanesine tutuklu nakli yapılamamaktaydı. Askeri işgalden dolayı meydana gelen hasarlar tamir edilmediği sürece de kullanılması mümkün değildi.⁴⁴ İtilaf Kuvvetleri Komisyonu tarafından İstanbul'daki diğer hapishanelerdeki yoğunluktan dolayı inşaatının bir an önce bitirilmesi istenen Üsküdar Tevkifhanesinin tamamlanmasından sonra işgal kuvvetlerince askeri kışla olarak kullanılması ise İstanbul'daki hapishaneler sorununu iyice içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir.⁴⁵

Hapishane-i Umumi

Sultanahmet'te bulunan eski İbrahim Paşa Sarayı *Hapishane-i Umumiye* ismiyle İstanbul'un en büyük hapishanesi olarak hizmet vermektedir. Hapishanede 250 ve 500 kişilik olmak üzere iki koğuş vardı. Ayrıca "Karadelik" denen güneş görmeyen özel bölümler ve sıbyan koğuşu bulunmaktaydı.⁴⁶ Hapishane-i Umumi binası eski bir yapı olması ve hapishane olarak inşa edilmemesinden dolayı sürekli tamirattan geçiriliyordu. Tutuklu ve hükümlülerin birçoğu yataksız ve elbisesizdi. Hapishanenin hastanesinde ilaç bulunmamaktaydı. Memurlar da maaş alamadıklarından vazifelerini tam yapmıyordu.⁴⁷ Hapishane-i Umumideki en büyük problemlerden birisi personel eksikliği idi. Hapishane idari odalarında kâtip ve odacı sıfatıyla mahkûm ve tutuklu çalıştırılması kanuna uygun olmadığı için bundan vazgeçilmesi gerektiği teftiş raporlarında sıkça belirtilmekteydi.⁴⁸

İstanbul'da bulunan Hapishane-i Umumideki bu sıkıntıların kamuoyunda sık sık gündeme gelmesi, mülkiye müfettişleri tarafından sürekli teftiş edilmesine neden olmaktaydı. Bu teftişler neticesinde yazılan raporlarda belirtilen eksikliklerden yapılması mümkün olanlar imkân dâhilinde kanunlara ve mevzuata uygun olarak yerine getirilmeye çalışılmaktaydı.⁴⁹ Fakat birçoğunun yapılması Mütareke Dönemi şartlarında mümkün görünmüyordu.

⁴⁴ BOA. DH. MB. HPS. Dosya No: 130, Gömlek No: 71.

⁴⁵ Mümin Yıldıztaş, *Yaralı Payitaht İstanbul'un İşgali*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 208-209.

⁴⁶ Yıldıztaş, *age.*, s. 201-204.

⁴⁷ BOA. DH. MB. HPS. Dosya No: 130, Gömlek No: 71.

⁴⁸ BOA. DH. MB. HPS. M.. Dosya No: 38, Gömlek No: 43.

⁴⁹ BOA. DH. HMŞ. (*Dâbîliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri*) Dosya No: 5, Gömlek No: 12-5.

İstanbul Hapishanelerinin Umumi Teftişi

Nizamname gereği Osmanlı hapishanelerinin, kanuna aykırı hapsedilmiş kişi olup olmadığı, idari yapısı, defter kayıtları, sağlık ve hijyen koşulları gibi yönleriyle adliye müfettişleri tarafından denetlenmesi gerekiyordu.⁵⁰ Fakat savaş şartlarında bunun düzenli bir şekilde yapılması mümkün olmamıştı.

Hapishanelerle ilgili sıkıntıların ve şikâyetlerin artması üzerine savaş sonrası dönemde İstanbul'daki hapishanelerle ilgili olarak en kapsamlı teftiş Ocak 1919'da Jandarma Kumandanı, Sıhhiye Müdürü, Bayındırlık Başmühendisi ve Mektubi Mümeyyizi Sadri Beyler tarafından yapılmıştır. Bu teftiş komisyonu İstanbul'daki hapishaneleri dolaşarak eksiklikleri ve sıkıntıları ayrıntılı bir şekilde rapor haline getirmişlerdir. Bu rapora göre İstanbul hapishanelerinin eksikleri şu şekilde belirlenmiştir:

a- Koğuşlar

Hapishanede koğuşlar karanlık ve rutubet içerisindedir. Burada mahkûmlar bir mezar karanlığı içinde havasız, ıssız ve kahredici bir ortamda hayatını geçirmektedir. Altlarında bir hasır parçası bile mevcut değildir. Katil ve cani de olsalar bunlar da insandır. Bu sefaletanede değil insanların, baykuşların bile barınması mümkün değildir.

b- Dershaneler

Dershane kapalı olup terk edilmiş bir haldedir. Burası mahkûmların terbiyesi adına kullanılmalıdır.

c- İmalathaneler

Hapishanede terzihane, kundurahane, marangozhane gibi muayyen imalathaneler vardır. Fakat bunların asıl maksadına uygun kullanılmadığı görülmektedir.

d- Memurlar Hakkında Takibat

Hapishanedeki olumsuz gelişmelerde ve firarlarda ihmalleri görülen memurlar için açılan soruşturmaların uzun süre neticelenmemesi memurların bu tür ihmalleri tekrarlamalarına neden olduğundan soruşturmalar hızlıca tamamlanıp sorumluları cezalandırılmalıdır. Suçu görülen memurlara sadece meslekten men cezası verilmeyip haklarında kanuni soruşturma da açılmalıdır.

e- Muhâberat ve Muâmelat

Hapishaneler, valiliğin bir şubesi oldukları için yapılacak tüm muamele ve haberleşmelerde valiliğe müracaat edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı hapishanelerin başka makam ve müdüriyetlerle haberleşmesi ve onlardan emir alması söz konusu olamaz. Fakat hapishane idaresinin doğrudan başka kurumlarla haberleştiği ve hatta onların emirlerini yerine getirdiği görülmüştür.

⁵⁰ Demirel, *age.*, s. 295.

f- Defter Kayıtları

Mevcut defterler ihtiyaca cevap veremeyeceğinden dolayı iptal olunmalıdır. Usul ve nizamı muvafık olarak hapishaneye ne alınmış ve ne sarf edilmiş ise açık bir surette yeni tutulacak defterlere kaydedilmesi gerekmektedir.

g- Dışarı Çıkan Mahkûmlar

Mahkûmların dışarı çıkışının önünü almak zor bir meseledir. Bir kere bu hareket hapishane müdürlerinin emirleri ve arzularıyla icra edilebilir. Ama şu an gardiyanlar istedikleri mahkûmları hapishane müdürünün malumatı olmaksızın dışarı bırakabiliyorlar. Bundan dolayı hapishane mevcudu değişik zamanlarda, müdürler tarafından yoklama alınarak kontrol edilmelidir. Müdürlerin de bu hususta ihmalkâr davranmalarına meydan vermemek için hapishanenin ansızın ve farklı zamanlarda vilayetçe teftiş ettirilmesi gerekmektedir.

h- Ekmek ve Yemek

Koğuşlarda kapıcılık ve meydancılık gibi hizmetlere ayrılmış olanlara istihkaklarından fazla ekmek ve yiyecek verildiğinden bu durum mahkûmlar arasında rekabete ve düşmanlığa neden olmaktadır. Mahkûmların hepsine aynı cins ve aynı oranda yemek verilmesiyle adaletin sağlanarak mahkûmlar arasındaki problemlerin önlenmesi gerekir.

j- İhbarlar

Hapishanenin işleyişi ile ilgili yapılan ihbarların çoğunu önceden hapishanede bulunmuş kişilerin, hapishaneden müteahhitlik yaparak menfaat sağlamakta iken sonradan işlerine son verilenlerin veya hapishane ile alakaları kesilmiş kimselerin yaptığı görülmektedir. Bu tür şikâyetler müfettişleri, müdürleri ve memurları aşırı derecede meşgul etmektedir.

k- Maaşlar

Hayat pahalılığından dolayı hapishane çalışanlarının maaşları geçinmelerine yetmediğinden bu kişilerin maaşları artırılmalıdır. Özellikle şu anki maaşla işini hakkıyla yapacak gardiyan bulmak çok zordur.

l- Fırar Vukuatı

Hapishanelerin fiziki şartlarının olumsuz olmasından dolayı insanın yaşayamayacağı kadar kötü yerlerde kalan ve bir işle meşgul edilmeyen mahkûmlar arasında fırar hadiseleri olmaktadır. Mahkûmlar hapishanede terzihane, kundurahane, marangozhane gibi imalathanelerde çalıştırılırsa para kazanarak daha iyi bir yaşam sürerler ve para tedariki için fırar teşebbüsünde bulunmazlar. Hapishanede mahkûmlardan bazıları kapıcılık gibi önemli bir işte görevlendirilmekte ki bu durum hapishaneye istenmeyen şeylerin sokulmasına ve fırar hadiselerine neden olduğundan engellenmelidir.

Teftiş heyetinin, devlet yönetim merkezi olan ve her an göz önünde olan İstanbul hapishaneleri ile ilgili bu ayrıntılı raporu hapishanelerdeki personel

eksikliğini, disiplin problemini, olumsuz yaşam koşullarını, idari boşluğu ve mahkûmların sağlık sorunlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Teftiş heyeti hapishane ve tevkifhanelerin durumunu gösteren bu ayrıntılı teftiş raporunun haricinde İstanbul Valiliğinin hapishanelerde acil yapması gerekli olan düzenlemeleri şu şekilde sıralamıştır:

1- Hapishaneler tamirattan geçirilse bile ne idare, ne inzibat, ne sıhhat ve ne de insaniyet açısından kullanılmaya uygun olmadığından hapishane ve tevkifhanelerin inşası bitinceye kadar şehir dışındaki kışlalardan birinin hapishane olarak tahsis edilmesi gereklidir.

2- Halen tutuklu ve hükümlülerden pek çoğu iyi beslenemediklerinden dolayı kansızlık hastalığına yakalanmışlardır. Bunların hapishaneler nizamnamesine uygun olarak iâşelerinin sağlanması gerekmektedir.

3- Hapishaneye düzenli olarak sabun gönderilmesi ve hapishanedeki hamamın haftada birkaç gün yaktırılarak tutuklu ve hükümlülerin temizlenmelerinin sağlanması gereklidir. Ayrıca bunlara çamaşır, elbise ve ayakkabı temin edilmelidir.

4- Hapishane-i Umumideki perişan vaziyetteki hastanenin daha iyi bir yere taşınarak kullanılabilir hale getirilmesi gerekir.

5- Mahkûm ve tutuklular tahtalar üzerinde yatmakta olduklarından büyük bir kısmı hastalanmaktadırlar. Bunların yatmaları için altlarına ot minder ayarlanması gerekmektedir.

6- Tevkifhane pek harap bir haldedir. Üstteki bazı koşulların ansızın çökme ihtimali olduğundan bunların derhal başka bir yere nakledilmesi gerekir.

7- Gerek hapishane ve gerek tevkifhanede iç güvenliğin sağlanması ve duvar delmek gibi vakaların önlenmesi için her koşu, mahkûmlardan seçilmemiş olmak koşuluyla, iki gardiyan düşecek şekilde gardiyan sayısının artırılması gerekir.

8- Gardiyanların mahkûmlara karşı nüfuzlu olabilmeleri ve emirlerini yaptırabilmeleri için mahkûmlardan hiçbir suretle istifade beklememeleri lazımdır. Bunun için maaşlarının artırılması gerekir.

9- Tutuklu ve hükümlülerden mahkemelere götürülenlerin yollarda firarlarının önlenmesi için acilen uygun iki araba ayarlanması şarttır. Böylece tutukluların elleri kelepçeli olarak insanların bakışları arasında yürüyerek sevk edilmeleri gibi çirkin görüntüler de önlenmiş olur.

10- Gerek hapishanede ve gerek tevkifhanede yakacak pek noksandır. Sadece kömür vardır. Kömürün zehirlenmelere yol açması ve az miktarda bulunmasından dolayı koşullara odun ve sac soba verilmelidir.⁵¹

---

⁵¹ BOA. MB. HPS. M., Dosya No: 39, Gömlek No: 15.

Gerek teftiş raporları ve gerekse teftiş heyeti tarafından valilikten yapılması istenen bu düzenlemeler İstanbul'da Mütareke Dönemi hapishanelerinin her yönüyle ihmal edilmişliğini açıkça ortaya koymaktaydı. Bu raporlar hapishanelerin insani olmayan yaşam koşullarını ve perişan halini göstermesi adına da son derece önemlidir.

Yine farklı bir zamanda yapılan teftişte Müfettiş İydo ve Hasan Hüseyin Beyler tarafından da İstanbul'daki hapishanelerde yapılan tetkikler neticesinde Hapishane-i Umumide yapılması gereken bazı işlerin yapılmadığı, mahkûmlardan toplanmakta olan paraların ve hapishanenin hesaplarının muhasebe usullerine aykırı tutulduğu, terzihane ve marangozhanede üretilen mamuller hakkında bir kayıt tutulmadığı belirtilmiştir. Raporda ayrıca hastanenin kayıtları ve işleyişiyle ilgili problemler ve tutukluların durumlarıyla ilgili sıkıntılarda dile getirilmiştir. Aynı problemlerin daha önceki teftiş raporlarında da ayrıntısıyla dile getirilmesi sorunların giderilemediğini göstermekteydi.⁵²

İtilaf Devletleri Heyeti'nin Anadolu'daki Bazı Hapishanelerle İlgili İzlenimleri

Mondros sonrası İtilaf Devletleri esirleri ve Ermenilerin serbest bırakılması bahanesiyle Osmanlı hapishanelerine müdahale etmek isteyen İtilaf Devletleri fevkalade komiserleri, 12 Ağustos 1919'da hapishanelerin mütareke komisyonu tarafından teftiş edilmesine karar vermişlerdi.

Bu karar doğrultusunda harekete geçen mütareke komisyonunun 8 Aralık 1919 tarihli notasına binaen oluşturulan Üç İtilaf Subayı; Fransız Jandarma Yüzbaşı *du Lattay*, İngiliz Yüzbaşısı *A.J. Wilson*, İtalyan *Raimondi* ve *Bekir Bey*'den oluşan heyet Anadolu'daki on üç hapishaneyi teftiş ederek bir rapor hazırlamışlardır.

İtilaf heyetinin Anadolu'da gezdikleri hapishanelerle ilgili hazırladıkları bu raporlar Mütareke Dönemi'nde taşra hapishanelerinin içinde bulunduğu durumu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktaydı. Heyetin incelemede bulunduğu ve durumlarını ayrıntılı olarak belirttikleri hapishaneler şunlardır:

1-Bursa

12 Aralık 1919 tarihinde Bursa Hapishanesinde 471 mahpus vardır. Bunların 335'i tutuklu, 129'u mahkûmdur. Bunlar tevkifhanede, tevkifhane-i umumide, kadınlar hapishanesinde ve inşa edilmekte olan binalarda bulunmaktadır. Hastanede ise 9 erkek ve 1 kadın mahpus bulunuyordu. On metre kareye bir kişi hesap edilirse Bursa Hapishanesinde 150 kişiden fazla mahkûm bulunması sıhhat açısından uygun değildir. Fakat mevcuda bakıldığında hapishanedeki

⁵² BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 48, Gömlek No: 2.

sayının çok fazla olduğu görülmektedir. Hapishanedeki sıkışıklığın önlenmesi için inşa edilmekte olan binanın bir an evvel bitirilmesi gerekmektedir. Yeni binanın inşaatının tamamlanmasıyla Bursa Hapishanesindeki sıkışıklık sona ermiş olacaktır.⁵³

Hapishanede yemekte verilen gıdalar yetersizdir. Hapishanede bulunan erkeklere, çocuklara ve özellikle çocuklarıyla beraber bulunan kadınlara yeterli miktarda gıda verilmesi gerekmektedir. Hapishanede uzun süredir mahkemeye çıkarılmayı bekleyen kişiler vardır. Bunlardan bazıları bir seneden beri mahkemeye sevk edilmemiş olup bir an önce mahkemeye çıkarılmalıdırlar.⁵⁴

2- Adapazarı

19 Aralık 1920 tarihinde Adapazarı Hapishanesinde 13 erkek ve 2 kadın mahkûm ile 46 erkek ve 3 kadın tutuklu bulunmaktadır. Kadın hapishanesi uygun bir yerdir. Erkek hapishanesi havadar ve ışıklı beş odadan oluşmaktadır. Hapishane müdürü vazifesini iyi yaparak hapishaneyi gayet temiz tutmuştur. Kadınlar hapishanesinde valideleriyle bulunan çocuklara süt verilmesi için Kaymakam Bey nezdinde girişimde bulunulmuştur.⁵⁵

3- İzmit

Aralık 1920 tarihinde İzmit Hapishanesinde 144 mahpus vardır. Bunlarının 121'i erkek, 1'i kadın tutukludur. Mahkûmların ise 23'ü erkek, 1'i kadındır. Kadınlar ayrı bir bina içerisinde bulunmaktadır. Burada mahkûm ve tutuklular birlikte bulunmaktadır. Kadınlar hapishanesi gayet iyi durumdadır. Fakat erkekler hapishanesinin durumu çok kötüdür. ⁵⁶ Hapishane, müdürün ilgisizliğinden dolayı pis bir haldedir. Fazla firar olmaktadır. Firarların önlenmesi için jandarma ve gardiyan sayısının artırılması gerekmektedir.⁵⁷

4- Gökboza

22 Aralık 1919 tarihinde Gökboza Hapishanesinde 7 mahpus vardır. Bunlardan 3'ü mahkûm, 4'ü tutukludur. Tavsiyemiz üzerine Osmanlı hapishanelerini teftişe memur ve komisyon refakatinde bulunan Bekir Bey, hapishanenin duvarlarını badana ve bazı yerlerini tamir etmek üzere Kaymakam Bey'e 15 Osmanlı lirası vermiştir.

5- Geyve

11 Ocak 1920 tarihinde Geyve'de 32 mahpus vardır. Hapishane temiz ve münasıptır. Yalnız binayı çeviren duvar alçak bulunduğundan duvarın

⁵³ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁵⁴ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 40.

⁵⁵ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁵⁶ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁵⁷ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 40.

yükseltilmesi istenmiş ve kaymakam hapishaneler için gelen mevcut para ile gerekli çalışmanın yapılacağına dair teminatta bulunmuştur.⁵⁸

6- Bilecik

12 Ocak 1920 tarihinde Bilecik Hapishanesinde 93 mahpus vardır. Bunlar; 2'si kadın 76 mahkûm ve 1'i çocuk 57 tutukludan oluşmaktadır. Kadınlar için ayrı bir hapishane mevcuttur. Hapishanenin nezafet ve intizamı bizi hayretler içinde bırakmıştır. Hapishane Müdürü Hacı Hasan Zeki vazifesinin ehli bir kişidir. Tüm hapishanelerin Bilecik gibi temiz tutulması ve başlarında da bu ayarda bir müdürün bulunması temenni olunur. Hapishane içerisinde bulunan frengi hastası 2 kişi hakkında mutasarrıf beyin dikkatini çektik. Bilecik'te hastane mevcut olmadığından bu hastaların Bursa'daki hastaneye nakillerini tavsiye ettik.

7- Eskişehir

14 Ocak 1920 tarihinde Eskişehir Hapishanesinde 53 mahkûm ve 110 tutuklu bulunmaktadır. Kadınlar hapishanesinde ise 3 mahkûm ve 6 tutuklu vardır. Eskişehir hapishanesinde yeterli miktarda gardiyan bulunması yönünde mutasarrıf bey nezdinde teşebbüste bulunulmuştur. Eskişehir erkek hapishanesi mevcuda nazaran fevkalade küçüktür. Eskişehir'de yeni bir hapishane binası yapımına başlanmışsa da ödenek yetersizliğinden dolayı zemin katı yapıldıktan sonra inşaat durmuştur. İnşaatın tamamlanması için gerekli ödeneğin sağlanması amacıyla girişimlerde bulunulması istenmiştir. 14 Ocak 1920'de Eskişehir Hapishanesinden 21 kişi firar etmiştir. Bunlardan 6'sı yakalanmıştır. Bu firar bir gardiyan ile bir jandarma tarafından tertip edilmiştir. Gardiyan görevinden azledilmiş jandarma ise tutuklanmıştır.

8- Ankara

17 Ocak 1920 tarihinde Ankara Hapishanesinde toplam 247 tutuklu ve 70 mahkûm vardır. Erkek hapishanesinde 237 tutuklu ve 68 mahkûm, kadın hapishanesinde ise 10 tutuklu ve 2 mahkûm bulunmaktadır. Hapishanedeki tutukluların bir an önce mahkemeye çıkarılması gerekmektedir. Hatta bir kişi 31 aydır tutuklu bulunmaktadır. Kadınlar hapishanesi oldukça iyi durumdadır. Erkekler hapishanesi ise çok pistir.⁵⁹ Hapishane rutubetli olup odalara fazla pencere açmak gerekmektedir. Bir çamaşırhane ayarlanması şarttır. Hapishane kaydı çok kötü tutulmaktadır. Hapishane Müdürü vazifesinin ehli değildir. Derhal vazifesine son verilmesi gerekmektedir.⁶⁰ Erkekler hapishanesinde yapılacak tamirat için hapishaneleri teftişe memur Bekir Bey vasıtasıyla 100

⁵⁸ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁵⁹ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁶⁰ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 40.

Osmanlı lirası verilmiştir. Gerekli tamiratın yapılması ve müdürün de vazifesini tam olarak yapması halinde hapishane muntazam bir halde bulunacaktır.⁶¹

9- Kütahya

22 Ocak 1920 tarihinde Kütahya'da 281 mahpus vardır. Erkekler hapishanesinde 128 mahkûm ve 144 tutuklu, kadınlar hapishanesinde ise 6 mahkûm ve 3 tutuklu bulunmaktadır. Kadınlar hapishanesi oldukça münasip ve muntazamdır. Erkekler hapishanesi tamirattan geçirilmelidir. Bu hapishane eski bir bina olup zemin katında çürümüş bulunan bazı döşemeler değiştirilirse daha kullanışlı olur.

10- Afyonkarahisar

24 Ocak 1920 tarihinde Afyonkarahisar Hapishanesinde 256 mahpus vardır. Erkekler hapishanesinde 165 tutuklu ve 86 mahkûm, kadınlar hapishanesinde de 4 tutuklu ve 1 mahkûm vardır. Kadınlar hapishanesi temiz ve uygun bir yerdir. Erkekler hapishanesi eski bir bina ise de temiz bulunmakta ve iyi idare olmaktadır. İlk defa olarak mahkûmların hapishane içindeki atölyede çalıştığı görülmüştür. Burada bir kundura atölyesi mevcuttur ve bu atölyede 12 kadar mahkûm çalışmaktadır.

Hapishanede bir de hastane mevcuttur. 9 kişilik bir jandarma postası hapishaneyi muhafaza etmektedir. Şu an güvenlik iyi görünüyorsa da her vakit böyle olmadığı 31 Ağustos tarihinde 66 mahkûmun firar etmesinden anlaşılmaktadır. Tahkikat neticesinde firar hadisesinin iki gardiyanın mahkûmlara hapishane anahtarını vermesiyle gerçekleştiği anlaşılmıştır. Bu gardiyanlar görevden alınmış ve haklarında adli soruşturma başlatılmıştır. Firar eden 66 mahkûmdan 28'i yakalanmıştır.

11- Akşehir

26 Ocak 1920 tarihinde Akşehir Hapishanesinde 23 kişi vardır. Bunlardan 1'i mahkûmdur. Hapishane büyük olmasından dolayı daha iyi korunmalıdır. Duvarların badana ile temizlenmesi icap etmektedir. Hapishanedeki mevcut tuvaletler yetersizdir.⁶²

12- Ilgın

28 Ocak 1920 tarihinde burada 36 mahpus bulunuyordu. Bunlardan 34'ü tutuklu 2'si mahkûmdur. Hapishane çok berbat bir halde bulunmaktadır. Odalardaki döşemeler çürümüş, pencereler dar ve odalar havasızdır. Ilgın hapishanesinin tamiri acil ve gereklidir. Konya vilayetinden tamirat için ödenek istenmesi konusunda kaymakamın teşebbüste bulunması istenmiştir.

13- Konya

⁶¹ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁶² BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

28 Ocak 1920 tarihinde Konya Hapishanesinde 517 mahpus vardı. Bunlardan 357 erkek ve 5 kadın tutuklu, 151 erkek ve 4 kadın ise mahkûmdur. Kadınlar hapishanesi iyi durumdadır. Erkekler hapishanesi ise pislik içinde bulunuyor. Odalar dar ve küçüktür. Döşemeler çok pis ve berbat bir halde olduğundan değiştirilmesi gerekmektedir. Erkekler hapishanesi şehrin ortasındadır ve çok dar bir binadır. Yeni bir hapishane binası tedarik edilmesi acil bir ihtiyaçtır. Müdürün göreve başladığı 23 Ağustos 1919 tarihinden beri firar hadiseleri artmıştır. Ortalama her ay 13'ten fazla firar hadisesi olmuştur. Gardiyanların sayısı yeterli değildir. Mevcut 5 gardiyandan 2'si ihtiyar olup vazifelerini tam yapamıyor. Hapishanede işlerin yürümesi için gardiyan sayısı 8'e çıkarılmalıdır. Hapishanenin dış güvenliğini sağlayan jandarma sayısının da 10 kişiye çıkarılması gerekir. Teftiş sırasında 2 jandarmanın nöbet tuttuğu görülmüştür. Ayrıca hapishane defteri de çok kötü tutulmaktadır.⁶³ Vazifesini icra edemeyen müdür derhal görevden alınmalıdır. Birçok tutuklu, mahkemelerin yavaş çalışmasından dolayı uzun süredir hapishanede mahkemeye çıkarılmayı beklemektedir.⁶⁴

İtilaf Devletleri Heyeti, Anadolu'da teftiş ettikleri 13 hapishane ile ilgili hazırladıkları ayrıntılı rapordan yola çıkarak Mütareke Dönemi'nde Osmanlı hapishanelerinde görülen genel eksikleri şu şekilde sıralamışlardır:

- a- Hapishane memurlarının sorumsuzluğundan dolayı hapishanelerde ciddi temizlik ve hijyen sorunu vardır.
- b- Mahkûmlara verilen gıdalar yetersizdir ve nizamnamede belirtilen miktara uygun değildir.
- c- Mahkûmlar ve tutuklular bir arada bulunmaktadır. Ayrılması mümkün olan yerlerde de maalesef ayrılmamıştır.
- d- Çocuk ve erkek mahkûmların yerleri mutlaka ayrılmalıdır.
- e- Tutuklu ve hükümlüler düzenli olarak doktor kontrolünden geçirilmelidir.
- f- Mahkûmlar hapishanelerdeki uygun atölyelerde çalıştırılmalı ve çocuklara da zanaat öğretilmelidir.
- g- Hapishane müdürleri Hapishaneler Genel Müdürlüğüne liyakatli kişiler arasından seçilmelidir.
- h- Hapishaneler düzenli olarak teftiş edilmelidir.
- i- Adli sistemin yavaşlığından dolayı hapishanelerde aylardır mahkemeye çıkarılmayı bekleyen tutuklular vardır.

⁶³ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 32.

⁶⁴ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 40.

Belirtilen bu eksiklikler ve yapılan uyarılar İstanbul hapishanelerinden sonra Anadolu'da bulunan hapishanelerin de durumunun hiç de iç açıcı olmadığını göstermekteydi. Teftiş raporu, Anadolu hapishanelerinde hayat koşullarının uygunsuzluğu, kötü sağlık şartları, düzensizlik, personel eksikliği ve güvenlik zafiyeti gibi birçok sorunu gözler önüne sermekteydi. Hapishanelerin teftiş edilmemesi, ehil olmayan müdürler tarafından yönetilmesi ve bu müdürlerden birçoğunun vurdumduymaz tavırları sorunları daha da büyütmekte ve hapishaneler meselesini içinden çıkılmaz bir hale sokmaktaydı. Ayrıca raporda belirtildiğine göre mahkûmlara verilen gıdalar da oldukça yetersizdi. Nizamnamede olmasına rağmen hapishanelerde doktorlar tarafından düzenli olarak sağlık kontrolleri de yapılmamaktaydı ki bu durum hapishanelerde bulunan tutuklu ve hükümlülerin adeta yaşam mücadelesi verdiklerinin bir göstergesiydi.

İtilaf Devletleri Teftiş Heyeti hapishanelerle ilgili hazırladıkları raporu ve uyarıları 7 Şubat 1920 tarihinde Hariciye Nezaretine bildirmişlerdir. Hariciye Nezareti Müsteşarı da İtilaf Devletleri Tetkik Heyeti'nin hapishanelerde yaptığı denetim sonunda ortaya çıkan eksiklerin ve uyarıların yerine getirilmesini 25 Şubat 1920 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden istemiştir.⁶⁵ Fakat İtilaf devletleri ve hükümet yetkililerince hazırlanan raporlarda belirtilen eksikliklerin birçoğu daha önceki teftişlerde belirtilmişse de bunlar ancak devletin imkânları ölçüsünde giderilebilmekteydi.⁶⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan mali sıkıntılar hapishanelerin de ihmal edilmesine neden olmuştu. Bu ihmal edilmişlikten dolayı özellikle İstanbul'da bulunan hapishanelerin kötü durumunun sık sık kamuoyunda gündeme gelmesinden dolayı sıkıntıların araştırılması amacıyla teftiş heyetleri oluşturularak hapishanelerin eksiklikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Teftişler hapishanelerde; sağlık, gıda, güvenlik, personel, fiziki şartlar ve idari konularda birçok sıkıntının ve eksikliğin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Teftiş raporlarının en dikkat çekici noktası hapishanelerin fiziki şartlarının uygunsuzluğu olmuştur. Fakat binaların kötü ve yetersiz oluşu yeni hapishanelerin inşası ile çözülebilecek problemlerdi ve bunun da Mütareke Dönemi'nin mali imkânlarıyla gerçekleşmesi mümkün değildir.

İtilaf Devletleri de Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası hapishanelerdeki esirler, Ermeniler ve Gayrimüslimlerin serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla hapishaneler üzerinde bir denetim oluşturmuşlardı. Bu denetim neticesinde İtilaf Devletleri temsilcilerince oluşturulan heyetler Osmanlı hapishanelerini

⁶⁵ BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No: 41, Gömlek No: 40.

⁶⁶ BOA. DH. MB. HPS. Dosya No: 80, Gömlek No: 45.

denetleyerek eksikliklerle ilgili raporlar hazırlamışlardır. Daha önce Osmanlı hükümet yetkililerince yapılan hapishane teftişlerinde belirtilen birçok eksiklik İtilaf Devletleri teftiş heyetince de gündeme getirilmiştir. Ancak hapishanelerde belirtilen eksikliklerin birçoğu yeni binaların inşası ve bütçedeki hapishane ödeneklerinin artırılması ile giderilebilirdi. Fakat Mütareke Dönemi'nin ağır şartları bunları sağlamaktan oldukça uzaktı. Ayrıca hapishane müdürleri ve çalışanlarının yetersizliği ve vurdumduymazlığı da hapishanelerdeki şartları bir kat daha kötüleştirmiştir. Ama Mütareke Dönemi'nin siyasi açıdan çalkantılı yapısı içerisinde hapishanelerle ilgili bu sorunlara çözüm üretmek oldukça zor görünmekteydi. Hapishane teftişleri, hapishanelerde uzun süredir mahkemelere çıkarılmayı bekleyen tutuklu sayısının çokluğundan dolayı yavaş işleyen adalet sistemini de gözler önüne sermiştir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA. DH. EUM. AYS. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Asayiş Kalemî Belgeleri*) Dosya No:7 Gömlek No:122.
- BOA. DH. HMS. (*Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri*) Dosya No:5 Gömlek No:12/5.
- BOA. DH. MB. HPS. (*Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri*) Dosya No:130 Gömlek No:71.
- BOA. DH. MB. HPS. Dosya No:161 Gömlek No:35.
- BOA. DH. MB. HPS. Dosya No:80 Gömlek No:45.
- BOA. DH. MB. HPS. M... (*Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik*) Dosya No:51 Gömlek No:44.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:38 Gömlek No:43.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:39 Gömlek No:15.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:41 Gömlek No:32.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:41 Gömlek No:40.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:42 Gömlek No:10.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:46 Gömlek No:79.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:48 Gömlek No:2.
- BOA. DH. MB. HPS. M... Dosya No:50 Gömlek No:74.
- BOA. DH. ŞRF. (*Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri*) Dosya No:96 Gömlek No:152.
- BOA. HR. SYS. (*Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*) Dosya No:2232 Gömlek No:43.

Kitap ve Makeleler

- ADAK Ufuk (2006) *XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayetindeki Hapishaneler (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ege Üniversitesi.
- BARAN Tülay Alim (2008) "Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri'nin Hapishaneler Üzerindeki Denetimi", *Belleten*, Cilt LXXII, Sayı 263, s.155-174.
- BARDAKOĞLU Ali (1997) *Hapis, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- BUDAK Mustafa (1997) Mütareke Dönemi'nde İtilaf Devletleri'nin Müdahaleleri, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 5, s.81-105.
- ÇİÇEN Ahmet (2010) *II. Meşrutiyet Dönemi Cezaevi İslahatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* Afyon Kocatepe Üniversitesi.

- DEMİRBAŞ Timur (2010) Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi, *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- DEMİREL Fatmagül (2010) *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- DEMİREL Fatmagül (t.y) Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması (1876-1909), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- GAZEL Ahmet Ali (2010) Tanin Muhabiri Ahmet Şerif Beyin Notlarında Osmanlı Hapishaneleri, *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- GÖNEN Yasemin Saner (2010) Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- GÖNÜLLÜ Ali Rıza (2011) Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi(1867-1920), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, s. 349-392.
- GÖNÜLLÜ Ali Rıza (2006) 20. Yüzyılın Başında Alanya Hapishanesi, *Zindanlar ve Mahkûmlar*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali Hilal Oytun Altun), Babil Yayınları, İstanbul.
- KARACA Ali (2010) XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün, *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- KENT Schull (t.y) Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KURU Alev Çakmakoglu (2004) *Sinop Hapishanesi*, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- OKUR Mehmet (2003) İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Etkileri ve Hükümetlerin Tutumu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 57, Cilt XIX, s. 1133-1156.
- ÖZTÜRK Necdet (2010) Osmanlılarda Hapis Olayları (1300-1512), *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- SANER Yasemin (t.y) Osmanlı'nın Yüzyıllarca Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi Prangaya Vurma, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SOFUOĞLU Ebubekir (2010) Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri, *Hapishane Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), Kitapevi, İstanbul.
- ŞEN Hasan (t.y) Osmanlı'da Hapishane Mefhumu, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, Derleyenler: Noemi Levy ve Alexandre Toumarkine, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TEKİN Saadet (2008) Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış, *OTAM*, Sayı 24, s. 205-222.
- TEKİN Saadet, ÖZKES Sevilay (2008) Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu, *ÇTTAD*, VII/16-17, s. 187-201.
- TEMEL Mehmet (2009) XX. Yüzyıl Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 26, s. 109-135.

- URAL Selçuk (2003) İtilaf ve Ermeni Esirlerin İadesi Meselesi, *Atatürk Dergisi*, Cilt III, Sayı 3, s. 151-167.
- YILDIZTAŞ Mümin (2010) *Yaralı Payıtahtı İstanbul'un İşgali*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- YILDIZTAŞ Mümin (1997) *Mütareke Dönemi'nde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi.

Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar

Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

ÇAKMAK, Biray, Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar. CTAD, Yıl 7, Sayı 14, (Güz 2011), 40-64.

Bu çalışmada, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Uşak Kasabası'nda faaliyete geçen özel okullar ele alınmaktadır. Bu bağlamda; öncelikle Gayrimüslim Rumlar ve Ermeniler tarafından kurulan okullar incelenmektedir. Akabinde misyonerlik faaliyetleri kapsamında açılan Fransız Frer Mektebi hakkında bilgiler verilmektedir. Son olarak da Müslüman-Türk ahalî tarafından açılan Gülşen-i İrfan ve Nümüne-i Edeb mektepleri ele alınmaktadır. Çalışmada, özellikle Nümüne-i Edeb Mektebi üzerinde ayrıntılı olarak durulmakta, mektebin kurucusu Hüseyin Remzi hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Neticede, Uşak Kasabası'nda Rumlar, Ermeniler, misyonerler ve Müslüman-Türkler tarafından özel okulların açıldığı görülmekte; bu konuda Müslüman-Türk ahalinin de aktif olduğu anlaşılmaktadır. Mahallî düzeyde yapılacak maârif tarihiyle ilgili araştırmaların mevcut bilgilerimize yenilerini ekleyeceği tespiti yapılmaktadır. Çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerinde yer alan belgelerdeki, vilâyet ve maârif salnâmelerindeki bilgiler üzerine inşa edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Uşak Kasabası, gayrimüslim mektepleri, Nümüne-i Edeb Mektebi, Gülşen-i İrfan Mektebi, Hüseyin Remzi Efendi

ÇAKMAK, Biray, Education in the Modernizing Ottoman Provincial Society: Private Schools in the Uşak Town. CTAD, Year 7, Issue 14, (Fall 2011), 40-64.

This study analyses the private schools opened in Uşak town at the turn of the century (19th to 20th). To this extent, first of all non-Muslim Greek and Armenian schools are going to be touched. Afterwards, information would be given on the Frer School of the French missionaries. Finally, schools entitled Gülşen-i İrfan and Numune-i Edeb are going to be told. It would be given an emphasis on the Numune-i Edeb School, and its founder Hüseyin Remzi. In consequence, it is argued that private schools were opened in Uşak town by non-Muslim Greeks, Armenians,

---

* Metnin son halini okuyan ve düzeltmeler konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Saim Savaş'a, Doç. Dr. Sadiye Tutsak'a ve Doç. Dr. Ramazan Altınay'a teşekkür ederim.

missionaries and Muslim-Turks. It is understood that muslim-Turks also actively took part in education. It is also determined that possible research in the history of education as a part of the local history would make crucial contribution to the concerning current literature. This study is based on various documents of the Ottoman Archives of the Prime Ministry, particularly on educational and provincial yearbooks called “salname”.

Keywords: Uşak Town, non-muslim schools, Nümûne-i Edeb Mektebi, Gülşen-i İrfan Mektebi, Hüseyin Remzi Efendi

Giriş

Mevcut araştırmalarda özel okulların, genelde azınlık ve misyoner okulları ekseninde ele alındığı görülmektedir.¹ Müslüman-Türkler tarafından açılan özel okulların genelde göz ardı edildiği dikkati çekmektedir. Hâlbuki Müslüman-Türkler tarafından da özel okulların açıldığı beyândan vârestedir. 19. yüzyılda özel okullaşma, daha ziyade İstanbul’da yaşandı. 1865 yılında kurulan Cemiyet-i İlmiyye-i Tedrisiyye, 1873 yılında Dârü’ş-şafaka’yı faaliyete geçirdi. Akabinde yeni özel okular açıldı. 1873’te, Şemsü’l-maârif, 1878’de Halile-i Mahmûdiye, 1880’de Dârü’l-feyz-i Hamidî, 1882’de Mekteb-i Hamidî, 1884’te Nümûne-i Terakkî, 1884’te Mekteb-i Osman, 1888’de Burhan-ı Terakkî, 1890’da Şemsü’l-mekâtib açıldı. Şemsü’l-maârif Mektebi, Abdi Kamil Efendi ve Mehmet Nadir Bey tarafından kuruldu. Yine 1876’da Medrese-i Hayriye, 1882’de Dârü’t-ta’lîm, 1887’de Rehber-i Ma’rifet, 1890’da Dârü’t-tedris ve Mekteb-i Edeb mektepleri açıldı.² Zamanla İstanbul’da Türkler tarafından açılan okulların sayısı arttı. 1894-1895 yılında İstanbul’daki özel İslam okullarının sayısı 20 idi.³ 1903 yılında bu sayı 28’e ulaştı.⁴ 1897 yılında, ülke genelindeki Müslüman-Türklerle ait özel okulların sayısı 225’ti. 1911 yılında ise İstanbul’da Müslüman-Türklerle ait 43,

¹ Selçuk Akşin Somel, “The Religious Community Schools and Foreign Missionary Schools”, *Ottoman Civilization*, Volume 2, Halil İnalcık and Gülsen Renda (Eds), Republic of Turkey, Ministry of Culture, Istanbul, 2003, pp. 387-401.

² Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, “II. Abdülhamid İstanbul’unda Müslüman Özel Okulları/Private Muslim Schools in Istanbul During the Reign of Abdülhamid II”, *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul/Istanbul During the Modernization Process*, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul, 2010, pp. 320-334; İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Gelişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, 1985, s. 471.

³ *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihî İstatistikler Dizisi, Cilt 6, Mehmet Ö. Alkan (Yayına Hazırlayan), Ankara, 2000, s. 63-64.

⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 240. Konuyla ilgili bir çalışmada, II. Abdülhamit Dönemi’ndeki eğitim sistemindeki gelişmeler değerlendirilmekte ve Müslüman-Türkler tarafından özel okul açma furmasına değinilmektedir (Tekeli, agm., s. 471).

Ermenilere ait 41, Musevilere ait 18, Rumlara ait 145 özel okul vardı.⁵ Azınlık ve yabancı okul sayılarıyla karşılaştırıldığında, Müslüman-Türkler tarafından açılan özel okulların sayısının az olduğu dikkati çekmekle birlikte, bu konuda yeterli bilimsel araştırmanın yapılmadığı da görülmektedir. Bu da özel okulların sadece azınlıklar ve yabancılar tarafından açıldığı izlenimini uyandırmaktadır.⁶ Bunun izalesi için, yeni ve yeterli bilimsel çalışmaların yapılması zarureti hâsıl olmaktadır.

1869 Maârif Nizamnamesi'nin 129. ve 130. maddeleriyle, özel okullar düzenledi. Buna göre özel okullar, cemaatler veya Osmanlı tebaası veya ecnebler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan, masrafları müessisleri tarafından karşılanan mekteplerdi. Özel okulların açılabilmesi için üç şartın yerine getirilmesi gerekmektedir. Muallimlerinin elinde Maârif Nezâreti veya mahallî maârif idareleri tarafından tasdik edilmiş şehadetnâmelerin bulunması, âdaba ve politikaya mugâyir ders okutulmaması için derslerin cetvelinin ve kitapların Maârif Nezâreti veya mahallî maârif idareleri tarafından tasdik edilmesi şarttı. Akabinde de mekteplerin, Maârif Nezâreti veya mahallî maârif idareleri tarafından resmî ruhsatnâme almış olması gerekmektedir.⁷ Dolayısıyla özel okulların varlığı mevzuat açısından garanti altına alınmıştı. 1876 anayasası da benzer şekilde özel okulların açılmasını yasal teminat altına almıştı.

⁵ BOA. MF. HUS. 15/100, 1329/1911. 1911 yılında İstanbul'daki özel okullarla ilgili farklı sayısal veriler için ayrıca bkz. BOA. MF. HUS. 15/105, 1329/1911.

⁶ Bu konuda, örnek için bkz. Selçuk Uygun, "Türkiye'de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişim ve Etkileri)", *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 2003, Cilt 36, Sayı 1-2, 2003, s. 107-120.

⁷ "Yüz yigirmi dokuzuncu madde mekâtib-i husûsiyye ba'zı mahallerde cema'atler tarafından veyâ gerek teba'a-ı devlet-i 'aliyye ve gerek teba'a-ı ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâsdan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki bunların masârifât ve muhassessâtı ya mü'essisleri tarafından veyâhûd merbût oldukları vakfları cânibinden idâre veya rû'yet kılınur. Memâlik-i şâhânede bu nev' mekteplerin te'sîsine evvelâ mu'allimlerinin yedinde Maârif Nezâreti cânibinden veyâhûd mahallî maârif idâresinden şehâdetnâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerde adâba ve politikaya muğâyir ders okutdurulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cedveli ve kitâblar Maârif Nezâretinden veyâhûd mahallî maârif idâresinden tasdik idilmek üzere taşrada ise vilâyet maârif idâresiyle vilâyet vâlisî tarafından ve Dersa'âdetde ise Maârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmîyye virilür. Bu üç şart kâmilan mevcûd olmadıkca mekâtib-i husûsiyye küşâdına ve devâmına ruhsat virilmez ve hilâfında hareket vukû'u takdîrinde men' ve sedd olunur. Mekâtib-i husûsiyye küşâd idenlerin ta'yîn edecekleri hâcelerin yedlerinde şehâdetnâme bulunduğu hâlde anı Maârif idâresine tasdik itdirmeleri lâzım gelecektir" (Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesidir, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 2, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, 1289, s. 204-205). Bu konuda ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, 1985, s. 485-494.

Uşak Kasabası'nda Mekâtib-i Husûsiye

19. yüzyılda Uşak Kasabası'nda resmî sıbyan-ibtidâi mektepleri ve rüşdiye mektebi⁸ yanında mekâtib-i husûsiye kategorisinde özel okullar açıldı. Sıbyan mekteplerinin bir kısmı *usûl-ı atîke* üzere faaliyetlerini devam ettirirken, bir kısmı *usûl-ı cedîd* üzere yeniden düzenlendi.⁹ Yeni açılan ilköğretim düzeyindeki ilk mekteplere ise ibtidâi adı verildi ve bu mekteplerde, tedrisat *usûl-ı cedîd* üzere düzenlendi. Geleneksel eğitim kurumları olan medreseler ise eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürdü. Yeni medreseler de açıldı.¹⁰ Dolayısıyla geleneksel ve modern eğitim-öğretim kurumları dualist bir yapı oluşturdu.

Uşak Kasabası'nda yaşayan Ermeniler ile Rumlar da özel okullar açtı. Özel okul statüsündeki bu mektepler, cemaat okulları niteliğindeydi. Rum ve Ermeni tebaanın erkek ve kız çocuklarına hizmet verdi. Bu mektepler yanında, Uşak Kasabası'nda bir tane de ecnebi mektebi açıldı. 1890'lı yıllardan itibaren kasabaya yerleşmeye başlayan yabancılar, çocuklarının eğitimi için bir mektebe gereksinim duydu. Fransız Frerler, Uşak Kasabası'nda Frer Dez Ekol Kretiyen Mektebi'ni faaliyete geçirdi. Uşak Kasabası'ndaki özel okullar bunlarla sınırlı değildi. Yerli Müslüman-Türk ahali tarafından, Gülşen-i İrfan ve Nümûne-i Edeb mektepleri açıldı. Uşak Kasabası'ndaki özel okulların sayısı, II. Meşrutiyet Dönemi'nde açılan yeni mekteplerle artmaya devam etti.

Ermeni Mektebi

19. yüzyılda Uşak Kasabası'nda az sayıda Ermeni nüfus vardı. Kasabada, Ermeni Mahallesi'nde yaşayan ilgili nüfus, kendilerine ait kiliselerinde ayinlerini

⁸ Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi, 1872 yılında açıldı (BOA. MF. MKT. 6/20, 12 Ekim 1872/9 Ş 1289). Kız Rüşdiye Mektebi ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde faaliyete geçti.

⁹ 1875-1876/1292, 1876-1877/1293 ve 1878-1879/1295 yıllarında Uşak Kazası'nda 104 ibtidâi mektebi vardı (1875-1876/1292 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 150; 1876-1877/1293 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 141; 1878-1879/1295 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 138). 1884-1885/1302 ve 1885-1886/1303 yıllarında kazada toplam 134 ibtidâi mektebi bulunmaktaydı (1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 454; 1885-1886/1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 39). 1889-1890/1307 yılında kazada ikisi Gayrimüslimlere ait olmak üzere 144 ibtidâi mektebi vardı. Bu mekteplerde 260 Gayrimüslim, 4399 Müslim öğrenci öğrenim görmektedir (1889-1890/1307 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 242-243). 1893-1894/1311 ve 1894-1895/1312 yıllarında Uşak Kazası'ndaki ibtidâi mekteplerin sayısı 142 idi. Bu mekteplerde 4399 öğrenci öğrenim görmektedir (1893-1894/1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 310; 1894-1895/1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 365). 1895-1896/1313 yılında Uşak Kazası'nda 145'i *usûl-ı atîke*, 6'sı *usûl-ı cedîd* olmak üzere 151 ibtidâi mektebi faaliyet göstermekteydi (1895-1896/1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 133). 1896-1897/1314 ve 1897-1898/1315 yıllarında ise kazadaki ibtidâi mekteplerinin sayısı 14'ü *usûl-ı cedîd*, 130'u *usûl-ı atîke* olmak üzere toplam 144'tü (1896-1897/1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 417; 1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 306).

¹⁰ Bu konuda yapılmış belgeye dayalı bir çalışma için bkz. Mustafa Murat Öntüç, "Osmanlı Dönemi Uşak Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 133, Ağustos, 2001, s. 53-68. 1883-1884/1301 yılında Uşak Kazası'nda 32 medrese vardı (1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 218).

icra etmekteydi. Uşak Kasabası'nda, 1897-1898'de 642¹¹, 1898-1899'da 656¹², 1900-1901'de 601¹³, 1903-1904'te 602¹⁴, 1906-1907'de 1004¹⁵ Ermeni nüfus vardı. Ermenilerin murahhasa vekilleri, Kaza İdare Meclisi'nde tabî üye olarak yer almaktaydı. Muhtar ve ihtiyar heyeti cemaatin yönetiminden sorumluydu.¹⁶ Ermenice yanında Türkçe konuşan¹⁷ cemaatin, kaza nüfusuna oranı, yaklaşık %1'di.

Uşak Kasabası'ndaki Ermeni Mektebi, 1873 yılında açıldı.¹⁸ İbtidâî derecesindeki mektebe, Ermeni Cemaati adına 22 Ağustos 1897 tarihinde ruhsat verildi.¹⁹ Mektepte, 1899-1900/H. 1317 yılında 105'i erkek, 97'si kız olmak üzere toplam 202²⁰, 1900-1901/H. 1318 ve 1901-1902/H. 1319 yıllarında 107'si erkek, 95'i kız olmak üzere toplam 202²¹, 1903-1904/H. 1321 yılında 60'ı erkek, 25'i kız olmak üzere toplam 85²² öğrenci öğrenim görmekteydi. 1900-1901/H. 1318 yılında mektepte muallim Mihran Efendi idi.²³ 1901-1902/H. 1319 ve 1902-1903/H. 1320 yıllarında mektepte muallim olarak Karabet Agobyan Efendi görev yapmaktaydı.²⁴ Karabet Agobyan Efendi'nin görevi, 1903-1904/H. 1321 yılında da devam etmekteydi.²⁵ Okulun çeşitli masrafları Ermeniler tarafından karşılanmaktaydı.

¹¹ 1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 315.

¹² 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 356.

¹³ 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 339.

¹⁴ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 369.

¹⁵ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 606.

¹⁶ 1900-1901/1318 yılında Uşak Ermeni Murahhasa vekili Artin Efendi, Kaza İdare Meclisi seçilmiş azası Bozoğlu Nişan Efendi idi (1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 216).

¹⁷ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti salnâmesi, s. 192.

¹⁸ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Asr Matbaası, 1321, s. 497.

¹⁹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1317, s. 1184-1185; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1318, s. 1322-1323.

²⁰ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1317, s. 1184-1185.

²¹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1318, s. 1322-1323; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1319 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-ı Amire, 1319, s. 594-595.

²² Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Asr Matbaası, 1321, s. 497.

²³ 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 221.

²⁴ 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 226; 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 230.

²⁵ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 237.

Rum Mektebi

Uşak Kasabası'ndaki Rum nüfusu, 1897-1898'de 1530²⁶, 1898-1899'da 1548²⁷, 1900-1901'de 1583²⁸, 1903-1904'te 1361²⁹, 1906-1907'de 2494³⁰ kişiydi.³¹ Kasabadaki Ortodoks Rumların, Alaşehir ve Tervâbi Metropolitliği'ne bağlı metropolid vekilleri, muhtarları ve kilise heyetleri ile ihtiyar heyetleri bulunmaktaydı. Kaza İdare Meclisi'nde, metropolid vekilleri ile bir seçilmiş azaları yer almaktaydı.³² Kaza toplam nüfusu içinde cüzi bir yekûna sahip olan Rumlar, kendilerine ait bir de kiliseye sahipti.

Uşak Kasabası'nda Rumlara ait erkek ve kız mektepleri vardı. Erkek ve kız çocuklara eğitim-öğretim veren mektep binası, 1894 yılında yandı. Bu sebeple, Uşak Rum Cemaati, Rum Patrikliği'ne bir istid'â verdi. Bu istid'âda; Uşak'taki Rum Cemaati'nin 350 hane olduğunu, uzunluğu ve eni yirmi altışar, yüksekliği on sekiz zirâ' ebadlarında ve ahşap olarak mekteplerini inşa etmek istediklerini, yine yanan kiliseleri ile birlikte inşa edecekleri mektebin inşa masrafının 109503 kuruş olarak tahmin edildiğini, bu meblağın büyük kısmının cemaat tarafından, geri kalanın da kilise varidâtından karşılanacağını ifade ettiler. Bunun üzerine mahallinde tahkikat yapıldı ve kiliseyle birlikte mektebin yeniden inşasında her hangi bir mahzur olmadığı anlaşıldı. Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet de bu talebi uygun buldu. II. Abdülhamit'in 29 Eylül 1896 tarihli irade-i seniyyesiyle kilisenin ve mektebin inşasına izin verildi.³³ Akabinde de mektep binası, kiliseyle birlikte yeniden inşa edildi. Rum Erkek ve Kız mektepleri, eğitim-öğretim

²⁶ 1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 314.

²⁷ 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 356.

²⁸ 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 338.

²⁹ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 368.

³⁰ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 606.

³¹ 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Uşak Kazası'nın nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Mahallî Tarihi Demografi Araştırmalarında Vilâyet Salnâmelerinin Veri Değeri: Uşak Kazası Örneğinde Kısmî Zamanlı Bir İnceleme (1897-1898/1906-1907)", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 14-16 Nisan 2011, Uşak, Prof. Dr. Adnan Şişman, Prof. Dr. Tuncer Baykara, Doç. Dr. Mehmet Karayaman (Eds), Cilt I, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayını, İzmir, 2011, s. 359-394.

³² 1900-1901/1318 yılında Uşak Rumları metropolid vekili Papa Yorgi Efendi, Kaza İdare Meclisi seçilmiş azası ise Papazoğlu Nikoli Efendi idi (1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 216).

³³ BOA. İrade, Adliye ve Mezâhib, 11, 21 R 1314/29 Eylül 1896; BOA. BEO. 64029, 13 Ca 1314/20 Ekim 1896; BOA. ŞD. 1567/13, Hüdavendigâr 3/260, 9 R 1314/17 Eylül 1896. İrade üzerine yazılan emr-i celil için bkz. BOA. A. DVNS. KLS. d.03, s. 190, 483 nolu kayıt. Bu konuda yapılmış bir çalışma için ayrıca bkz. Sadiye Tutsak, "Uşak'ta Rumlara Ait Bir Kilise ve Mektebin Yeniden İnşasına Dair", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan*, Erdoğan, Mehmet Akif (Ed.), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 598-606.

faaliyetlerine devam etti. 1900-1901/H. 1318 yılında mektepte, erkek öğrenciler için muallim Kimon (?) Efendi, muavini de Yorgi Efendi idi. Rum İnas Mektebi muallimesi ise Arazmiye Hanım'dı.³⁴ 1901-1902/H. 1319 ve 1902-1903/H. 1320 yıllarında Erkek Mektebi muallimi Ligori Efendi, İnas Mektebi muallimesi yine Arazmiye Hanım'dı.³⁵ 1903-1904/H. 1321 yılında mektebin muallim-i evveli Panayot Paldi Efendi, muallim-i sânisî Andriya Efendi idi.³⁶

Fransız Frer Mektebi

İzmir-Kasaba/Turgutlu-Alaşehir Demiryolu'nu, Uşak ve Karahisar-ı Sahib'e kadar Osmanlı Devleti adına inşa ve işletme imtiyazı, Fransız sermayedarlar adına hareket eden M. G. Nagelmackers'e, 22 Şubat 1893 tarihli irade ile verildi.³⁷ İnşaata, 18 Ekim 1895'te başlandı.³⁸ Alaşehir-Uşak kısmının resmî açılışı, 6 Eylül 1897 tarihinde yapıldı. Uşak-Karahisâr-ı Sâhib kısmı ise 15 Aralık 1897'ye kadar tamamlandı.³⁹ Bu sebeple Uşak Kasabası'nda muhtelif

³⁴ 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 221.

³⁵ 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 226; 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 230.

³⁶ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 237.

³⁷ Bu konuda bkz. Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 83; BOA. İrade, Husûsî, 23, 31 Ekim 1892/9 R 1310; 22 Şubat 1893 tarihli "İzmir-Kasaba Demiryolu ile Temdîdi İmtiyaz Mukavele ve Şartnamesi", *Düstur*, I. Tertib, Cilt 6, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1939, s. 1340-1366; BOA. Y. PRK. TNF. 3/2, 28 Ekim 1890/14 Ra 1308.

³⁸ Nagelmackers, imtiyazı, 18 Temmuz 1894'te 16 milyon frank sermayeyle teşkil ettiği İzmir-Kasaba ve Temdîdi Osmanlı Anonim Şirketi (Société Anonyme Ottomane du Chemins de fer Smyrne-Cassaba et Prolongements)'ne devretti. Bu konsorsiyumda Banque N. Et S. Bardac de Paris ve Régie Générale des Chemins de Fer de yer aldı. Daha sonra Osmanlı Bankası da konsorsiyuma iştirak etti (Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şabane*, Ali Berkay (Çev.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002, s. 133-134). İnşaat için de bölgeye gerekli çalışmaları yapmak üzere Mösyö Kolanej (?) başkanlığında fennî bir heyet gönderildi. Osmanlı Devleti de mahallî idarecilerinden heyetin güvenliğinin sağlanmasını ve gerekli kolaylığın gösterilmesini istedi (BOA. DH. MKT. 17/1, 22 Nisan 1893/5 L 1310). Heyetin çalışmaları sonucunda hattın geçeceği güzergâh tespit edildi ve gerekli istisnâlar yapıldı. Hattın inşası şirket tarafından, Régie Générale des Chemins de Fer'e verildi. İnşaata, 18 Ekim 1895'te başlandı.

³⁹ Alaşehir-Uşak arasındaki kısmın resmî açılışı, 6 Eylül 1897/8 R 1315'te yapıldı (BOA. Y. A. HUS. 376/32, 7 Eylül 1897/9 R 1315). 15 Aralık 1897/3 Kanûn-ı evvel 1313'e kadar da Uşak-Afyon Karahisar-ı Sahib arasındaki kısım tamamlandı ve işletmeye açıldı (Edgar Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, 4 édition, Constantinople, 1908, s. 73; Uşak-Dumlupınar arasının 2 Kasım 1897/6 C 1315'te tamamlandığı ve vagonların işletilmesine izin verildiğine dair bkz. BOA. Y. A. HUS. 378/16, 3 Kasım 1897/7 C 1315. Hattın Afyon Karahisâr-ı Sâhib'e kadar tamamlanarak işletmeye açıldığına dair de bkz. BOA. Y. A. HUS. 379/35, 5 Aralık 1897/10 B 1315).

milletlerden ecnebler yerleşmeye başladı.⁴⁰ Bu arada kazanın ticarî öneminin artmasının da etkisiyle 1891 yılında Osmanlı Bankası, Uşak Şubesi açıldı.⁴¹

Yabancı yatırımlar yanında, Uşak Kazası'nın ticarî potansiyeli de, yabancı nüfusun yerleşmesinde önemli bir rol oynadı. Uşak Kazası, özellikle halı ve kilim ile tarımsal ürünlerin ticareti sayesinde İzmir limanı yoluyla, uluslararası boyutta bir ticarî potansiyele sahip oldu. Bu sebeple de Uşak'a yabancı nüfus yerleşti.⁴²

Uşak Kasabası'ndaki yabancı nüfus miktarı, 1897-1898'de 32⁴³, 1906-1907'de 53⁴⁴ kişiydi. Bu yabancıların eğitim ve ibadet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İzmir'de doğan Fransız tebaasından Vartalidi (?) ile iki arkadaşı Uşak'a gelerek, Sabah Mahallesi'nde, Hacı Veli Ağa'nın hanesini kiralamışlar, bu haneyi önce mektebe, daha sonra da bir tarafını mabede tahvil etmişlerdir. Mektepte, Katolik mezhebinde bulunan demiryolu memurlarının erkek ve kız 14 çocuğuna, Rumca ve Fransızca eğitim vermeye; "eyyâm-ı mahsûsada", demiryolu memurları ve Uşak'ta bulunan Katoliklerle birlikte mabette ayinlerini yapmaya başlamışlardır. Resmî ruhsat almadan, adeta filî bir durum yaratarak başlattıkları bu kurumsallaşma faaliyetleri karşısında, mahallî idarecilere "mensûb oldukları sefâretten tebliğât vuku' bulmadıkca bu hâlde devâm ideceklerini ifâde" etmişlerdir. Bunun üzerine konu İstanbul'a bildirilmiş ve yapılması gerekenler, Hüdavendigâr Vilâyeti tarafından 4 Haziran 1899 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne sorulmuştur.⁴⁵ Dâhiliye Nezâreti'nin tezkiresi üzerine Bâb-ı 'Âlî, Hâriciye Nezâreti'nden, "hükûmet-i seniyyeden ruhsat almaksızın memâlik-i şâhâne mekâtib ve me'âbid te'sîs ve inşâsının men'i hakkındaki irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî hükm-i münîfine nazaran mezkûr mektebin şimdiden kapatılması yâhud bu gibi ahvâlin 'adem-i vukû'u için nezâret-i celîlelerince sefârât ile bi'l-muhâbere hâsıl olacak netice üzerine icrâ-yı icâbını" ve bu konuda "vâki' olacak mütâlâ'a-ı 'aliyyelerinin inbâsını ve tezkirenin i'âdesini" talep

⁴⁰ BOA. BEO. VGG. 58899. Ayrıca bkz. BOA. HR. H. 542/5, 29 Mayıs 1896; BOA. HR. H. 438/24, 13 Mart 1896.

⁴¹ BOA. MV. 67/46, 17 Eylül 1891/12 S 1309; BOA. İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891/17 S 1309. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Ayşe Berktaş (Çev.), Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999, s. 161, 285-286. Şubenin açılışında Uşak Kazası'nın ticarî öneminin önemli rol oynadığı hakkında bkz. Christopher Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994, pp. 597.

⁴² Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 120-124; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devletinin Son Devirlerinde Uşak Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, İzmir, 2001, s. 177-179.

⁴³ 1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 315.

⁴⁴ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 607.

⁴⁵ BOA. DH. MKT. 2211/156, 18 Haziran 1899/8 S 1317.

etmiştir.⁴⁶ Ancak, bu girişimden bir netice alınamamış ve misyonerler faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Vartalidi ve arkadaşları oldukları anlaşılan Fransuva'nın ve Anton'un daha sonra, kiralanan mektep binası ile yeni binalar satın aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim İtalyan vatandaşı olan Fransuva'nın iki adet hane satın aldığı, kendisinin vefatıyla hanelerin mülkiyet hakkının eşine geçtiği; Fransa tebaasından olan Anton'un da bir boyahane satın aldığı, bu boyahanenin mülkiyet hakkının da kendisinin vefatıyla eşine geçtiği görülmektedir. Bu binalar, mülk sahipleri tarafından 1906/H. 1324 yılında İzmir'de oturan Andriya Poli Ferri Timoni (?)'ye 45000 kuruş bedel karşılığında satılmıştır.⁴⁷ Bu arada Fransa tebaasından Viktor Parmanti de, 13000 kuruş değerli olan bir adet mesken, 5000 kuruş kıymetinde bir adet icarhane satın almıştır. Nitekim Hüdavendigâr Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan 18 Haziran 1914 tarihli tahriratta; Fransız tebaasından Andriya Poli Ferri Timoni adına 27000 kuruş kıymetinde bir boyahane ile iki hane kayıtlı olduğu, bunların “mü'essesât-ı hayriyyeden olduğuna dâ'ir kayd ve işâret” olmadığı, iki haneden birisinin mektep haline ifrağ ve diğerinin ikâmete tahsis edildiği⁴⁸ belirtilmektedir. Aynı tahriratta; Viktor Parmanti adına kayıtlı iki haneden birisinin de, aynı şekilde mektep ittihaz edildiği ve diğerinde rahiplerin ikamet eyledikleri ifade edilmektedir.⁴⁹ Bu hanelerin “yekdiğerine kalb idilerek Fransız Frer Mektebi nâmı altında” kullanılmaya başlandığı, hanelerden birisinin bir odasının mabede tahvil edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

Rum Mahallesi'nde bulunan ve 1896/R. 1315 yılında açılan mektebin ilk müdürü rahip Marengo idi. İbtidâi derecesinde olan mektepte, üç rahip muallim görev yapmaktaydı. “Müdâvimîni meyânında etfâl-i Müslime” bulunmayan mektep, birçok yerde olduğu gibi, ruhsatsız olarak açıldı.⁵¹ Osmanlı Devleti, mektebe, “Latin Kilise Mektebi” adı altında, 1901 yılında resmî ruhsat verdi.⁵²

⁴⁶ BOA. BEO. 99596, 23 Haziran 1899/13 S 1317.

⁴⁷ BOA. DH. İUM. E-24/75, 30 Kasım 1916/4 S 1335.

⁴⁸ Uşak Kasabası'nda, Rum Mahallesi'nde, 2000 zirâ' genişliğinde, sırf mülk bir arsa üzerinde bulunan 15000 kuruş değerinde, Andriya Poli Ferri Timoni adına kayıtlı hanelerin mektep ve mabet ittihaz edildiğine dair bkz. BOA. BEO. 138722, 20 Mayıs 1902/11 S 1320.

⁴⁹ BOA. DH. İUM. 85/1-9.

⁵⁰ BOA. DH. İUM. E-24/75, 30 Kasım 1916/4 S 1335. Bu müesseseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Şişman, Sadiye Tutsak, Biray Çakmak, “XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, 2002, s. 103-116.

⁵¹ BOA. ŞD. 2757/1, Dersaadet 23/600, 19 Temmuz 1906/27 Ca 1324, 25. sayfa. “Mevcûdiyetleri karîn-i tasdik-i 'âli olan Fransa mü'essesâtı meyânında 'Uşşâk'da “Latin Kilisesi Mektebi” deyû bir mektebin mukayyed bulunduğu müfettişliğin kuyûdundan anlaşılmıştır.”

⁵² Şerife Yorulmaz, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanmaları (19.-20. Yüzyıl Başları)”, *OTAM*,

Bu okula, 1913 yılında, Ecoles Chrétiennes Rahipleri Mektebi adıyla yeniden ruhsat verildi.⁵³

I. Cihan Harbi'nin başlaması üzerine, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu kararla mektepteki ve mabetteki misyonerler sınır dışı edildi.⁵⁴ Bunun üzerine müesseseler kapandı. Mektep olarak kullanılan binada, Uşak Kaymakamlığı tarafından Uşşak Medresesi açıldı.⁵⁵

Bu medrese, 1920 yılında Yunan işgal kuvvetleri tarafından tahrip edildi. Medresenin doğu ve güney taraflarındaki otuz hücre, Yunan topçu kıtaları tarafından işgal edilmiş, içerisindeki dolaplar ve kapaklar kırılmış ve yakılmıştır. Yunan işgal birlikleri tarafından idarî işlere müdahale edilmeyeceği defalarca beyan edilmekle birlikte, Yunan kuvvetleri generali Nider (?), Hulusi Efendi'yi belediye reisi atamıştır. Hulusi Efendi⁵⁶, medrese yatakhanesini 17 Ekim 1920'de Yunan kuvvetlerine işgal ettirmiştir. İçerisindeki eşyaların taşınmasına izin verilmemiştir. Yatakhane içindeki 100 karyola tahtası, 30 karyola demiri, 23 dolap işgal kuvvetlerinin elinde kalmıştır. Bu arada belediye memurlarıyla birlikte Yunan zâbit ve askerleri, medresenin tedrisât kısımlarının ve civarında bulunan medrese müdürüne ait hanenin tahliye edilmesini istemişlerdir. 22 Ekim 1920, Pazartesi günü, saat 7'de, hanenin kapısı kırılarak, medrese müdürünün kişisel eşyaları ile ailesi haneden dışarı atılmıştır. 23-24 Ekim 1920 gecesi, medrese müdürü, müdürlük odasından silahlı askerler tarafından atılmış, merkez kumandanlığına götürülmüş, resmî evrak dosyalarına el konulmuştur. Medrese müdürü, çeşitli işkencelere maruz bırakılmıştır. Bu süre zarfında da medrese tatil edilmiştir.

Sayı 11, Ankara, 2000, s. 742; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu, İstanbul, 2005, s. 159.

⁵³ Mutlu, *age.*, s. 178.

⁵⁴ BOA. DH. İUM. E-24/75, 30 Kasım 1916/4 S 1335. "Mevcûd mekteb ile ânın bir odasında bulunan ma'bed de düvel-i muhâsama mü'essesâtından olmağla Meclis-i Vükelâ zabıtnâmesinin on sekizinci bendi mücibince ilgâ ve tahliye kılınmış ve binâsı da hükûmet-i seniyye cânibinden 'Uşşak Medresesi itihâz olunmuş ve erkân ve müstahdemîni memleket hâricine ihrâc edilmiştir" (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 126/2, 9 Aralık 1916/13 S 1335, lef 1/1, 1/2).

⁵⁵ "Devletlü efendim hazretleri Emniyyet-i 'Umûmiyye Müdiriyyeti ifâdesiyle şeref-vârid olan 6 Kânûn-ı evvel sene 1331 târihli ve 761 numarolu tahrîrât-ı 'aliye-i nezâret-penâhileri 'arîza-ı cevâbiyyesidir. 'Uşşak'da mukaddemâ Fransız tâbi'iyetinde ve Fransız Frer Mektebi nâmında olan mekteb âhiren medreseye tahvîl edilerek 'Uşşak Medresesi nâmla yâd ve el-yevm derûnunda icrâ-yı tedrisât idilmekde olduğunun ve bundan başka livâ dâhilinde ecnebî tâbi'iyetinde mü'essesât-ı tedrisiyye ve mezhebiyye olmadığının bi'l-muhâbere anlaşıldığı 'arz olunur. Olbâbda emr û fermân hazret-i men-lehül-emrindir. 20 Rebî'ül-evvel 334 Kütahya Mutasarrıfı" (BOA. DH. EUM. 5. Şb. 23/12, 12 Nisan 1916/8 C 1334).

⁵⁶ "âsâyiş-i hukûk-ı 'âlî-i Osmânî'yi pâyımâl iden ve sırf Yunanlılara itmiş olduğu casusluk ve ahâli-i mahalliyyeyi tehdid ile emvâl ve nûkûdunu gasb etmek ve itdirmek husûsundaki hıdemât-ı me'yûsesine mükâfaten General Nider (?) tarafından ta'yîn edilen belediye re'isi Hulûsî Efendi" (BOA. DH./İ-UM. 20-26/14-9, 27 Aralık 1920/15 R 1339).

Medrese müdürü, bu durumu, “böyle ruhânî dârü’t-tedris olan bir mü’essesenin hukûku hiçbir düvel-i muhârebe tarafından zabt ve gasb idilemeyeceği bi’l-‘umûm devletlerin kabûl ve ri’âyet itmekde oldukları hukûk-ı beyne’d-düvel kavâ’id-i esâsiyyesinden olup ‘aksi hâli ‘asr-ı hâzır-ı medeniyet bütün mevcûdiyetiyle redd itmekde olduğu ma’lûm-ı en’âmdır” şeklindeki ifadeleriyle Dâ’ire-i Meşihat-ı İslâmiyye’ye bildirmiş ve Yunan işgal kuvvetleri tarafından belediye reisi atanan ve “ihânnet-i fitriyyesi pek âşikâr olan” Hulusi Efendi’nin “memleket ve milletine bir düşmânın itmekden hayâ ideceği harekâtı cümlesinden olarak memleketin yersiz ve hâmisiz yetimlerinin iskân ve i’âşe ve ta’lîm, terbiye idildiği dârü’l-eytâmı ve kezâlik i’dâdî ve Necm-i Edeb ve Osmân Gâzi gibi medeniyetin muhafazasına sâ’i olan bir takım mü’esseseleri derûnunda mevcûd ve hemân bin kadar eytâm ve etfâli sokağa atmak sûretiyle işgâl” ettirdiğini ifade etmiştir. Devamla “ufak bir kazâ merkezi olan kasabamızın efrâd-ı ma’sûmeye â’id mesâkin ve mebâninin cebren ve kahren hatta bilâ-lüzûm ve bilâ-ihtiyâc zabt ve gasb edilmiş olanları yüzlere bâliğ olmaktadır. Bu meyânda yalnız idâre-i dâ’iyânemde bulunan medresede ikâ’ edilmiş olan tahribât bin lirayı mütecâviz bir meblâğ ile ta’mîr idilemeyecektir. Ma’a-hezâ bu işgâllerin devâmı daha ‘azîm zararları ve ‘ilm ve ‘irfân noktasından telâfisi gayr-i kâbil felâketleri intâc ideceğinden bir an evvel işgâl altında tahrib edilmekde olan medrese ve müstemilâtı mebâninin tahliyesi ve hasarât-ı vâkı’anın tanzîmini, husûsâtıyla bi’l-müdâhale belediye re’isi ta’yîn olunan Hulusi Efendi’nin tebdîli keyfiyetinin icâb iden makamâta” ‘arz ve tebliğ edilmesini talep etmiştir.⁵⁷ Bunun üzerine Dâ’ire-i Meşihat-ı İslâmiyye tarafından gereği Dâhiliye Nezâreti’ne 23 Aralık 1920 tarihinde bildirilmiş, akabinde de Dâhiliye Nâzırı Vekili Mustafa Arif Bey, Hâriciye Nezâreti’ne bilgi vermiştir.⁵⁸

Müslüman-Türk Özel Okulları

20. yüzyıl başında Uşak Kasabası’nda Müslüman-Türk ahali tarafından da özel okullar açıldı. Nümûne-i Edeb Mektebi dışında, Şemşü’l-Maârif, Gülşen-i İrfan, Bedrû’l-Maârif ve Mustafa Rüstem Efendi Mektebi açılan özel okullardı.⁵⁹

Gülşen-i İrfân Husûsî Mektebi

Gülşen-i İrfân Husûsî Mektebi, muallim Ahmet Tahir Efendi⁶⁰ tarafından kaymakam Şevki Bey’in izniyle açıldı. Mektebin resmî açılışı, II. Abdülhamit’in

⁵⁷ BOA. DH./İ-UM. 20-26/14-9, 27 Aralık 1920/15 R 1339.

⁵⁸ BOA. DH./İ-UM. 20-26/14-9, 27 Aralık 1920/15 R 1339.

⁵⁹ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 420; 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 221; 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 226.

⁶⁰ Ahmet Tahir Efendi, müderris Çallı Ömer Efendi’nin oğludur. 1872-1873/H. 1289 yılında, Uşak’ta doğdu. Uşak Rüşdiye Mektebi’nde eğitim gördü. Babası Çallı Ömer Efendi’den Arapça ve Farsça dersleri aldı. Şiire ilgi duydu. Vilâyet merkezi Bursa’da çıkan edebî mecmua, Nilüfer’de özel

tahta çıkışının 25. yıldönümünde yapıldı. Müessis ve muallim-i evvel Ahmet Tahir Efendi, Uşak Kaymakamlığı'ndan resmî ruhsat verilmesini istedi. Bunun üzerine Uşak Kaymakamlığı, 10 Ocak 1908'de gereğini, Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirdi. Kaymakamlığa verilen istid'âya; mektebin muallim-i evveli Ahmet Tahir Efendi'nin, muallim-i sânisî Ömer Lütfî Efendi'nin, muallim-i sâlisî Mustafa Efendi'nin tercüme-i hal varakları, ibtidâî ve rüşdî kısımlarda okutulan ders kitaplarının isimleri, mektebe devam eden öğrencilerden tahsil edilen ücretler için verilen makbuz ilmuhaberleri de eklendi. İlgili evrak, Maârif Nezâreti'ne gönderildi.⁶¹ Nezâret, evrakı Mekâtib-i 'Âliye ve Husûsiye Müdiriyeti'ne havale etti. İlgili müdiriyet, evraktaki eksikliklerin giderilmesini, daha sonra da gerekli muamelenin Hüdavendigâr Vilâyeti, Maârif Müdiriyeti tarafından yapılmasını kararlaştırdı. Maârif Nezâreti de gereğini Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bildirdi.⁶² Daha sonra Hüdavendigâr Vilâyeti, Maârif Müdürlüğü, gerekli ruhsatı verdi.

1903-1904/H. 1321 yılında mektepte, muallim-i evvel Ahmet Tahir Efendi, muallim-i sâni Ragıb Efendi, muallim-i sâlis Şükrü Efendi, rik'a muallimi nüfus memuru Mehmet Ali Efendi idi.⁶³ 1904-1905/H. 1322 yılında muallim-i sâlis ve rik'a muallimi değişti. Muallim-i sâlis Ömer Lütfî Efendi, rik'a muallimi Mehmet Ali Efendi oldu.⁶⁴ 1905-1906/H. 1323 yılında mektebin kadrosunda herhangi bir değişiklik yaşanmadı.⁶⁵ 1906-1907/H. 1324 yılında da aynı kadro görev başındaydı.⁶⁶

Nümûne-i Edeb Mektebi

Kaza Maârif Komisyonu tarafından ehliyetnâme verilen Hüseyin Remzi Efendi, mektebine bir ruhsatnâme verilmesini istid'ânâme ile talep etti. Kendisinden mektebin ders programı, talimât-ı esâsiyyesi, tercüme-i hâl varakası alınmış; bu evrak, Kaza Maârif Komisyonu mazbatası ve konuyla ilgili olumlu Kaza İdare Meclisi mazbatası ile birlikte Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir. Kütahya Mutasarrıflığı'nın evrakı, Hüdavendigâr Vilâyeti'ne havale etmesi üzerine, konuyla ilgili olarak Vilâyet Maârif Müdiriyeti'nin mütalaası alınmıştır. Neticede Vilâyet, Maârif Nezâreti'nden, "bu gibi husûsî

---

bir köşesi vardı. Mektebinde Uşaklılara ilk kez futbol topunu gösterdi. İlk kez nota ve ritmik hareketlerle müzik talîmi yaptırdı. Dolayısıyla ilk kez jimnastik (Beden Eğitimi) dersini okulunda talîm ettirdi. Ahmet Tahir Efendi, 1922 yılında Yunanlılar tarafından şehit edildi (Haşim Tümer, *Uşak Tarîhi*, Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, İstanbul, 1971, s. 81-82).

⁶¹ BOA. MF. MKT. 1060/12, 16 Haziran 1908/16 Ca 1326.

⁶² BOA. MF. MKT. 1060/12, 16 Haziran 1908/16 Ca 1326.

⁶³ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 237.

⁶⁴ 1904-1905/1322 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 217.

⁶⁵ 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 225.

⁶⁶ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 420.

olarak mekteb küşâd idenlere ruhsatnâme i'tâsı mesbûk olmadığından ruhsatnâme virilecek olduğu sûretde nümûnesinin isrâsını" talep etmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Maârif Nezâreti, Meclis-i Kebîr-i Maârifî⁶⁸, konuyu görüşmüş ve "husûsî olarak mekteb küşâdı arzûsunda bulunanlar için icâb iden mu'âmelinin iktizâsı(nın) ma'ârif nizamnâmesinin yetmiş dokuzuncu maddesinde musarrâh ve mekteb mü'essis ve mu'allimlerine dâ'ir ma'lûmât(ın) dahi nizamnâme-i mezkûrun mu'allimler hakkındaki madde-i mahsûsunda mûnderic" bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Bunun üzerine de Maârif Nezâreti, Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bilgi vermiştir.⁷⁰ Neticede, mahallince ilgili nizamnameye göre mektebe ruhsatnâme verilmiştir.

Hüseyin Remzi Efendi, Nümûne-i Edeb Mektebi'nin talimât-ı esâsiyesini de hazırlamış ve mektebin işleyişi ile ilgili temel esasları belirlemiştir. Talimatnameye göre; mektep, gündüzlüydü. Mektepte eğitim-öğretim süresi altı yıldır. Bunun 3 yılı ibtidâî, 3 yılı rüşdî tedrisâtı içindi. Mektepte seçmeli olarak Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri öğretilecek, öğrencilere okuma ve tercüme usûlleri gösterilecekti. Mektebin idaresi kurucusuna ait olacaktı. Mektebe kayd ve kabul olacak/olunacak talebenin, bulaşıcı hastalığının olmadığı tespit edilecek ve ayrıca talebeler aşılı oldukları halde mektebe kabul edilecek, aşılarını yaptırmayan talebeler mektebe kabul edilmeyecekti. Mektepte talebeler tek tip elbise giyecek (mektebe dühûl edecek talebeye yeknesak elbise iksâ itdirilecek), bu üniformaların ücretleri veliler tarafından karşılanacaktı. Mektebe kabul olunacak talebe, 7 yaşından küçük, 10 yaşından büyük olmayacak, ancak imtihânla üst sınıflardan birine kaydolunabilecek olan talebelerin yaşı, sınıfı nispetinde yukarı olabilecekti. Mektebe dâhil olacak talebeden aylık tahsil edilmek ve üçe bölünmek üzere bir eğitim-öğretim ücreti alınacaktı. Birinci kısım bir mecdiye, ikinci kısım üççeyrek mecdiye, üçüncü kısım yarım mecdiye olacak, üç dereceye taksim edilen aylık ücret (ücret-i mâhiye) çocukların velilerinin ekonomik durumlarına göre tahdîd olunacaktı. Bununla birlikte fakir olup da, öğretim ücretlerini ödeyemeyen İslâm çocukları, geri çevrilmeyecek, mektebin bütçesini bozmamak şartıyla meccânen kaydedilebileceklerdi. Talebenin "tahsîl-i 'ulûm ve fûnûn husûsunda derecât-ı sa'y ve gayretleri anlaşılacak" için her üç ayda bir defa husûsî imtihânları, yılsonunda da "Kazâ Ma'ârif Komisyonu Hey'eti ile hâricden teşrîf edecek olan öğrenci velileri ve sâ'ir ma'ârif-şinâs" karşısında genel sınavları (imtihân-ı 'umûmîleri) yapılacaktı. Mektepteki muallimler muvazzaf olacak, fahrî olarak ders vermek isteyenler de

⁶⁷ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁶⁸ Meclis-i Kebîr-i Maârif, Maârif Nezâreti bünyesinde ilmî ve idarî kısımlardan oluşan ve danışma meclisi niteliğinde olan bir organdı. Bu meclis hakkında bkz. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif, 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

⁶⁹ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁷⁰ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

ders verebilecekti. Talimatnameye göre, bir dili bilmek demek, onu okuyup, yazmak, konuşmak demektir. Bu sebeple mektepten mezun olan talebe, görmüş olduğu lisanı okuyabilecek, yazabilecek, konuşabilecekti.⁷¹

Nümûne-i Edeb Mektebi'nde kız-erkek öğrenciler birlikte öğrenim-eğitim gördü. Uşak Kasabası'nda muhtelit-karma eğitim verilen ilk Müslim mektebiydi.⁷² Uşak eşrâfından Tîrîdzâde Mehmet Paşa⁷³, Nümûne-i Edeb Mektebi'ni nakden desteklemiş, iki kızını bu mektebe kaydettirmiştir. Bu mektepte, Kulalı Mehmet Ağa'nın kızı Ayşe, Tîrîdzâde Mehmet Paşa'nın kızları Hasibe ve Sıdika, İllez Ağa kızı Hayriye eğitim-öğretim görmüşlerdir.⁷⁴

Mektebin Kurucusu Hüseyin Remzi Efendi

Hüseyin Remzi, aslen Adanalı'dır. İsmi, Hüseyin, mahlası Remzi'dir. Hacı Remzi olarak yâd olunur. Babası aslen Kayserili'dir. İsmi Arif, mahlası Hacı Himmet'tir. Şâ'ir ve şeyhtir. 1870/H. 1287 yılında Kayseri'den Adana'ya göçmüştür. Hüseyin Remzi Efendi, 11 Mart 1872 tarihinde, Çarşamba günü, akşam, ezanî saatle birde doğmuştur. Adana Hükümet Konağı karşısındaki ibtidâî mektebine başlamıştır. 1881/H. 1298 yılı sonunda mektepten şehadetnâme almıştır. Bu sırada annesi vefat etmiş ve İzmir'de ikâmet etmekte olan babasının yanına gelmiştir. Burada İzmir Rüşdiye Mektebi'ne kaydolmuş ve süresi zarfında derslerini tamamlayarak, 25 Temmuz 1887 tarihinde şehadetnâme alarak mezun olmuştur. Akabinde İzmir'de Şadırvan Camii imamı Hâfız İbrahim Efendi'den hıfza başlayıp, 15 Mayıs 1888 tarihinde duasına muvaffak olmuştur. Daha sonra ilmiye tarikine girerek, Manisa, Kırkağaç, Soma ve Bergama taraflarında “miftâhü'l-‘ulûm olan sarf ve nahv gibi mukaddimâtı tahsîl” etmiştir.⁷⁵

1891/H. 1307 yılında Uşak Kasabası'na gelmiş ve eşrâftan Acemzâdelerin⁷⁶ ve sairlerin ricâsı ve talebi üzerine Uşak'ı vatan ittihaz etmiştir. Bu sırada

⁷¹ 24 Ekim 1899/11 Teşrin-i evvel sene 1315 ve 18 Cemâziel-âhir sene 1317 tarihli ve Uşak Nümûne-i Edeb Mektebi mü'essisi ve mu'allimi Hüseyin Remzi Efendi tarafından hazırlanan talimât-ı esâsiye için bkz. BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317. Konuyla ilgili bir çalışmada, mekteple ilgili arşiv belgelerine ulaşılmadığından, sathî bilgilere yer verilmektedir. Bu konuda bkz. Erdoğan Solak, “Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı 15, İstanbul, 2003, s. 122.

⁷² Tümer, *age.*, s. 79.

⁷³ Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, “Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tîrîdzâde Mehmed Paşa”, *Hacettepe Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl: 7, Sayı 13, 2011, s. 3-29.

⁷⁴ Tümer, *age.*, s. 80.

⁷⁵ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁷⁶ Eşrâftan Acemzâdeler, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Uşak Kazası'nda önemli roller oynadı. Nitekim Acemzâde Ahmet Ağa, yükümlülüklerini yerine getirmediği için fermânlı ilan edildi. Anadolu vâlisi Ali Paşa, tedibine memur edildi. Ali Paşa, Acemzâde Ahmet Ağa üzerine bizzat gitmedi. Kardeşi Osman Bey'i ve Uşak Voyvodası Hasan Ağa'yı gönderdi. Acemzâde

memleketinde bulunan babasını Uşak Kasabası'na getirmiştir. Daha sonra tahsîl amacıyla İstanbul'a, Nisan 1891'de de Ramazaniye için Midilli'ye gitmiştir. Orada Midilli müftüsü Mehmet Efendi, damadı Mustafa Efendi ve Defter-i Hakânî memuru Salim Bey, kendisinden çok memnun kalmışlardır. Daha sonra babasından mektupla izin isteyerek, Hicaz'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Güzergâhında bulunan Mısır'a uğramış, orada Mısır Fevke'l-'ade Komiserliği'nde bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kâtiplerinden Arif ve İzzet beylerle meşâyih-i kirâmdan es-Seyyid eş-Şeyh el-Hac Abdullah Efendi'nin iltifatlarına mazhar olmuş, Hicaz'dan dönüşünde Mısır'da kalıp, Mehmet Bey Medresesi'nde bir odada, tahsile devam etmiştir. Burada mantık, me'ânî, fıkıh, akâ'id ilimlerini tahsîl etmiştir. Ayrıca burada husûsî olarak erbâb-ı fennden hendese, hisâb, coğrafya, tarih-i Fransevî tahsîl etmiştir. Türkî, Arabî, Fârisî lisânlarını okuyup yazmaya kâdirdir. Mısır'daki Medresetü'l-'Abbasiyye'de Türkçe muallimliğine tayini kararlaştırılmış iken, 30 Ağustos 1894 tarihinde Uşak Kasabası'nda meydana gelen yangında⁷⁷ afetzede olan ve Sivash Köyü'ne giderek 81 yaşında, 16 Ekim 1894 tarihinde vefat eden merhum babasını ziyaret etmek için Uşak'a dönmüştür.⁷⁸

Birkaç ay sonra da Uşak müftüsü el-Hac Mustafa Asım Efendi'nin derslerine devam etmeye başlamış ve kendisinden icazetnâme almıştır. Bu arada tekrar Mısır'a gitmek niyetinde iken Uşak eşrâfından Kulalı Mehmet Ağa'nın⁷⁹ talep ve

---

Ahmet Ağa, Banaz'ın Öksüz köyüne çekildi. Üzerine gönderilen kuvvetleri yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Acemzâde Ahmet Ağa'nın isyanını bastırmak için Karaosmanoğlu Hacı Mehmet Ağa ve Bergama Voyvodası Hacı Ömer Ağa memur edildi. Neticede Acemzâde Ahmet Ağa, yapılan askerî harekât sonucunda idam edildi. Kellesi padişaha gönderildi (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 5, Dersâ'adet, 1309, s. 326). Acemzâdeler, daha sonraki yıllarda, Uşak Kazası'nda çeşitli işlevler ifa etti. Acemzâdelerin etkinliği, Tanzimat Dönemi'nde iltizâm ve ticâret sayesinde sürdü. Aile, önemli miktarda mal varlığına sahip oldu. Bir ara İstanbul'daki Ermeni Bogos'tan faizle borç para aldı. Ancak borcunu ödeyemedi. Bunun üzerine gayrimenkulleri haczedilerek satışa çıkarıldı. Ancak talip çıkmaması sebebiyle malları satılamadı. Sultan Abdülaziz'in saltanatında, askerî personele tefevvüzâtta bulunmaları sebebiyle memleket işlerine karıştırılmamaları için haklarında irâde-i seniyye çıktı. Kaza Meclisi'nde aza olan Acemzâdeler'den Hâlid Bey'e, Sadâret tarafından tenbihnâme yazıldı. "Muğâyir-i rızâ-yı 'âlî bir gûne harekette" bulunmaması istendi (BOA. MVL. 249/48, 27 Nisan 1852/7 B 1268). 1870'li yıllardan sonra da kazada mültezim olarak hep var oldular. Haklarında köylüler tarafından İstanbul'a sık sık şikâyetler yapıldı.

⁷⁷ Bu yangın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 15, Ankara, 2011, s. 63-90.

⁷⁸ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁷⁹ Kulalı Rüstem Ağâzade Hacı Mehmet Ağa, ticâret ve iltizâmıla zenginliğini arttıran önemli bir şahsiyetti. Kaza idaresinde sık sık müspet ve menfî icraatlarıyla varlığını hissettirdi. Kula'da önemli miktarda tarım arazilerine sahipti. Zenginliğinin bir diğer kaynağı da tefecilikti. "Uşşâk'da Rüstem Ağâzâde Mehmed Ağa nâmında bir tâcirin zürrâ' ve ahâliye yüzde seksen güzeste ile pâre ikraz ve suver-i sâ'ire ile rahtedâr itmekde olduğu ifâdesini hâvî ahâli vekili Hasan imzâsıyla virilen varak 25 Teşrin-i sâni sene 305 târihinde vilâyet-i celîlerine gönderilmiştir." (BOA. DH. MKT. 1772/30, 16 Ekim 1890/2 Ra 1308).

ricası üzerine altı-yedi yaşlarında bulunan kızına husûsî, *usûl-ı cedîd* üzere dersler vermeye başlamış ve birkaç ay sonra çocuk okuyup-yazmaya başlamış, bunun üzerine Uşaklıların evlatlarını da kabul etmeye başlamıştır. Kısa sürede çocukların sayısı artmış, bunun üzerine bir mektep tedârikine gereksinim duyulmuştur. Neticede geçici olarak bir mektep kiralanmaya ve daha sonra yardımseverler tarafından bir mektep inşa ettirilmeye karar verilmiş ve Debbağlar Tekkesi isimli bir mahal kiralanmış, 11 Aralık 1897 tarihinden itibaren orada eğitim-öğretime devam edilmiştir. Kısa sürede de öğrencilerin sayısı 100'e ulaşmıştır. Böylece tesis ve terakkisine muvaffak olduğu Nümûne-i Edeb isimli husûsî mektep için bir ruhsat alma fikri hâsıl olmuştur. Bu arada Uşak'a gelen Hüdavendigâr valisi Halil Paşa da kendisine iltifatta bulunmuş, bunun üzerine mektebin ne şekilde kurulduğunu ve nasıl geliştirildiğini valiye arz etmiştir. Bunun üzerine Hüdavendigâr valisi Halil Paşa, Uşak Kasabası'ndaki mekteplerin teftişi göreviyle Uşak'ta bulunan Kütahya Mekteb-i İdâdî-i Mülkî Müdürü ile maiyet memurlarından Mazhar ve Şevket beyleri mümeyyiz tayin edip, mektebini teftiş ve mevcut talebelerin "derecât-ı müktesebelerini" tayin ve takdir ettirmiştir.⁸⁰

Neticede, eğitim-öğretim faaliyetleri müspet bulunmuştur. Bunun üzerine Nümûne-i Edeb Mektebi'nde okutulan derslerin programını ve talimât-ı esâsiyyesini, istid'ânâme ile birlikte vali Halil Paşa'ya vererek, ruhsatnâme talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine vali, istid'ânâmeyi müdire vermiş ve kendisinin icap eden fenlerden imtihan edilmesini emretmiştir. Yapılan imtihan'da başarılı bulunmuş ve kendisine maârif komisyonu heyeti tarafından tasdik edilmiş bir ehliyetnâme verilmiştir. Müdür tarafından ayrıca istid'ânâmenin zeyline, "mu'allim-i mümâileyh Hüseyin Remzi Efendi'nin istid'âsına leffen takdîm-i huzûr-ı 'âlî-i vilâyet-penâhîleri kıldığı programdaki fennlerden imtihanı bi'l-icrâ yedine bir ehliyetnâme verilmiştir. Binâen'aleyh ruhsatnâme i'tâsı ise irâde-i 'inâyet-sa'âde-i hazret-i şehinşâhiye menût olduğu ma'lûm-ı 'âlî-i vilâyet-penâhîleri olmağla olbâbda" yazılmıştır.⁸¹

Öğretim Kadrosu

Mektepte 1900-1901/H. 1318⁸², 1901-1902/H. 1319⁸³, 1902-1903/H. 1320⁸⁴, 1903-1904/H. 1321⁸⁵, 1904-1905/H. 1322⁸⁶ ve 1905-1906/H. 1323⁸⁷

⁸⁰ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁸¹ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317.

⁸² 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 221.

⁸³ 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 226.

⁸⁴ 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 229.

⁸⁵ 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti salnâmesi, s. 237.

⁸⁶ 1904-1905/1322 Hüdavendigâr Vilâyeti salnâmesi, s. 217.

yıllarında muallim-i evvel Hacı Remzi Efendi, muallim-i sâni Katibzâde Mustafa Efendi idi. Ayrıca mektepte, 1900-1901/H. 1318⁸⁸ yılında bevvâb olarak Hacı Yunus Efendi görev yapmaktaydı. 1906-1907/H. 1324 yılında ise mektepte, muallim-i evvel Hacı Remzi Efendi, muallim-i sâni Hasan Efendi idi.⁸⁹

Okulda Okutulan Dersler

Nümûne-i Edeb Mektebi'nin ders programı 3 yılı ibtidâi ve 3 yılı rüşdî sınıfları olmak üzere yıl yıl tespit edildi. Mevzuat gereği hazırlanan ders programına göre; ibtidâi kısımdaki dersler, genelde okuma-yazma ve dört işlem ağırlıklıydı. Rüşdî kısım derslerini ise ağırlıklı olarak Arapça, Farsça ve Türkçe gramerleri, tarih, coğrafya, Fransızca, ahlak dersleri oluşturdu.

İbtidâi birinci kısım şâkirdânına mahsûs dersler

Mükemmel Elifbâ-yı Osmânî, Tahrîr-i Hurûf, Tahrîr-i Cümel, Kırâ'at-ı Türkiyye, Eczâ-yı Şerife, 'İlm-i Hâl, Ta'dâd ve Terkîm-i Cem'

İbtidâi ikinci kısım şâkirdânına mahsûs dersler

Kurân-ı Kerîm, Tecvîd, 'İlm-i Hâl, Kırâ'at-ı Türkiyye, Ta'lîm-i İmlâ, Risâle-i Ahlak, Muhtasar Sarf-ı Osmânî, Sülûs ve Rik'a Hattı, Hisâb-ı Tarh ve Cem' ve Darb

İbtidâi üçüncü kısım şâkirdânına mahsûs dersler

Kurân-ı Kerîm, Tecvîd ve Tatbîkâtı, Mufasssal 'İlm-i Hâl, Mufasssal Sarf-ı Osmânî, Hisâb-ı Taksîm ve 'İmâl-i Erba'anın Tatbîkâtı, Kırâ'at Tarîkiyle Târîh-i Osmânî, Risâle-i Ahlak, Ta'lîm-i İmlâ, Lügat, Hüsn-i Hatt-ı Türkî, Tasrîfât-ı Efâl-i Arabî ve Fârisî

Rüşdiye kısmı birinci seneye mahsûs dersler

Sarf-ı Arabî, Usûl-ı Fârisî, Nahv-ı Osmânî, Küçük Târîh-i Müslimîn, Mebâdî-i Coğrafya, Elifbâ-yı Fransevî, Ahlak Risâlesi, Avrupa Kıt'asının Tersîmi, Hisâb 'İlmi Kesr-i A'sârî Kısmı, Tatbîkât Tarîkiyle Nasîhatü'l-Hükemâ, 'İlm-i Hâl-i Kebîr-i Ezmân, Lügat, Resm Hattı, Hüsn-i Hatt-ı Türkî, Hatt-ı Fransevî

Rüşdiye ikinci sene şâkirdânına mahsûs dersler

Nahv-ı 'Arabî, Mesâ'il-i Dinîyye, Fârisî Gülistân, Muhtasar Târîh-i İslâm, Osmanlı Coğrafyası ve Haritalarının Tersîmi, Çocuklara Münşe'ât, Fransızca'dan Usûl-ı Tedrîs, Resm Hattı, Lügat, Hatt-ı Fransevî, Hisâb 'İlmi Kesr-i 'Adî Kısmı

Rüşdiye üçüncü sene şâkirdânına mahsûs dersler

⁸⁷ 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilâyeti salnâmesi, s. 225.

⁸⁸ 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 221.

⁸⁹ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 420.

Nahv-ı ‘Arabî-i Tekmîl, Muhtasar Mantık ve Belegât, Gülistân-ı Tekmîl, İzâhât-ı Nûniyye, Hıfzu’s-Sıhha, Mesâ’il-i Fıkhiyye, Usûl-ı Defterî, Hisâb-ı Tekmîl, Muhtasar Cografya-ı ‘Umûmî, Kıta’ât-ı Hamse Tersîmâtı, Resm-i Hendese-i Halliyye, Kırâ’at-ı Fransevî, Hatt-ı Fransevî, Târîh-i ‘Umûmî-i Kurûn-ı Evlâ ve Vüstâ.⁹⁰

Sonuç

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Osmanlı eğitim sistemi, dualist yapı arz etmekteydi. Zira geleneksel eğitim-öğretim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler varlığını sürdürmekteydi. Bunların yanında yeni eğitim-öğretim kurumları açılmaktaydı. Nitekim modernleşme süreciyle birlikte işlevleri artan devlet, çeşitli sebeplerle eğitim-öğretim hizmetlerine bizzat müdâhil olmakta, Batı modelinde yeni eğitim-öğretim kurumları tesis etmekteydi. Bunun yanında ahali tarafından gayr-i resmî eğitim-öğretim kurumları da tesis edilmekteydi. Mekâtib-i husûsiye olarak adlandırılan özel öğretim kurumları mekâtib-i gayr-i müslime, mekâtib-i ecnebiye ve mekâtib-i müslime olarak tasnif edilmekteydi. Gayrimüslimler kendi mekteplerini açmakta; Protestan ve Katolik misyonerler, çeşitli amaçlarla Memâlik-i Osmâniyye’nin eğitim-öğretim hizmetlerine müdâhil olmaktadır.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Uşak Kasabası, Osmanlı eğitim-öğretim sisteminin bir micro-cosmosu niteliğindeydi. Yukarıda genel çerçevesi çizilen eğitim-öğretim kurumlarını, Uşak Kasabası’nda da müşahade etmek mümkündür. Nitekim kasabada yaşayan Hristiyan Rumlar ve Ermeniler kendi mekteplerine sahiptirler. Katolik Fransız Frerler, bir mektep açmışlardır. Bu mektepler yanında Müslüman-Türk ahali tarafından da özel okullar tesis edilmiştir.

Bu çalışmada ele alınan ve Müslüman-Türk ahali tarafından Uşak Kasabası’nda açılan iki mektepten, özellikle ikincisi, yani Nümûne-i Edeb Mektebi, bünyesinde ilginç husûsiyetleri barındırmaktadır. Zira, Uşak Kasabası’nda Müslüman-Türkler tarafından açılan ilk modern özel mekteptir. Mektep kurma talebi Kütahya Mutasarrıflığı’nı da şaşırtmıştır. Böyle bir talep ve durumla ilk defa karşılaştığı anlaşılan taşra bürokrasisi, Maârif Nezâreti’nden, hangi mevzuata göre, ne şekilde muamele yapacağını sorma gereğini duymuştur. Akabinde de, Maârif Nizamnâmesi’ne göre işlem yapılması gerektiği cevabı verilmiştir.

Mevcut araştırmalarda, özel okulların genelde azınlık ve misyonerlik mektepleri ekseninde ele alındığı görülmektedir. Bu durum ise Müslüman-Türklerin özel okullar açmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Dolayısıyla özel

⁹⁰ BOA. MF. MKT. 489/46, 2 Nisan 1900/29 L 1317.

okullarla ilgili araştırmalarda bu durumun da dikkate alınması, bu konuda yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

Vilâyet Salnâmeleri

- 1875-1876/1292 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1876-1877/1293 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1878-1879/1295 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1885-1886/1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1889-1890/1307 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1893-1894/1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1894-1895/1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1895-1896/1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1896-1897/1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1904-1905/1322 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.
- 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi.

Maârif Salnâmeleri

- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, Matbaa-ı Amire, 1317.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1318 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, Matbaa-ı Amire, 1318.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1319 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, Matbaa-ı Amire, 1319.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321 Sene-i Hicriyyesine Mahsûsdur, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, Asr Matbaası, 1321.

Nizamnâmeler

- 22 Şubat 1893/5 Ş 1310 tarihli “İzmir-Kasaba Demiryolu ile Temdîdi İmtiyaz Mukavele ve Şartnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 6, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1939, s. 1340-1366.

Ma'ârif-i Umûmiye Nizâmnâmesidir, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 2, Matbaa-ı Amire, Dersaadet, 1289, s. 184-219.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maârif Nezâreti, Mektûbî Kalemi

MF. MKT. 1060/12, 16 Haziran 1908/16 Ca 1326; MF. MKT. 489/46, 2 Mart 1900/29 L 1317; MF. MKT. 6/20, 12 Ekim 1872/9 Ş 1289.

Divan (Beylikçi) Kalemi, Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait Defterler, Kilise Defterleri

A. DVNS. KLS. d.03, s. 190, 483 nolu kayıt.

Bâb-ı 'Âlî Evrâk Odası, Vilâyet Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. 138722, 20 Mayıs 1902/11 S 1320; BEO. 64029, 13 Ca 1314/20 Ekim 1896; BEO. 99596, 23 Haziran 1899/13 S 1317; BEO. VGG. 58899.

Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi Belgeleri

DH. MKT. 17/1, 22 Nisan 1893/5 L 1310; DH. MKT. 1772/30, 16 Ekim 1890/2 Ra 1308; DH. MKT. 2211/156, 18 Haziran 1899/8 S 1317.

Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i 'Umûmiye Müdiriye Belgeleri

DH. EUM. 5. Şb. 23/12, 12 Nisan 1916/8 C 1334.

Dâhiliye Nezâreti, İdâre-i 'Umûmiye-i Vilâyet Belgeleri

DH. İUM. 85/1-9; DH. İUM. E-24/75, 30 Kasım 1916/4 S 1335; DH. İ-UM. 20-26/14-9, 27 Aralık 1920/15 R 1339.

Hâriciye Nezâreti, Hukûk Kısmı Belgeleri

HR. H. 438/24, 13 Mart 1896; HR. H. 542/5, 29 Mayıs 1896.

Hâriciye Nezâreti, Hukûk Müşavirliği, İstişâre Odası Belgeleri

HR. HMS. İŞO. 126/2, 9 Aralık 1916/13 S 1335.

İrade, Husûsî

İrade, Husûsî, 23, 31 Ekim 1892/9 R 1310.

İrade, Meclis-i Mahsûs

İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891/17 S 1309.

İrade, Adliye ve Mezâhib

İrade, Adliye ve Mezâhib, 11, 21 R 1314/29 Eylül 1896.

Bâb- Âlî, Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 67/46, 17 Eylül 1891/12 S 1309.

Bâb- Âlî, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri

MVL. 249/48, 27 Nisan 1852/7 B 1268.

Maârif Nezâreti, Tedrîsât-ı Husûsiye Kalemi

MF. HUS. 15/100, 1329/1911; MF. HUS. 15/105, 1329/1911.

Bâb-ı 'Âlî, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1567/13, Hüdavendigâr 3/260, 9 R 1314/17 Eylül 1896; ŞD. 2757/1, Dersaadet 23/600, 19 Temmuz 1906/27 Ca 1324.

Yıldız, Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrâkı

Y. A. HUS. 376/32, 7 Eylül 1897/9 R 1315; Y. A. HUS. 378/16, 3 Kasım 1897/7 C 1315; Y. A. HUS. 379/35, 5 Aralık 1897/10 B 1315.

Yıldız, Perâkende Evrâkı, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti Ma'rûzâtı

Y. PRK. TNF. 3/2, 28 Ekim 1890/14 Ra 1308.

Kitap ve Makaleler

AHMED CEVDET PAŞA (1309) *Tarih-i Cevdet*, Cilt 5, Dersaadet.

AKYÜZ Yahya (2009) *Türk Eğitim Tarihi*, PegemA Yayıncılık, Ankara.

AUTHEMAN Andre (2002) *Bank-ı Osmani-i Şabane*, Ali Berktaş (Çev.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

CLAY Christopher (1994) The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914, *International Journal of Middle East Studies*, 26, pp. 589-614.

ÇAKMAK Biray (2008) *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÇAKMAK Biray (2011) Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 15, Ankara, s. 63-90.

ÇAKMAK Biray (2011) Mahallî Tarihî Demografi Araştırmalarında Vilâyet Salnâmelerinin Veri Değeri: Uşak Kazası Örneğinde Kısmî Zamanlı Bir İnceleme (1897-1898/1906-1907), *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri, 14-16 Nisan 2011*, Uşak, Prof. Dr. Adnan Şişman, Prof. Dr. Tuncer Baykara, Doç. Dr. Mehmet Karayaman (Eds), Cilt I, Uşak İli Kalkınma Vakfı Yayını, İzmir, 2011, s. 359-394.

ÇAKMAK Biray (2012) Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tîrîdzâde Mehmed Paşa, *Hacettepe Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl: 7, Sayı 13, 2012, s. 3-29.

ELDEM Edhem (1999) *Osmanlı Bankası Tarihi*, Ayşe Berktaş (Çev.), Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul.

KOÇAK Cemil (1985) Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, s. 485-494.

MUTLU Şamil (2005) *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu, İstanbul.

ÖNTÜĞ Mustafa Murat (2001) Osmanlı Dönemi Uşak Medreseleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 133, Ağustos, s. 53-68.

ÖZYÜKSEL Murat (1988) *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul.

PECH Edgar (1908) *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, 4 edition, Constantinople.

SOLAK Erdoğan (2003) Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri, *İlmî Araştırmalar*, Sayı 15, s. 113-130.

SOMEL Selçuk Akşin (2003) The Religious Community Schools and Foreign Missionary Schools, *Ottoman Civilization*, Volume 2, Halil İnalcık and Gülşen Renda (Eds), Republic of Turkey, Ministry of Culture, İstanbul, pp. 387-401.

SOMEL Selçuk Akşin (2010) II. Abdülhamid İstanbul'unda Müslüman Özel Okulları/Private Muslim Schools in İstanbul During the Reign of Abdülhamid II,

- II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul/Istanbul During the Modernization Process, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul, pp. 320-334.
- ŞİŞMAN Adnan; TUTSAK, Sadiye; ÇAKMAK, Biray (2002) XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, s. 103-116.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 6, Mehmet Ö. Alkan (Yayına Hazırlayan), Ankara, 2000.
- TEKELİ İlhan (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Gelişmeler, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, s. 456-475.
- TUTSAK Sadiye (2001) Osmanlı Devletinin Son Devirlerinde Uşak Kazası, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, İzmir, s. 175-191.
- TUTSAK Sadiye (2006) Uşak'ta Rumlara Ait Bir Kilise ve Mektebin Yeniden İnşasına Dair, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan*, Erdoğan, Mehmet Akif (Ed.), İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, s. 598-606.
- TÜMER Haşim (1971) *Uşak Tarihi*, Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, İstanbul.
- UYGUN Selçuk (2003) Türkiye'de Düünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişim ve Etkileri), *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Yıl 2003, Cilt 36, Sayı 1-2, s. 107-120.
- ÜNAL Uğur (2008) *Meclis-i Kebir-i Maârif, 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- YORULMAZ Şerife (2000) Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanmaları (19.-20. Yüzyıl Başları), *OTAM*, Sayı 11, Ankara, s. 697-768.

Ek I: Nümüne-i Edeb Mektebi muallim-i evveli ve müessisi Hüseyin Remzi hakkında Kaza Maârif Komisyonu tarafından hazırlanan mazbata

'Uşşak'da nümüne-i Edeb nâm mekteb-i husûsî mü'essisi Hüseyin Remzi Efendi tercüme-i hâl varakasından anlaşılacağı vechle mu'allim-i mümâileyh hakikaten ezkiyâ-yı hâcegân ve erbâb-ı dânişmendândan her vechle fâ'ikü'l-akrân bir zât-ı guyr-simât olmağla tercüme-i hâl varakasına leffen tanzim ve takdim eylediği mektebin ta'limât-ı esâsiyyesinde münderic bulunan fûnûn-ı mezkûrenin kâffesini bi-hakkın tedris ve ta'lîme muktedir olduğunu birkaç kere vukû' bulan şâkirdânın huzûr-ı imtihanlarında göstermiş olduğu gibi geçende bi'z-zât 'Uşşak'ı teşrif buyuran vâli-i âli-i vilâyet devletli Halil Paşa hazretlerinin hîn-i teşriflerinde dahi huzûr-ı vâdi-i cenâb-ı vilâyet-penâhiye 'arz ve takdim eylediği istid'âsına mebnî müşârunileyh hazretlerinin emr ve ta'yîn-i vâlâları üzere Kütahya mekteb-i idâdî müdürü ile husûsî bir iki muktedir mümeyyiz tarafından mekteb-i mezkûr bi't-teftiş kendüsünün dahi icâb iden fenlerden imtihanı bi'l-icrâ yedine bir ehliyetnâme i'tâ kılınarak bu sûretle bir kat dahi kesb-i temeyyüz eylemiştir. Binâen'aleyh mümâileyh mu'allim-i guyrun her cihetle iktidâr ve ehliyeti gerek komisyonumuz hey'eti ve gerek sâ'ir ma'ârif-mendân nezdinde sâbit ve müslem olmağla mümâileyhin ikdâmât-ı kesîre-i fâzîlâneleri berekâtı olarak açmış olduğu çığır ve göstermiş olduğu nümüne-i terakkî sâyesinde bir iki seneden berü 'Uşşak'da yedişer sekizer yaşlarındaki çocuklar okuduğunu yazmağa ve yazdığını okumağa başladığından hakk-ı ehakk-ı mu'allimânelerinden ne dürlü medh ve tergîb ve taltîf buyurulsa becâ ve

tahdîs-i ni'met kâbilinden olacağı hey'etimiz tarafından tasdik ve 'arz eyler ve icâb iden mu'amelesinin icrâ ve isrâsı husûsunda himemm-i 'aliye-i kaymakamîlerinin bi-dirîğ buyurulması bâbında işbu mazbata-ı 'âcizânemizi huzûr-ı 'âlî-i kaymakamîlerine takdim izeriz olbâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 13 Teşrîn-i evvel sene 315

Ma'ârif Komisyonu Re'îsi

A'zâ

A'zâ

Kaymakam-ı Redif-i 'Uşşak Mahkeme-i Ticaret Re'isi Nakîbü'l-eşrâf Kaymakamı

A'zâ

A'zâ

Mürûr Şu'be Kâtibi

Tapu Kâtibi Nüfûs Me'mûru

BOA. MF. MKT. 489/46, 29 L 1317.

Ek II: Uşak'ta Fransız Frer Mektebi binasında faaliyete geçirilen Uşak Medresesi'nin Yunan işgal kuvvetleri tarafından tahrip edildiğine dair medrese müdürü tarafından yapılan şikâyet

Makâm-ı mu'allâ ve cenâb-ı meşihat-penâhiye

Ma'rûz-ı dâ'ileridir

Encümen-i 'ilmî tarafından tanzîm ve makâm-ı devletlerine takdîm kılınan mazbatada 'arz idildiği vech ile bir mü'essese-i dinîyye ve resmîyye olduğundan dolayı salâhiyatdâr makâmı tarafından 'Uşşak medresesi işğalden mu'âf tutulmuş iken şark ve cenûb cihetinden otuz hücre Yunan topcu kıta'âtı tarafından işğâl edilmiş ve içerüsindeki dolab ve kapakları kırılıp yakılmak sûretiyle her an ve zaman tahrib idilmekte bulunmuşdur. Umûr-ı idâremize müdâhale idilmeyeceği müte'addid def'alar beyân idildiği hâlde esâsen hukûk-ı 'âlî-i 'Osmanîyi pâyımâl iden ve sırf Yunanlılara itmiş olduğu casusluk ve ahâli-i mahalliyyeyi tehdîd ile emvâl ve nükûdunu gasb itmek ve itdirmek husûsâtındaki hıdemât-ı me'yûsune mükâfatan Ceneral Nider (?) tarafından ta'yîn idilen belediye re'isi Hulûsî Efendi medrese yatakhânesini dahi 17 Teşrîn-i sâni sene 36 târihinde işğâl itdirmiş, içerüsündeki eşyâ-yı emîriyyenin nakline müsâ'ede idilmediğinden yüz 'aded karyola tahtası, otuz 'aded karyola demiri ve yigirmi üç 'aded dolab kıta'ât-ı işğâliyyenin elinde kalmıştır. Ve târih-i mezkûrdan i'tibâren her gün belediye me'mûrları refâkatlerinde zâbit ve 'askerler tarafından medresenin diğer tedrisât kısmı ve civârındaki hânemin tahliyesi için musırın mürâca'ât olunmuş ve mâh-ı hâlin yigirmi ikinci pazarırtesi günü sâ'at yedi râddelerinde 'askerler tarafından kapu kırılarak eşyâ-yı zâtıyyem ve efrâd-ı â'ilem dışarı atılmışdır. 23/24 gicesinde müdürîyet odasından efrâd-ı müselleha ma'rifetiyle kaldırılarak gayr-i kanûnî ve haysiyyet-i ruhâniyye ve me'mûremi münhal bir sûrette merkez kumandanlığına sevk olunmuş, evrâk-ı resmîyye dosyaları dahi müsâdere idilerek mütenevvi' işkencelerle mevkûf bulunduğum müddet medrese ta'til itdirilmişdir. Hâlbuki gerek efrâdın ve gerek böyle ruhânî dârü't-tedris olan bir mü'essesenin hukûku hiçbir düvel-i muhârebe tarafından zabt ve gasb idilemeyeceği bi'l-'umûm devletlerin kabûl ve ri'âyet itmekde oldukları hukûk-ı beyne'd-düvel kavâ'id-i esâsiyyesinden olub 'aksi hâli 'asr-ı hâzır-ı medenîyyet bütün mevcûdiyetiyle redd itmekde olduğu ma'lûm-ı enâmdır. Yine ihânet-i fitriyyesi pek âşikâr olan re'is-i merkûmun memleket ve milletine bir düşmanın itmekden hayâ ideceği harekâtı cümlesinden olarak memleketin yersiz ve hâmisiz yetimlerinin iskân ve i'âşe ve ta'lîm, terbiyye idildiği dârü'l-eytâmı ve kezâlık i'dâdî ve Necm-i Edeb ve Osman Gazi gibi medenîyyetin muhâfazasına sâ'i olan bir takım mü'esseseleri derûnunda mevcûd ve heman bin kadar eytâm ve etfâli sokağa atmak sûretiyle işğâl itdirmişdir. Ufak bir kazâ

merkezi olan kasabamızın efrâd-ı ma'sûmeye â'id mesâkin ve mebâninin cebren ve kahren hatta bilâ-lüzûm ve bilâ-ihyâc zabt ve gasb idilmiş olanları yüzlere bâliğ olmaktadır. Bu meyânda yalnız idâre-i dâ'iyânemde bulunan medresede ikâ' idilmiş olan tahrîbât bin lirayı mütecâviz bir meblâğ ile ta'mîr idilemeyecektir. Ma'a-hezâ bu işğâllerin devâmı daha 'azîm zararları ve 'ilm ve 'îrfân noktasından telâfisi gayr-i kâbil felâketleri intâc ideceğinden bir an evvel işğâl altında tahrîb idilmekde olan medrese ve müstemilâtı mebâninin tahliyesi ve hasârât-ı vâkı'anın tanzimini husûsâtıyla bi'l-müdâhale belediye re'îsi ta'yîn olunan Hulûsî Efendi'nin tebdîli keyfiyyetinin icâb iden makamâta 'arz ve tebliğ inâyet ve 'âtıfet buyurulması müstercâdır. Olbâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 22 Kânûn-ı evvel sene 36 Uşşâk Medresesi Müdîri

BOA. DH./İ-UM. 20-26/14-9, 15 R 1339.

Ek III: Gülşen-i İrfan Mektebi'ne resmî ruhsat verilmesine dair Hüdâvendigâr Vilâyeti, Maârif Müdürlüğü'nün Maârif Nezâreti'ne tahrirâtı

Hüdâvendigâr Vilâyeti

Ma'ârif Müdîriyeti

'Aded

342

Ma'ârif-i 'Umûmiye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i 'Âlisine

Devletlü efendim hazretleri

Yigirmi beşinci sene-i devriye-i hazret-i hilâfet-penâhiye şeref-müsâdif yevm-i mes'ûdda 'Uşşâk kasabasında kaymakam-ı esbak Şevki Beğîn müsâ'edesile mu'allim Ahmed Tâhir Efendi tarafından te'sîs ve resm-i küşâdı icrâ olunduğu bi'l-muhâbere anlaşılan "Gülşen-i 'İrfân" nâm husûsî mektebin ruhsat-ı resmiyyeye rabtı zımında mahallî kaymakamlığı vekâletinin fi 28 Kanûn-ı evvel sene 323 târîhli ve bin dört yüz doksan bir numarolu tahrîrâtıyla vârid olan mekteb-i mezbûr mü'essis ve mu'allim-i evveli mümâileyh Ahmed Tâhir ve sânisî 'Ömer Lütî ve sâlisî Mustafa Efendilerin ma'a-evrâk-ı müsbete terâcim-i ahvâl ve rüşdî ve ibtidâ'î kısımlarını hâvî tedris olunan kitâbların esâmisini ve mekteb-i mezbûra müdâvim talebeden alınan üçürât-ı tedrisiyyeye mukâbil virilen makbûz 'ilm ü haberini mübeyyin evrâk leffen 'arz ve takdîm kılınmışdır. Ma'lûm-ı sâmi-i cenâb-ı nezâret-penâhileri olduğu üzere bu gibi mekâtib-i Müslime ve Gayr-i Müslimenin ruhsat-ı resmiyyeye rabtı bi'l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhinin şeref-sudûruna mütevakıf olduğu Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin makâm-ı vilâyetden idâre-i çâkerâneme havâle buyurulan fi 24 Kanûn-ı evvel sene 1323 târîhli ve yüz elli bir 'umûm numarolu emri iktizâsından bulunmuş olmasına binâ'en mekteb-i ma'rûz hakkında olunacak mu'âmele merhûn-ı re'y-i 'âlî-i dâver-i efhemilerdir olbâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir fi 7 Muharrem sene 326 ve fi 28 Kânûn-ı sâni sene 323

Hüdâvendigâr Vilâyeti Ma'ârif Müdîri

BOA. MF. MKT. 1060/12, 16 Ca 1326.

Ek IV: Uşak Kasabası'ndaki Fransız Frer Mektebi'nin tahliyesi üzerine, aynı binada Uşak Medresesi'nin tesis edildiği ve Uşak'taki Fransız müesseseleri hakkında

Bâb-ı 'Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İdâre-i ‘Umûmiye-i Dâhiliye Müdîriyeti

‘Umûmî

Husûsî

Kütahya Mutasarrıflığı’nın 29 Teşrîn-i evvel sene 332 târîhli ve 222 numarolu tahrîrâtı sûretidir.

10 Teşrîn-i evvel sene 332 târîhli ve 182 numarolu tahrîrât-ı ‘aliye-i nezâret-penâhîleri ‘arîza-ı cevâbiyyesidir. ‘Uşşâk medresesi ittihâz idilen Fransız Frer Mektebi iki bâb hâne ile bir bâb boyahâne olduğu ve boyahâne Fransız teba’asından Anton Ziro (?) zevcesi Eliza Ziro (?) ve iki bâb hâne dahi İtalya teba’asından Fransuva zevcesi Rone Antion’un (?) bâ-tapu ‘uhde-i temellükünde iken her üç hâne kırk beş bin gurus bedel ile İzmir’de mukîm Andriya Poli Ferri Timoni (?) nâmında bir şahsa üç yüz yigirmi dört târîhinde kat’iyyen ferâğ idildiği ve bu emâkinden başka kazada katolik misyonerlerine mahsûs mahall ile Ekol Kratiyen râhiblerine â’id manastır, ma’bed, kilise, mekteb nâmıyla başkaca emâkin bulunmadığı ve merkûm Andriya Ponakari Timoni’nin teferrûğ eylediği mezkûr üç bâb hâne yekdiğerine kalb idilerek Fransız Frer Mektebi nâmı altında isti’mâl ve bir odası ma’bed ittihâzıyla harb-i ‘umûmî i’lânına değin tamamı birkaç râhibin ikâmetine hasr edilmiş olduğu ve harbin i’lânını müte’akib mutavattın olan Fransız râhibleri memleket hâricine ihrâc olunarak mezkûr ebniye ‘Uşşâk medresesine teslim ve kalb olduğu ve husûsî olarak inşâ edilmiş manastır ve ma’bed ve kilise ve mekteb gibi gerek münferid ve gerek müctemi’ mü’essesât bulunmadığı kazâ-yı mezkûr kaymakamlığından cevâben alınan tahrîrâtda iş’âr edilmiş olmağla ‘arz-ı keyfiyet olunur. Olbâbda emr û fermân hazret-i men-lehül emrindir.

BOA. DH. İUM. E-24/75, 4 S 1335.

Bir Misyonerlik Uygulamasının

Teorisi ve Pratiği:

*Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)**

İdris YÜCEL

Hacettepe Üniversitesi

YÜCEL, İdris, *Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)*. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 65-86.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde misyonerlik olgusu, bölgedeki Batı nüfuzu, gayrimüslim tebaanın konumu ve Osmanlı Devleti'nin dağılması gibi hususlarla girift bir ilişki arz eder. Yaklaşık iki bin yıllık tecrübeye sahip Hristiyan misyonerliğinin Anadolu sahasındaki girişimlerinin arka planındaki tartışmaların çözüme kavuşturulması, bahsi geçen misyonerlik kurumlarının, şüphesiz birincil nitelikteki tarihî kaynaklar doğrultusunda analizine bağlıdır. Bu çalışma, Amerikan Bord misyonerleri tarafından 1902-1914 yılları arasında Urfa'da açılan ve daha önce herhangi bir akademik değerlendirmeye tabi tutulmamış olan Urfa Körler Okulu'nun hikâyesini, Boston'daki örgüt merkezine sunulan çalışma raporlarını değerlendirerek ele almaktadır. Bu çerçevede, Bord misyonerlerinin bu türden bir misyonerlik girişimi öncesindeki teorik kurguları, okulun bir misyonerlik aracı olarak projelendirilmesi süreci, eğitim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin hem öğrenciler, hem de misyonerler adına ifade ettiği önem analiz edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Amerikan Bord, Misyonerlik, Körler Okulu, Urfa, Osmanlı İmparatorluğu

YÜCEL, İdris, *A Missionary Enterprise in Theory and Practice: Urfa Shattuck School for the Blind in Asia Minor (1902-1914)*. CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 65-86.

Missionary activities in the modern Turkish history bear a close relation with the facts such as western influence in the region, state of the non-Muslim societies and the decline of the Ottoman Empire. Basic discussions on the background of the missionary activities conducted nearly for two millenniums require archival

---

* Makalenin son haliyle ilgili düzeltmeler konusunda yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Seyfi Yıldırım ve Dr. Biray Çakmak'a teşekkür ederim.

examination of the referred missionary organizations. This study handles the story of the Urfa Shattuck School for the Blind established by the American Board in Urfa between 1902 and 1914 by touching the correspondences and reports of the aforementioned institution. In this sense, the theoretical ground of the proposed mission institution constructed by the American Board missionaries, activities of the school and its effects on the blind students as well as the place and importance of the school within the missionary activities of the American Board are among the main facts to be investigated.

Keywords: The American Board, Ottoman Empire, Urfa Shattuck School for the Blind, missionary, Urfa

Giriş

Balkanlar, Anadolu ve bugünkü Orta Doğu'nun önemli bir kısmını haritasına dâhil etmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıldan itibaren dönem dönem Katolik ve Protestan misyonerler tarafından ziyaret edilmişti. Ancak, imparatorluğun son yekpare asrı olan 19. yüzyıl, Osmanlı topraklarında eşi görülmemiş bir misyoner akınına şahit oldu. Katolik ve Protestan misyonerler, Balkanlar'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan Osmanlı vilayetlerinde çok sayıda okul, ibadethane, sağlık merkezi ve yetimhane türünden misyonerlik kurumları tesis ettiler.¹

Misyonerlik faaliyetlerinin teolojik boyutunu ele alan araştırmaları bir kenara bırakarak, meseleyi tarih bilimi kapsamında değerlendiren çalışmalara bakıldığında konunun genelde Ermeni meselesi merkezinde incelendiği görülmektedir. Katolik ve Protestan misyon örgütlenmelerinin, Ermenilerle meskûn mahallerde uzun yıllar gösterdikleri faaliyetler dikkate alındığında, bu durumun şaşırtıcı olmadığı da görülmektedir. Bu çalışmalar, temel olarak misyonerlik faaliyetlerinin kolonyal boyutuna vurgu yaparak, misyonerlerin Osmanlı tebaası arasındaki ahengi ve bütünlüğü eğitim, basın-yayın, tıbbî ve

¹ Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2003; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2008; A. A. Bartholomew, *Tarsus American School, 1888-1988, The Evolution of a Missionary Institution in Turkey*, (Doctorate Thesis), Bryn Mawr College, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr, 1989; Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyamı (1896)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007; Joseph Greene, *Leavening the Levant*, The Pilgrim Press, New York, 1916; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilim Basın Yayınları, İstanbul, 2005; Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Oliphant, Anderson&Ferrier, Edinburg and London, 1910; William E. Strong, *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston, 1910; İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005; İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

sosyal hizmetler gibi kanallar üzerinden sürdürdükleri çalışmalarla bozduklarını ifade etmektedirler. Ancak, Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlerin mevcudiyetini, Ermeni meselesi ekseninin ötesinde, birkaç basamak yukarıdan değerlendirmek, misyonerlik faaliyetlerinin bütüncül olarak idrak edilmesine yardımcı olacaktır.

Osmanlı topraklarını kusursuz bir biçimde kendi aralarında taksim ederek² oluşturdukları misyon sahaları üzerinde hemen her fırsatı değerlendirmek suretiyle doğrudan yüz binlerce insanla temasa geçen misyonerlerin bilinçaltı hafızası, bu misyonerlik kurumlarına ait her türden faaliyet raporundan, kurum içi yazışmalardan ve ülkelerinin dışışleri örgütlenmeleri ile gerçekleştirdikleri muhaberatı muhafaza eden arşivlerden takip edilebilmektedir. Bu faaliyetlerin arka planının kavranmasında, misyonerlerin hangi amaçlar doğrultusunda hedef bölgeye ulaştıkları, faaliyetlerinin zaman ve şartlara bağlı olarak geçirdiği süreç ve misyon örgütünün, bağlı olduğu ülkenin hedef bölgeye yönelik politikalarında nasıl bir işleve sahip olduğu soruları anahtar niteliktedir. Bu çerçevede öne çıkan en önemli tartışmalar arasında misyonerlik faaliyetlerinin dünyevî mi? uhrevî mi? bir hedef gözettiği konusu yer alır. Ayrıca, temel hedef olarak hayırseverlik/sosyal yardımlaşma şeklinde formüle edilen İsa'nın krallığının inşası projesi, bir diğerini kendi inanç sistemine entegre etmeye çalışırken etik değerler açısından nasıl bir manzara ortaya çıkmıştır? Amerikalı misyonerlerin okyanus aşırı coğrafyalara ulaşarak, Osmanlı ülkesinin en ucra köşelerinde dahi örgütlenme imkânı bulmasının altında yatan etkenler nelerdir? Bu çalışma, bu hususların aydınlatılmasında bir dizi ipucu elde edebilmek üzere Osmanlı sahasındaki misyonerlik faaliyetlerinin Amerikan kulvarına yönelerek, bir Anadolu şehrinde, zaman ve faaliyet alanıyla mahdud bir vaka incelemesi hedeflemekteyiz. Çalışmamız, bir misyonerlik girişiminin teori ve pratiğini değerlendirmeyi amaçlamakta, bu bağlamda örgüt merkezine yazılan faaliyet raporlarının içeriğine nüfuz etmek suretiyle Amerikalı misyonerler tarafından 20. yüzyıl başlarında Urfa'da faaliyete açılan körler okulunun tarihçesini ortaya koymayı hedeflemektedir.

---

² Örneğin Amerikan Bord, Osmanlı topraklarındaki erken dönemli faaliyetlerine Suriye bölgesini de dâhil etmişken 1870 yılında bu sahayı bir diğer misyonerlik örgütü *Presbyterian Board'a* bırakmış ve personelini geri çekmiştir. Fakat bu tür bir taksimat, rakip olarak algılanmalarına binaen Katolik misyonerlik örgütleriyle gerçekleştirilmemiş, misyonerlik faaliyetleri aynı saha üzerinde sürdürülmüştür. Osmanlı topraklarında Katolik misyonerlerce gerçekleştirilen faaliyetler için bkz. Christiane Babot, *La Mission des Augustins de L'assomption à Eski-Chébir 1891-1924*, Première Impression, İstanbul, Strasbourg 1996, P. Hilaire de Barenton, *La France Catholique En Orient Durant Les Trois Derniers Siecles: D'apres Des Documents Inédits*, Paris 1902.

Dünya'da ve Osmanlı'da Körlerin Eğitimi

Urfa Körler Okulu (*Urfa Shattuck School for the Blind*), Amerikan Bord³ örgütü bünyesinde teşkil edilmiştir. Bir Protestan misyonerlik örgütü olan Amerikan Bord, 1810 yılında, Boston'da kurulmuştur. Örgüte ait misyon personeli, Osmanlı topraklarına 1820 yılında ulaşmıştır.⁴ Teşkilatlanmasını Batı, Merkezî, Doğu ve Avrupa Türkiye'si misyonları şeklinde gerçekleştiren Amerikan Bord, 19. yüzyılda başta gayrimüslimler olmak üzere birçok etnik ve dinî kökenden Osmanlı tebaasıyla temas sağlamıştır. Örgütün başlıca misyonerlik enstrümanı, ülkenin dört bir yanında tesis edilen ilk, orta ve yüksek dereceli eğitim kurumları olmuştur. Yüzyılın son çeyreğinde ardı ardına açılan misyon hastaneleri ise Bord misyonerlerine, etnik ve dinî köken ya da sosyal statü gözetmeksizin, her türlü Osmanlı vatandaşına ulaşma imkânı vermiştir.⁵ İbadet yerleri, yetimhaneler, gençler için sosyal kulüpler, zanaat kursları ve körler için açılan özel okullar, Bord misyonerleri tarafından kullanılan diğer araçlar olmuştur.

Bord tarafından faaliyete geçirilen tüm misyonerlik kurumları, şüphesiz İsa ile başladığı düşünülen yaklaşık 2 milenyumluk bir misyonerlik tecrübesine dayanmaktaydı. Her bir misyon kurumu, öncelikle sabit ve önceden belirlenen bir hedef kitleye odaklanmaktaydı. Misyonerlik kurumları, çoğunlukla kusursuz bir saha araştırması ve bir takım detaylı psikolojik analizler üzerine inşa edilmekteydi. 1902 yılında, Urfa'da faaliyete geçen körler okulu da bu türden, detaylı bir zemin araştırması üzerine inşa edilecekti.

Öte yandan körlerin tarihî süreçte ait oldukları toplumlar tarafından algılanış biçimleri, genelde negatif referanslar içermektedir. Örneğin ilkçağlarda körler, dışlanmışlar ve oldukça kötü muamelelerle karşılaşmışlardır. Kör doğan çocukların öldürüldüğüne ve Kartacalıların körleri yakarak güneşe kurban verdiklerine dair örnekler aktarılmaktadır.⁶ Körlere yönelik bu türden sıra dışı uygulamalar, sıklıkla görülmemiş olsa da, onların toplumsal mevcudiyetleri tarihî

³ Orijinal adı *American Board of Commissioners for Foreign Missions* olan örgüt, mevcut akademik çalışmalarda ABCFM, *Amerikan Board* ya da *Amerikan Kurul* gibi kısaltmalarla anılmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ilanı sonrasındaki örgüte ait Türkçe neşriyatta ve benzer basılı kaynaklarda örgütün tercih ettiği resmi tanımlamanın *Amerikan Bord Heyeti* şeklinde olmasına binaen, bu çalışmada *Amerikan Bord* veya yalnızca *Bord* şeklindeki tanımlama tercih edilmiştir.

⁴ Amerikan Bord'un, Osmanlı topraklarındaki misyonları ve 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerin istatistikî analizi için bkz. İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

⁵ Amerikan Bord'un, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Antep, Merzifon, Kayseri, Harput, Adana, Van, Diyarbakır, Konya ve Erzurum'da faaliyete geçirdiği misyon hastaneleri ve tıbbî misyon aracılığıyla gerçekleştirdiği faaliyetler için bkz. Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri..*

⁶ Benjamin B. Bowen, *A Blind Man's Offering*, Özel Baskı, Boston, 1847, pp. 28.

süreçte üç temel aşama geçirmiştir; ilk aşama ayrımcılık, ikinci aşama bağımlılık ve üçüncü aşama özgürleşme.⁷

Üçüncü safha, yani körlerin özgürleşmesiyle ilgili en önemli unsur, körler için açılan eğitim kurumları olmuştur. Körlerin eğitimiyle ilgili olarak, Batı dünyasındaki profesyonel anlamda ilk girişimlerin henüz 18. yüzyılın sonlarında başlatılmış olduğu görülmektedir. Özellikle 18. yüzyılın son çeyreğinde, körlerin eğitimi için Fransa, İngiltere, İskoçya ve Avusturya gibi birçok Batı ülkesinde, eğitim kurumları tesis edilmeye başlanmıştır.⁸ Aslında bu kurumsallaşma çabaları, sadece körlerin sorunlarına yönelik bir girişim olmaktan ziyade, bu toplumlarda ortaya çıkmaya başlayan sosyal içerikli sorunların çözümüne yönelik bütüncül yönelimlerin bir parçasıydı. Nitekim bu dönemde deliler, mahkûmlar ve yetimler gibi problemli sosyal guruplarla ilgili girişimler söz konusuydu.⁹ Diğer taraftan ABD'deki ilk körler okulu, 1829 yılında açıldı. 1900 yılında, büyük şehirlerdeki kör öğrenciler, kamu okullarında öğrenime başladılar.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde Körlerin Eğitimi

Osmanlı topraklarında yaşayan körlerin genel durumlarına bakıldığında, özellikle maarif hususunda 19. yüzyıl sonlarına kadar hemen hemen hiçbir ciddi adımın atılmamış olduğu görülmektedir. Daha çok düğün ve şenliklerde şarkı-türkü söyleyerek geçimlerini sağlayan körlerin eğitimlerine yönelik ilk önemli adım, 1890'lı yıllarda atılmıştır. II. Abdülhamid döneminde, Maarif Nazırı Münif Paşa'nın görme engellilerin eğitimiyle ilgilenmesi ve konunun padişaha arzı üzerine 1891 yılında *Dilsiz ve Sağır Mektebi*'ne bağlı olarak bir *Amalar Okulu* açılmıştır.¹¹ Bu okul, Avrupa'da ve ABD'de faaliyet gösteren körler okullarına

⁷ Berthold Lowenfeld, *The Changing Status of the Blind*, Thomas Publishing, Springfield, 1975, pp. 85.

⁸ 1785 yılında Francois Lecueur'un girişimleriyle Paris'te *Institution des Jeunes Aveugles* adında ilk körler okulu tesis edildi. Okulun müfredatı, okuma yazma eğitimi, müzik, matematik, coğrafya ve tarih gibi oldukça farklı derslerden oluşmaktaydı. Paris Körler Okulu'la ilgili detaylı bilgi için bkz. Edgard Guilbeau, *Histoire de l'Institution National des Jeunes Aveugles*, Belin Freres, Paris, 1907.

⁹ Gordon Ashton Phillips, *The Blind in British Society: Charity, State, and Community, c. 1780-1930*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2004, pp. 3.

¹⁰ Carol Castellano, *Making It Work: Educating the Blind*, Information Age Publishing, Charlotte, 2005, pp. 2. 1829 ve sonrasında bazı merkezî şehirlerde açılan bu okulların yatılı oluşu ve küçük yaştaki çocukların ailelerinden uzakta güçlük içerisinde eğitim görmek zorunda kalmaları, 1860'lı yıllara gelindiğinde eleştirilmeye başlanmış ve 1900 yılında hazırlanan bir yasa tasarısı ile kör öğrencilerin kamu okullarında eğitim görmelerinin önü açılmıştı.

¹¹ Ayrıca bu dönemde Osmanlı başkentinde olmasa da, Mısır Hidivi I. İsmail Paşa döneminde 1874 yılında Kahire'de bir körler okulunun açılmış olduğu aktarılmaktadır. Ancak Anadolu coğrafyası bağlamında, ilk körler okulu girişimi payitahtta 1890'lı yılların başlarında gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde körlerin eğitiminin tarihçesiyle ilgili ayrıca bkz. Necati Kemal, "Sağır ve Dilsiz ve Körler Müessesesi'nin 340 Kanunusaninisinden 341 Mayısına Kadar Mesaisi", *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi Müzakeratı (1-3 Eylül 1925)*, İstanbul 1926, s. 519-527. A.

benzer bir eğitim müfredatını ortaya koyamamış ve öğrencilere, modern eğitimden ziyade yoğunlukla müzik eğitimi verilmiştir.¹² Üstelik zaman içerisinde müzik eğitiminin de kaldırılarak eğitime yalnızca ilahi ve kasidelerle devam edilmesi sonucu öğrenciler okuldan uzaklaşmıştır. Böylece beklentileri karşılayamaması üzerine okulun faaliyetlerine, 1897 yılında son verilmiştir.¹³ Ancak, bu yıllarda göz doktoru Esat Bey'in görme engellilerin eğitimlerine yönelik bir farkındalık yaratmak üzere gösterdiği çaba dikkate değerdir.¹⁴ Dr. Esat Bey, görme engellilerin eğitimlerini yakından takip etmiş, Avrupa'da faaliyet gösteren okullarla ilgili incelemeler yapmıştır. Öyle ki zaman zaman bu hususla ilgili sempozyum ve bilimsel toplantılara katılarak, tebliğler de vermiştir. Dr. Esat Bey, başkentte modern bir körler okulunun açılması için 1903 yılında bir başvuruda bulunmuş ve bu hususun Bâb-ı Âlî nezdinde önemsendiğine dair müspet bir cevap almasına rağmen, somut bir sonuç elde edememiştir. Konuyla ilgili bu yıllardaki resmî yazışmalar, Bâb-ı Âlî'nin yeni bir körler okulu açılmasına olumlu yaklaştığını göstermektedir. Ancak, girişimlere rağmen modern bir körler okulunun faaliyete geçirilmesi mümkün olamamıştır. Okul için gerekli malî tahsisatın çeşitli sebeplerle ayrılamamasının, böyle bir kurumun tesisine ve faaliyete geçmesine engel teşkil ettiği yönünde bir kanaat söz konusudur.¹⁵ Bununla birlikte 1890'lı yıllardan itibaren Osmanlı başkentinde, körlerin eğitimiyle ilgili bir hassasiyetin gelişmekte olduğu bir gerçektir. Konuyla ilgili araştırmalar, gerek Bâb-ı Âlî'nin, gerek Dr. Esat Bey gibi duyarlılık sahibi kişilerin, taşrayı kapsamasa da en azından başkentteki görme engelli çocukların eğitilmesi gerekliliği hususunda kuvveden fiile geçemeyen yapıcı bir tutum içinde olduklarını göstermektedir. Ancak bu olumlu tutum, Osmanlı başkentinde modern bir okulun vücuda getirilmesi için kâfi gelmemiştir. Okulun açılmamasının ardında yatan nedenin, yalnızca maddî imkânsızlıklarla açıklanması fazlaca iyimser bir yaklaşım olur.¹⁶ Zira, çalışmanın ilerleyen

---

Süheyl Ünver, "Manisada Saruhanlıların Körhane Binası Hakkında", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 6(19), (1942), s. 3-7.

¹² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1941, s. 967.

¹³ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağır Dilsiz ve Âmaların Eğitimi", *İstanbul Armağanı 3, Gündelik Hayatın Renkleri*, Ayır Basım, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 318.

¹⁴ 1865 yılında doğan Dr. Esat Bey 1889 yılında tabip yüzbaşı olarak Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmuştur. Dr. Esat Bey, gerek İttihat ve Terakki Fırkası bünyesinde gerekse Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde siyasi olarak aktif bir kişilik sergilemiştir. Üniversite reformuna kadar öğretim üyeliğinde de bulunan Dr. Esat Bey, askeri, kültürel ve siyasi alanda gösterdiği faaliyetlerle Cumhuriyetin kuruluşunda önde gelen isimler arasındadır.

¹⁵ Hasan Basri Sayı, *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 71.

¹⁶ Görme engellilerin eğitimi için İstanbul'da bir okul açma projesi, aslında oldukça elle tutulur bir etüt çalışmasına sahipti. Okulun inşası için gerekli bütçe hazırlanmış, Avrupalı elçilerden modern körler okullarıyla ilgili bilgiler temin edilmiş, bir dilsiz ve ama mektebi açılabilmesi için oluşturulan fonda 425.480 kuruş biriktirilmişti. Bütün bu somut girişimlere

bölümlerinde hikâyesi aktarılacak olan Urfa Körler Okulu'nun açılış ve faaliyete geçiş sürecinin, hiç de büyük bütçelere gereksinim duyulmadan, son derece mütevazı imkânlarla gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.

Körlerin Eğitime Yönelik İlk Misyoner Girişimleri

Urfa'da, körler okulu açılmadan önce, Bord misyonerleri zaman zaman Osmanlı topraklarındaki körlerin durumuyla ve eğitim ihtiyaçlarıyla ilgili bazı tespitlerde bulunmuşlardı. Anadolu'da bir körler okulunun açılması hususunda ilk tartışmalar, 1864 yılında Batı Türkiye Misyonu'nun¹⁷ yıllık toplantısı sırasında gündeme gelmiş, fakat okul inşasıyla ilgili somut bir sonuç alınamamıştı.¹⁸ Ancak, yine de 1864 yılından itibaren Bord'a ait eğitim kurumları, zaman zaman kör öğrencilere eğitim verdi. Hatta kimi kör öğrenciler, ortaokul düzeyinde öğrenim gördüler. Bu öğrenciler eğitime ilk olarak 1864 yılında, *Moon* sistemiyle¹⁹ kabartılmış olan Türkçe *St. Matthew İncil'i* ile başlamışlardı. Aynı süre zarfında bu kitap birçok eğitim kurumuna dağıtılmış, ancak aynı türden kitapların sürekli kullanımı kısa sürede eskimelerine yol açmıştı. Körler için özel olarak basılmış kitap ve teçhizata ulaşmaksa pek de kolay olmuyordu.²⁰ Ayrıca bu çabalar, körlere yönelik sistemli bir eğitim müfredatının ürünü olmaktan oldukça uzaktı. Nitekim katılım da sınırlı orandaydı.

Osmanlı topraklarında bir körler okulu tesisiyle ilgili ikinci önemli girişim, 1894 yılında İstanbul'da gerçekleştirildi. Bord misyonerlerinden H. O. Dwight ile C. J. Tarring, Rev. A. L. Long, Hohanness Minasyan ve Rev. W. F. Anderson'dan oluşan bir komite, 11 Mayıs'ta bir toplantı düzenledi ve İstanbul'da ya da civardaki yerleşim birimlerinden birinde bir körler okulunun açılmasını kararlaştırdı. Alınan kararlar arasında, okulun eğitim esasının Hristiyanlık teması üzerine tesis edilmesi gerekliliği de vurgulanmıştı. Bord misyonerlerinden meşhur Rev. Elias Riggs'in oğlu, gözleri görmeyen Charles W. Riggs'in de okuldan sorumlu öğretmen olarak atanması kararlaştırıldı.²¹ Ancak, tespit edilemeyen sebeplerle, toplantıyı takip eden yıllarda, bu okulun tesisi mümkün olmadı. Öte yandan yüzyılın sonuna ulaşıldığında, İstanbul ve

---

rağmen okulun inşası mümkün olmadı. Bu başarısız girişimle ilgili detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, agm., s. 313-329.

¹⁷ Batı Türkiye Misyonu, Amerikan Bord'un 1860 yılındaki misyon bölgelerinde gerçekleştirdiği nihai şekillendirme sonucu ortaya çıkmıştır. Batı Türkiye Misyonu, kabaca Trabzon ile Mersin arasında çekilecek dikey bir hat ile batı istikametinde Trakya bölgesine kadar olan saha içerisindeki yerleşim birimlerini kapsamaktadır.

¹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 539.

¹⁹ *Moon's Type*, Brighton'lı kör bir İngiliz olan Dr. William Moon tarafından geliştirilen kabartmalı okuma sistemidir. Sistem, basitleştirilmiş roma rakamlarıyla daha çok yetişkinlerin okumalarına yönelik geliştirilmiştir. Moon Type sisteminin detayları için bkz. William Moon, *Light For the Blind*, Longmans&co., London, 1879, pp. .

²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 539.

²¹ ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 540.

dolaylarında olmasa da bir diğer Osmanlı şehri Urfa'da, bölgedeki ilk körler okulunun açılması için sonuç getirici bir girişimde bulunuldu. Urfa'da açılan bu okul, bir misyonerlik kurumu olarak ciddî bir misyolojik teori ile temellendirilecekti.

Körler ve Misyonerlik

Bord misyonerleri prensip olarak ilk önce hedef kitleyi ve daha sonra da bu kesimin ihtiyaçlarını tespit ederek işe koyulmaktaydı. Faaliyete geçirilmesi tasarlanan her bir girişim, detaylı bir fizibilite çalışması ile fayda-risk analizi üzerine temellendirilmekteydi. Urfa Körler Okulu da bu minval üzerine tesis edildi. Buna göre; öncelikle etnik ve dinî köken gözetilmeden Osmanlı topraklarında yaşayan bütün körlerin sosyo-ekonomik koşulları analiz edilerek işe başlandı. İlk tespit, körlerin içinde bulunduğu olumsuz maddî koşullardı. Buna göre, *Türk İmparatorluğu*'nda yaşayan körler oldukça yoksul ve cahil durumdaydı. Kör bir erkek ya da kadın ticarî olarak, gözleri görmekte olan diğer kimselerle rekabet edebilecek konumda değildi. Kendi kendilerine yetebilmeleri için gerekli olan temel düzeyde bir zanaat bilgisini edinemiyorlardı. Hal böyle olunca, birçoğu başta Osmanlı başkenti olmak üzere büyük şehirlere göçerek, dilencilik yapmakta ve geçimlerini bu şekilde sağlamaktaydılar.²² Diğer taraftan, sayıları nadir de olsa geçimlerini marangozluk, hasır sandalye ve sepet imalatı, pamuk toplayıcılığı gibi faaliyetlerle sağlayan kör erkekler ve kadınlar bulunmaktaydı. Ancak körler, genelde, temel zanaat eğitimine tabi tutulmadıkları için bu türden meslekleri icra edememekteydiler. Böylece Bord misyonerleri, körlerin, eğitim ve öğretime tabi tutularak, meslek sahibi olabilecekleri yönünde oldukça pragmatik ve önemli bir tespitte bulundular.

Bord misyonerlerinin körlerle ilgili ikinci önemli tespiti, onların toplum içindeki sosyal konumları üzerine oldu. Kimi zaman hayatlarını şarkı söyleyerek ya da düğünlerde davul çalarak kazanan körlerin toplumsal imajları oldukça olumsuzdu. Kendi kendilerine geçimlerini sağlayamayan, aile bireylerine ya da hayırseverlere bağımlı bir biçimde, edilgen bir hayat yaşayan körlerin, toplumun diğer bireylerinde saygı uyandırmadığı görülmekteydi.²³ Nitekim, kör kızların önemli bir kısmı, kendi saçlarını dahi taramayı ve örmeyi beceremiyordu. Yine, okuma-yazma bilmeyen ve dolayısıyla temel düzeyde bir tedrisi birikimden dahi mahrum olan körler, sosyal hayatın içerisinde var olamıyordu. Dolayısıyla

²² ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 538, Proposed Work for the Blind in Turkey. İlgili raporda; Osmanlı topraklarında çok sayıda kör vatandaşın mevcudiyetinden bahsedilmekte, ancak net bir sayı verilmemektedir. Diğer taraftan kendi başlarına geçimlerini sağlayabilen bazı körlerin mevcudiyetinden de bahsedilmektedir. Örneğin Çukurova'da, dağlık bir bölgede ikamet etmekte olan kör bir adam, marangoz atölyesinde meyve ve sebze sandıkları imal ederek ve bir tavuk çiftliği işleterek evinin geçimini sağlamaktadır. Yine, geçimini pamuk toplayıcılığıyla sağlayan kör bir kadın ve hasır sandalye ören kör bir adamdan bahsedilmektedir.

²³ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 521.

körlere okuma-yazma, edebiyat, tarih ve matematik gibi derslerin okutulacağı bir eğitim kurumu, kendilerinin sadece meslek sahibi olmalarına imkân sağlamayacak, aynı zamanda toplum içinde, birey olarak kendilerini ifade edebilmelerini ve saygı görmelerini sağlayacaktır.

Körler için açılacak bir eğitim kurumu, sadece körleri değil, örüntüsel olarak onların çevresinde bulunan kimseleri de hedef edinmekteydi. Okulda öğrendikleri çeşitli türden zanaat tecrübesi sayesinde meslek edinecek olan körler, almış oldukları sosyal ve fen dersleri sayesinde, genel kültürlerini ve bilgi birikimlerini artıracaklardı. Böylece, okula başlamadan önceki ve mezuniyet sonrası durumlarının mukayesesi, toplum nezdinde oldukça etkileyici ve çarpıcı bir olgu olarak algılanacaktı. Buna göre; ilk halka, kör kimsenin ebeveyninden, kardeşlerinden ve akrabalarından oluşmaktaydı. İkincil olarak, yaşanan bölgenin sakinleri arasındaki farklı mezhep guruplarından insanların sempatisinin kazanılacağı düşünülmekteydi.²⁴ Üçüncü olarak ise, bölgedeki idarî ve askerî kamu görevlilerinin olumlu görüşleri kazanılacaktı. Körler üzerinden ulaşılması düşünülen dairenin son ve oldukça önemli bir halkasını da, mezun öğrencilerin farklı şehirlerde faaliyete geçirecekleri körler okulları vasıtasıyla ulaşılacak olan diğer kör öğrenciler oluşturmaktaydı.²⁵ Hatta misyonerler, körlere verilecek eğitimin toplum nezdindeki önemini, bu okulların normal misyoner okullarına kıyasla daha büyük bir sempati toplayacağı şeklinde bir kıyaslama ile belirtmişlerdi.²⁶

Urfa Shattuck Körler Okulu

Urfa'da faaliyet gösteren Bord misyonerlerinden Corinna Shattuck, Osmanlı topraklarındaki ilk körler okulunu açma işini üstlendi. 1848 yılında, ABD'nin Kentucky Eyaleti'nde doğan ve dört yaşında yetim kalan Shattuck, büyükannesi tarafından yetiştirilmişti. Eğitimini tamamladıktan sonra, 1873 yılında Osmanlı topraklarına ulaşan Shattuck, örgütün Merkezî Türkiye Misyonu olarak belirlediği Adana, Maraş, Antep ve Urfa dolaylarında öğretmenlik yapmış ve nihayet 1890'lı yıllardan itibaren kalıcı misyon şehri olarak Urfa'da faaliyetlerini devam ettirmişti.²⁷ Urfa'da, yoğunlukla iştiğal ettiği yetimhane çalışmaları esnasında, buradaki çocukların endüstriyel çalışma adı altında fırıncılık, terzilik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikiş-nakiş gibi çeşitli zanaat

²⁴ ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 539.

²⁵ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 897.

²⁶ ABCFM Arşivi, Reel 653, No: 539.

²⁷ Emily Clough Peabody, *Lives Worth Living-Studies of Women, Biblical and Modern, Especially Adapted for Groups of Young Women in Churches and Clubs*, The University of Chicago Press, Illinois, 1915, pp. 130-131.

dallarında eğitim görmelerini sağlamıştı.²⁸ Shattuck, körlerin eğitimiyle ilgili bir girişimde bulunma fırsatını, öğretmen Mary Harutunian'ın 1898 yılında, Urfa'ya transferiyle yakaladı. Yetim olarak büyüyen ve tek gözü görmeyen Mary Harutunian, Maraş'taki *Merkezî Türkiye Kız Koleji*'nden (*The Central Turkey Girls' College*), 1893 yılında mezun oldu. Birkaç yıl Adana'da ve Adapazarı'nda öğretmenlik yapan Harutunian, 1898 yılında, Urfa'ya geldi. Burada bir yıl öğretmenlik yaptıktan sonra, 1899 yazında, göz iltihaplanması sonucu görmekte olan tek gözünü de kaybetti ve tamamen kör oldu. Bunun üzerine Shattuck, Harutunian'a maddî destek sağlayarak, bir yıl eğitim almak üzere Londra'da bulunan *Royal Normal School for the Blind* adındaki körler okuluna gönderdi. Harutunian, Londra'da, 19 ay boyunca, körlerin eğitimi için gerekli olan modern düzeyde bir müfredat ile eğitim araç gereçleri hakkında bilgi edindi.²⁹

Harutunian, Londra'daki eğitiminin ardından 1902 yılında, Urfa'ya döndü. Akabinde, Shattuck ile birlikte bir körler okulu açmak için kolları sıvadı. İngiltere'de öğrenmiş olduğu *Braille* alfabesini³⁰, öncelikle Ermeniceye uyarladı. Oldukça mütevazı şartlardaki iki odadan oluşan okul, hem öğrencilerin yatakhane, hem de derslikleri olarak kullanılmaktaydı. Eğitim, 4-5 yıllık bir sürece yayılmıştı.³¹ İlk yıllarda öğrenci sayısı genellikle 15 dolaylarında oldu. Okutulan dersler, başlangıçta temel düzeyde okuma-yazmadan ve matematikten ibaretken, çok geçmeden oldukça çeşitli ve sofistike yeni alanlar müfredata eklendi. Okul, açılışını takiben, henüz ilk on yılını tamamlamadan, öğrencilerine organ³² çalma ve müzik dersleri, İncil dersleri, fizikî coğrafya, İngilizce, Türkçe ve Ermenice okuma-yazma, genel tarih, Ermeni tarihi, fizyoloji ve aritmetik üzerine eğitim verir oldu.³³ Bu derslerin yanı sıra *Fizik Kültür* (*physical culture*) başlığı altında, öğrencilere çok yönlü beceriler kazandırılmaktaydı. Fizik Kültür derslerinde yemek servisi, çeşitli türlerde örgü yapma, dikiş-nakış, hasır örme, kamyş sandalye ve tabure örme gibi çok yönlü pratik beceriler öğretiliyordu.

²⁸ Corinna Shattuck'un Urfa'da gerçekleştirdiği *endüstriyel faaliyet* (industrial work) çalışmaları, bölgedeki yoksul çocukların zanaatkar olarak yetişmesi ve daha da önemlisi ürettikleri malların Avrupa ve ABD'de pazar bulması açısından oldukça ilgi çekicidir. Örneğin, ürünleri genelde yurtdışına pazarlanmakta olan yalnızca oyacılık sektörü, zaman zaman iki bin kadar genç kıza ve kadına istihdam sağlamıştır.

²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 905.

³⁰ Braille alfabesi, Paris'te açılan ilk körler okulunun öğrencilerinden Louis Braille'nin icat etmiş olduğu, okuma metodudur. Alfabe, dikdörtgen üzerinde yer alan kabartmalı 6 noktanın her bir harf karşılığı kombinasyonların oluşturulması esasına dayanmaktadır. Braille alfabesi, körlerin eğitimi için metod olarak oldukça önemli bir adım olmuştur.

³¹ İlerleyen yıllarda okuldaki eğitim süresinin biraz daha uzamış olduğu görülmektedir. Ayrıca, mezun öğrencilerden bazılarının, bilgilerini derinleştirmek için bir tür lisansüstü eğitimi kapsamında okulda kaldığı, eğitimlerini ilerletmekte oldukları görülmektedir (ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 521).

³² Kiliselerde ilahiler eşliğinde çalınan bir müzik aleti.

³³ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 490-491.

Ayrıca, *Ev Bilgisi* (*domestic science*) adı altında, özellikle kız öğrencilere, ev işleriyle ilgili olarak verilen oldukça yararlı bir ders mevcuttu. Bu derste, gözleri çok az miktar da olsa görebilen öğrencilere, yemek yapma, servis etme ve çamaşır işleri konusunda eğitim verilmekteydi.³⁴

Derslerde öğrencilere okutulan kitapların önemli bir bölümü İngiltere'den ve ABD'den bağış olarak gönderilen dinî içerikli yayınlardı.³⁵ Bu kitaplardan bazıları, *Jesus's First Prayer*, *Christy's Old Organ*, *Pilgrim's Progress*, *Jewels* ve *Cross Bearer* başlığını taşımaktaydı.³⁶ Benzer şekilde kutsal yazılar ve dinî risaleler, öğrencilere sıklıkla okutulan materyal arasında yer aldı. Okulun ders programı öğrencilere çeşitli zanaat dallarından yabancı dil öğrenimine kadar oldukça dünyevî bilgiler sunmasına rağmen, bu çalışmaların zemininde yer alan dinî boyutun son derece belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, okuma-yazma ve yabancı dil öğreniminde kullanılan materyalin tamamı dinî literatür üzerineydi.

Her yıl düzenli olarak Eylül ayında açılan okul, Haziran başlarında, kilisede gerçekleştirilen törensel bir sınav ve mezuniyet uygulaması ile yaz tatiline girmektedir. Öğrenciler yıl boyunca öğrenmiş oldukları bilgileri ve becerileri kilisede izleyiciler önünde ortaya koymakta, koro ve solo ilahiler okumaktaydılar.³⁷ Mezuniyet hususunda, her bir öğrencinin etik durumu ve derslerindeki başarısı anahtar rol oynamaktaydı. Örneğin 1909 yılında, derslerindeki başarısına rağmen, kleptomani rahatsızlığı bulunan Markared adında bir öğrenci, arkadaşlarına ait eşyaları çalmaktan bir türlü vazgeçmediği için mezun edilmemişti.³⁸ Benzer şekilde derslerinde başarısız bulunan öğrencilere de diploma verilmemekteydi. Bord misyonerlerinin mezuniyet ve sınıf geçme hususunda gösterdikleri bu hassasiyet, muhtemelen okulun hedefleri ile doğrudan ilgiliydi. Okul, temelde Anadolu'nun çeşitli önde gelen şehirlerinde körler okulu açacak nitelikte öğretmenler mezun etmeyi hedeflemekteydi. Ayrıca yine mezun öğrencilerin önemli bir kısmı, vaiz (*Bible Women*)³⁹ olarak Bord misyonerleriyle birlikte Anadolu'daki birçok yerleşim birimindeki örgüt istasyonlarında istihdam edilmekteydi. Okulun kurucu öğretmeni Mary

³⁴ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 527-528.

³⁵ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 612.

³⁶ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 256.

³⁷ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 339.

³⁸ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 904.

³⁹ Bord misyonerleri tarafından yerli halk arasından seçilerek, belirli bir eğitim sürecinin ardından göreve başlayan kadın vaizler, şehir merkezinde ve civar bölgelerde yaşayan halk arasında misyonerlik faaliyeti sürdürmüşlerdir. Çoğunlukla Ermeniler arasından seçilen kadın vaizler, bölge halkı ile temas sağlanması hususunda oldukça önemli bir işleve sahiptiler. Kadın vaizler, yerli yardımcı statüsündeki Bord personeliydi ve belirli bir ödeneğe sahipti.

Harutunian, Urfa Körler Okulu'nun hedefini, "bu okul, dallarını diğer şehirlere kadar uzatacak olan bir ağaç olmalıdır" şeklinde belirtmekteydi.⁴⁰

Diğer taraftan, okulda gerçekleştirilen tüm bu çalışmalar, birkaç kişilik bir kadro tarafından sürdürülmekteydi. 1904 yılında, Halep'te Dr. Altunyan tarafından ameliyat edilen Harutunian'ın gözlerinden biri yeniden görmeye başlamış ve kendisi okulda başöğretmen sıfatıyla eğitim ve öğretim işlerinin sorumluluğunu üstlenmişti. İngiltere'den döndükten sonra Braille alfabesini, Ermeniceye uyarlayan Harutunian, müteakip yıllarda durmaksızın İncil'in ve diğer dinî eserlerin Ermenice Braille alfabesine aktarılmasıyla meşgul oldu.⁴¹ Okul kadrosunda, Harutunian'a yardımda bulunmak üzere gözleri gören bir yardımcı asistan yer almaktaydı.⁴² Öte yandan Corinna Shattuck, 1910 yılına kadar, okulun sorumlu misyoneri olarak görev yaptı. Ancak, Shattuck, kış aylarında geçirdiği rahatsızlık sonucu, 1910 Nisan'ında bir süreliğine ABD'ye dönmeye karar verdi. Zorlu bir yolculuk sonrasında Massachusetts'e ulaşan Shattuck, rahatsızlığının ağırlaşması sonucu, Mayıs ayında öldü.⁴³ Urfa'da Bord'a ait görevli tek misyoner olan Shattuck'un ölümünün ardından, Bayan *Lucile Foreman* geçici olarak bölgeye gönderildi.⁴⁴ 1911 yılında *Rev. Francis H. Leslie*, Bord tarafından Urfa'ya kalıcı misyoner olarak atandı.⁴⁵

Okuldaki Öğrenci Profili

Urfa Körler Okulu, bölgedeki yegâne örnek olduğundan Alman misyonerler dahi etkinlik alanlarındaki kör öğrencileri Urfa'ya göndermiş ve eğitimleri için finansal destek sağlamışlardı.⁴⁶ Ancak, Urfa Körler Okulu'nun başlıca öğrenci kaynağını, Osmanlı sahasındaki Bord örgütlenmesi bünyesinde faaliyet gösteren misyonerlerin ve papazların iletişim kurduğu kör çocuklar oluşturmuyordu.⁴⁷ Bu öğrencilerin büyük bir kısmı, Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerinden, ailelerinden ayrılarak Urfa'ya getirilmekte ve yatılı olarak eğitim görmekteydi. Adana, Maraş, Antep, Adıyaman ve Haçin gibi civar illerden gelen öğrencilere ilaveten Harput, Kayseri ve Merzifon gibi daha uzak yerleşim birimlerinden gelen talebeler de söz konusuydu.⁴⁸ Yatılı olarak eğitim görenler haricinde, *gündüz öğrencisi (day pupil)* olarak Urfa'daki yetimhaneden ve şehir merkezinden

⁴⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 521.

⁴¹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 500.

⁴² ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 905.

⁴³ Greene, Leavening The Levant, s. 181, Charles M. Pepper, Irving Bacheller, *Life Work of Louis Klopsch: Romance of a Modern Knight of Mercy*, The Christian Herald, 1910, s. 41.

⁴⁴ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 501.

⁴⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 521.

⁴⁶ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 496.

⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 530.

⁴⁸ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 908.

gelen öğrenciler de vardı. Diğer taraftan bu öğrencilerin çoğunun körlük nedeni, suçiçeği ve iltihap kaynaklıydı. Ancak, doğuştan kör olanlar ile kızıl humma hastalığı ya da yaralanmalar sonucu görme yetisini kaybetmiş olan öğrenciler de vardı.⁴⁹ Öğrencilerin önemli bir kısmı, 6-7 yaşlarında eğitime başlamaktaydılar. Genellikle, 10 yaşını aşmamış olanlar düzenli eğitime dâhil ediliyordu. Ancak yaşları ilerlemiş olan yetişkinler de çeşitli aşamalarda eğitim seanslarına yerleştirilerek, eğitim sürecine dâhil ediliyorlardı. Örneğin 1911-12 eğitim yılında öğrenciler arasında 45 yaşında kör bir kadın da bulunmaktaydı. Dört yıl kadar önce gözlerini kaybetmiş olan bu kadın, vaiz (*bible woman*) olabilmek için dersleri düzenli bir biçimde takip etmekteydi.⁵⁰

Urfa Körler Okulu'nun yıllık faaliyet raporlarında, öğrencilerin etnik ve dinî kökenlerine dair detaylı bir veri yer almamaktadır. Ancak raporlarda geçen isimlerden ve öğrencilerle ilgili çeşitli anekdotlardan anlaşıldığı üzere öğrencilerin önemli bir kısmının Ermeni kökenli olduğu söylenebilir. Fakat sınırlı sayıda da olsa kimi zaman Müslüman öğrencilerin, hem Urfa, hem de civar yerleşim birimlerinde Bord misyonerlerinin denetiminde körlerin eğitime yönelik olarak açılan okullarda eğitim aldıkları görülmektedir.⁵¹

Okulun Finans Kaynakları

Urfa Körler Okulu'nun faaliyete geçirilmesi için malî anlamda ciddi bir yatırım gerekmemiştir. Ayrıca, okuldan sorumlu olan Bord misyoneri, hali hazırda Urfa'da faaliyet göstermekte olan personeldi. Yani okula özel bir misyoner ataması yapılmamış olması, Bord'un bütçesini önemli bir yükten kurtarıyordu. Ancak takip eden yıllarda öğrenci sayısının artması ve bu öğrencilerin çoğunun yatılı olarak öğrenim görüyor olması, okulun giderlerini yükseltti. Bu giderlerin tamamı, elde edilen bağışlarla karşılandı. Körler Okulu'nun faaliyet raporları, diğer birçok misyoner kurumunda olduğu gibi, bazı yıllarda Amerikan kamuoyuyla paylaşıldı ve özenli bir üslup ile bağış talep edildi. Bahsi geçen bağış taleplerinin dili oldukça hassas ve etkileyici bir üslup taşımaktaydı. Örneğin Mary Harutunian, 1911 yılında yaptığı bağış çağrısında; dinî anlamda gerçekleştirilen başarılar ve öğrencilerin kaydettikleri mesafeyi aktardıktan sonra, okulun ihtiyaçlarının karşılanmasına binaen “keşke yalnızca Amerika'nın israfı bize gönderilse” demektedir.⁵²

Okul binasında gerçekleştirilmesi düşünülen yenileme çalışmaları ya da inşa edilmesi tasarlanan ek bir yapı için gerekli finansman, bağış çağrısıyla

⁴⁹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 903.

⁵⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 521. Örneğin, 1909 yılı raporunda, öğrenci sayısının oldukça artmış olduğu ve birçok kör kadının da okula, özellikle zanaat öğrenimi görmek üzere başvuruda bulunduğu aktarılmaktadır (ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 904).

⁵¹ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 592.

⁵² ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 528.

kamuoyundan mütemadiyen talep edildi. Bu çerçevede varlıklı birçok hayırsever, Urfa Körler Okulu'nun Philadelphia, New York, Londra ve İstanbul'da belirlemiş olduğu adreslere ya da doğrudan Urfa'ya para göndererek bağışta bulundu.⁵³ Ayrıca yıl içinde elde edilen bağışların bir bölümü, İngiltere'den ve ABD'den düzenli olarak okula yardımda bulunan kimseler tarafından gerçekleştirildi.⁵⁴ Bağışlar aynı surette de gelmekteydi. Örneğin, Londra'dan çok sayıda Braille alfabesinde kitap ve öğrenciler için kıyafet yardımında bulunuldu.⁵⁵ Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içindeki sair eyaletlerden de gerçekleşen bağışlar söz konusuydu.⁵⁶ Öte yandan okul üzerindeki malî yükün azaltılması için yatılı öğrenciler mevcut işlere yardımda bulunmaktaydı. Su tankının doldurulması, mutfak işleri ve genel temizlik yapılması gibi rutin işlere çoğunlukla öğrenciler yardım etmekteydiler.

Urfa Körler Okulu'nun bağışlar haricinde önemli bir diğer gelir kalemi daha vardı. Öğrenciler, eğitimleri esnasında öğrendikleri zanaat dallarında aynı zamanda üretici konumundaydılar. Üretilen başlıca ürünler arasında, hasırla hazırlanan ev eşyaları gelmekteydi. Hasır sandalyeler, tabureler, masa örtüleri, halılar öğrenciler tarafından en çok üretilen ürünlerdi.⁵⁷ Hatta daha sonraki yıllarda, hamak ve çeşitli kıyafetler dahi üretilmeye başlandı.⁵⁸ Ürünler, genellikle bölge halkına pazarlandı. Ayrıca, kilisede gerçekleştirilen sene sonu etkinliklerinde bu ürünler sergilenmekte ve satılmaktaydı.⁵⁹ Diğer taraftan bu ürünlerin sergilenmesi, gelir kaynağı yaratmanın yanında, kör öğrencilerin kat ettikleri mesafenin katılımcılara gösterilmesi açısından da önemi haizdi. Son olarak, Urfa Körler Okulu'nun finans kaynakları bakımından Bord'un bölgede faaliyete açmış olduğu sağlık ve eğitim temelindeki diğer misyonerlik kurumlarıyla aynı sisteme sahip olduğu söylenebilir. Yani, girişimci misyonerlerce projelendirilen ve faaliyete geçirilen misyonerlik kurumu, Bord'un kurumsal desteği ve hayırseverlerden elde edilen bağışlarla işlerlik ve süreklilik kazanmaktadır.

Dinî Propaganda ve Misyonerlik Uygulamasının Aracı Olarak Okul

Çalışmanın daha önceki bölümlerinde de belirtildiği üzere Urfa Körler Okulu, dünyevî olduğu kadar ruhanî temellere dayanmaktadır. Okulun işleyiş

⁵³ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 528.

⁵⁴ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 498.

⁵⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 530.

⁵⁶ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 908. Örneğin, 1909 yılında, Urfa'ya iki günlük mesafesi olan bir yerde ikamet eden dul bir kadının yaptığı bağıştan bahsedilmektedir. Yine, Urfa'daki bölge halkı da okula aynı ve nakdî yardımlarda bulunmuştur.

⁵⁷ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 883.

⁵⁸ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 530.

⁵⁹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 897.

programının arka planı, tamamen misyonerlik metotları çerçevesinde inşa edilmiştir. Shattuck, yazışmalarda çoğunlukla bu okulun bir *Tanrısal plan* (*providential plan*) olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁰ Öğrencilere derslerde okutulan dinî içerikli yayınlar, Urfa Körler Okulu'ndaki en önemli dinî propaganda materyali olarak değerlendirilebilir. Dersler, haftanın günlerinin tamamına yayılmış durumdadır. Öğrenciler, bu derslerde okuma-yazmayı, dil eğitimi ve hatta tarih öğrenimini dahi dinî risaleler, İncil'den bölümler ve dinî kitaplar üzerinden gerçekleştirmektedirler. Derslerde Protestanlıkla ilgili alenî olarak okutulan dinî materyalleri, gerçek etkisi bilinçaltına yönelik bir uygulama olarak değerlendirmek mümkündür.

Urfa Körler Okulu'nun açılışını takip eden birkaç yılda öğrencilere yönelik dinî uygulamaların gittikçe koyulaşmış olduğu görülmektedir. Örneğin, 1906 yılına kadar yalnızca Cuma günleri gerçekleştirilen dinî toplantılar, bu yıldan itibaren haftada üç güne çıkarılmıştır.⁶¹ Ayrıca öğrenciler, her Pazar, kilisede gerçekleştirilen Pazar ayinlerine götürülmüşlerdir. Hafta içinde öğrencilere *sabah takvası* (*morning devotion*) adında sabah ibadetleri yaptırılmıştır. Bu ibadetler temelde gönüllülük esasına dayanmamış ve öğretmenler tarafından zorunlu kılınmıştır. Örneğin, 1910-1911 çalışma raporunda, öğrencilerin, papazın Pazar ayinlerinde vermiş olduğu vaazları Pazartesi sabahları tekrar etmelerinin zorunlu kılındığı aktarılmaktadır.⁶² Okulun başöğretmeni Mary Harutunian, her sabah kahvaltı öncesi, kız öğrencilerle birebir dua seansları uygulamıştır. Bu seanslarda, öğretmen ve öğrenciler, Braille alfabesiyle hazırlanan İncil'den bölümler okumuşlardır. Bu öğrenciler arasında mezuniyet sonrasında kadın vaiz olarak görev almak isteyenler daha yoğun bir dinî programa tabi tutulmuşlardır. Bu öğrencilerin kilisedeki dinî organizasyonları ve Pazar ayinlerini daha sık takip etmeleri teşvik edilmiş ve Urfa'da ev ev dolaşarak, dinî propagandada bulunan görevlilere eşlik ederek eğitim almaları sağlanmıştır.⁶³

Çoğunluğu Gregoryen mezhebine bağlı olan öğrenciler arasından, okulda tabi tutuldukları yoğun dinî propagandaya bağlı olarak Protestan kilisesine kayıt yaptıranlar olmuştur.⁶⁴ Benzer şekilde dinî propagandadan etkilenen ve Hristiyanlıkla ilgili meseleleri öğretmenleriyle konuşmak isteyen öğrencilerle ilgili anekdotlar aktarılmaktadır. Okuldaki misyonerlik girişimleri, teknik bir şablonun öğrencilere uygulanması şeklinde düşünülmemelidir. Dinî telkinler oldukça samimi bir ortamda, çoğunlukla birebir iletişim temeline dayanmaktadır. Öğrenci-öğretmen arasındaki doğal iletişim atmosferi ve okulun

⁶⁰ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 905.

⁶¹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 883.

⁶² ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 494.

⁶³ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 528.

⁶⁴ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 493.

yatılı oluşu, Bord misyonerlerine dinî propaganda için oldukça geniş bir zaman tanımaktadır. Misyoner Shattuck ve görevli öğretmenlerin, kimi akşamlar öğrencilerle bir araya gelerek birlikte okudukları ilahiler, okul vasıtasıyla gerçekleştirilen misyonerlik uygulamasının okul yaşamının bütününe yayılmış olduğunu göstermektedir.⁶⁵

Urfa Körler Okulu, açılışını müteakiben Bord misyonerlerinin hedefleri doğrultusunda işlerlik kazanmıştır. Öğrenciler yoğun bir meslekî ve dinî eğitime tabi tutulmuş ve öğrencilerin tamamına yakını okulu başarıyla bitirmiştir. Okulun mezunları arasında memleketlerine dönenlerden bazıları, yeni körler okullarının açılmasını sağlamıştır. Örneğin, 1907 mezunu bir öğrenci, mezuniyeti sonrası memleketi Maraş'a dönerek, burada bir körler okulu açmıştır.⁶⁶ Benzer şekilde Urfa Körler Okulu mezunları Adana'da, Haçın (Saimbeyli)'de ve Antep'te de birer körler okulu tesis etmişlerdir.⁶⁷

Okulun Protestanlığı yayma hedefleri çerçevesinde, mezunlarından bazıları, Urfa'da bulunan diğer körler arasında dinî propaganda çalışmaları gerçekleştirmiştir. Örneğin okulda eğitim almış olan 45 yaşında bir kadının, dinî propaganda çalışmalarını büyük bir gönüllülükle gerçekleştirdiği ve gözleri gören ya da görmeyen birçok şehir sakini arasında ilahiler söyleyip, dinî yayınlardan bölümler okuduğu görülmektedir. Üstelik bu propagandalar, Müslüman aileler arasında da gerçekleştirilmiştir.⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı ve Okulun Kapanması

Osmanlı topraklarında yaşayan körlere yönelik ilk modern eğitim kurumunu faaliyete geçirdiklerinin farkında olan Bord misyonerleri, Urfa Körler Okulu'nu dünya standartlarına yükseltmek için girişimlerde bulundular. Urfa Körler Okulu, bir anlamda Maraş, Adana ve Antep gibi civar şehirlerde ardı ardına tesis edilen körlerin eğitimine yönelik okulların ilham kaynağı olmuştur. Okulun başöğretmeni Mary Harutunian, Osmanlı topraklarındaki körler okullarının anası olarak niteledikleri Urfa Körler Okulu'nu daha yüksek standartlara ulaştırmak için Boston'daki Perkins Enstitüsü'nde eğitim almak üzere 1914 yılında bir yıllığına Boston'a gitti.⁶⁹ 1913-1914 çalışma yılına ait Urfa Körler Okulu'nun son raporu, çalışmaların oldukça kusursuz bir biçimde devam

⁶⁵ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 256. Bu toplantılarda okunan ilahilerden bazıları; "He knows", "Anywhere with Jesus", ve "God be with you" idi. Bu ilahiler, kimi zaman öğretmen Maria Tomasyan tarafından solo olarak okunmakta, kimi zaman öğrenciler eşliğinde koro olarak seslendirilmekteydi. İlahilerin önemli bir kısmı İngilizce'ydi. Fakat Ermenice olanlar da söz konusuydu.

⁶⁶ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 897.

⁶⁷ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 528.

⁶⁸ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 528.

⁶⁹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 530.

ettiğini gösteren detaylar içermektedir. Ancak 1914 yazında başlayan I. Dünya Savaşı, Osmanlı topraklarındaki neredeyse bütün misyonerlik kurumlarını derinden etkilemiştir. Bord misyonerlerinin başta Ermeniler olmak üzere, büyük bir ehemmiyetle konsantre oldukları gayrimüslim tebaanın tecrübe ettiği süreç ve Ermeni tehciri, Bord'a ait misyon kurumlarının atıl bir duruma düşmesiyle sonuçlanmıştır. 1915 yılında başlatılan Ermeni tehciri, savaşın getirdiği ülke genelindeki yıkım ve Osmanlı ile ABD arasındaki diplomatik ilişkilerin 1917 yılında kesilmiş olması, Bord misyonerlerinin birçok misyon istasyonunu kapatmasıyla sonuçlandı.

Bord'un Urfa'dan sorumlu misyoneri F. H. Leslie, savaşın başlamasıyla birlikte Urfa Amerikan konsolosu görevini de yerine getirmeye başlamıştı.⁷⁰ Tehcirin başlangıcını müteakip 1915 yazında Urfa'daki birçok misyon binasına hükümet yetkililerince el konulmuştu. Savaş şartlarından kötü derecede etkilenen misyoner Leslie, 1915 Ekim'inde öldü.⁷¹ Şehirdeki Bord misyonerinin ölümü üzerine Urfa Körler Okulu da 1915 yılından itibaren tamamen işlevsiz kaldı.⁷² Misyoner Leslie'nin eşi, 1917 baharında Urfa'ya döndü.⁷³ Ancak ne bu tarihte, ne de savaş sonrasında şehirdeki misyon faaliyetlerini yeniden başlatmak mümkün olmadı.

Öğrenciler ve Misyonerler Adına Kazanımlar

Urfa Körler Okulu, 1902-1914 yılları arasında gerçekleştirdiği eğitim faaliyetleri sonucu, birçok görme engelli öğrenciye diploma kazandırdı. Okulun faaliyet gösterdiği bu süreç, bir dizi dinî, politik, sosyal, ekonomik ve pratik kazanımla sonuçlandı. Bord misyonerleri adına okulun gerek öğrenciler, gerek öğrenci yakınları ve bölge halkı üzerinde yarattığı dinî etkinin oldukça kayda değer olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki Gregoryen, Katolik ya da İslam inancına sahip öğrenciler, okulda geçirdikleri süre zarfında ciddi bir Protestanlık propagandasına tabi tutulmuş ve bazı öğrencilerin doğrudan Protestanlığı benimsemesi sağlanmıştır. Ayrıca, kadın vaiz olarak yetiştirilen çok sayıda öğrenci, hem kendilerinin Protestanlığı benimsemesi, hem de bölge halkı arasında misyonerlik faaliyeti sürdürülmesi adına önemli birer kazanım olmuştu. Yine mezun öğrencilerin Antep, Maraş ve Adana gibi şehirlerde körlerin eğitimine yönelik okullar açması, Urfa'da atılan tohumun Protestanlık

⁷⁰ National Archives of the USA, NA/RG59/867.4016/139.

⁷¹ Greene, *age.*, pp. 182.

⁷² Mary Caroline Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2005, s. 34. Holmes, kör öğrencilerin birçoğunun savaş şartlarında açlıktan ölmüş olduklarını ve böylece okulun da tamamen işlevsiz kaldığını aktarmaktadır.

⁷³ James L. Barton, *Survey of the Fields 1916-1917*, Boston, 1917, pp. 9.

propagandası temelinde hızlı bir biçimde Anadolu'nun farklı bölgelerine nüfuz etmesi manasına gelmektedir.⁷⁴

Urfa Körler Okulu'nun Bord misyonerleri adına ikinci önemli getirisi, okulun gerek bölge halkı, gerekse yöneticiler nezdinde kabul görerek misyonerlik faaliyetlerine karşı oluşabilecek olası muhalif tavırları bertaraf etmesi yönündedir. Mezuniyet törenlerinde sergilenen kör öğrencilerin ürettikleri ürünler ve öğrencilerin kat ettikleri tedrisi aşama, bölge halkı tarafından ilgiyle izlenmiştir. Ayrıca, 1910 Haziranında gerçekleştirilen mezuniyet töreninde, Bâb-ı Âlî müfettişinin okulla ilgili övgü dolu sözler sarf etmesi, Urfa Körler Okulu'nun devlet nezdinde politik kabul gördüğü şeklinde yorumlanabilir.⁷⁵ Nitekim, okula ait mevcut raporlarda, herhangi bir hükümet yetkilisinin muhalefetine dair bir bahis geçmemektedir.⁷⁶ Özellikle, 1880'li yıllardan itibaren, Ermeni sorunuyla ilintili olarak payitahtın misyonerlik faaliyetleri karşısında almaya çalıştığı önlemler ve çok sayıda ruhsatsız misyonerlik kurumuna karşı merkezi ve yerel otoriterler tarafından dönem dönem uygulanmaya çalışılan kısıtlama girişimleri göz önünde bulundurulduğunda, bir hükümet görevlisinin misyoner kimliğine rağmen Urfa Körler Okulu'nu övücü bir konuşma yapmış olması oldukça manidardır.⁷⁷ Şu şartlarda Bord misyonerlerinin Urfa Körler Okulu vasıtasıyla kendileri adına oldukça önemli iki unsur olan dinî propaganda ve politik kabul konusunda başarı sağladıkları söylenebilir.

Okulun öğrenciler adına sağlamış olduğu şüphesiz bir dizi getiri söz konusuydu. Bunlardan ilki, öğrencilerin çok sayıda pratik bilgi edinerek, okuldan mezun olmaları hususudur. Kendi başlarına saçlarını dahi tarayamadıkları

⁷⁴ Örneğin, 1907 mezunu bir öğrenci, Maraş'ta bir körler okulu açarak, 14 öğrenci ile faaliyete başlamıştır (ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 897). Bord misyonerlerinin denetimi altında Antep'te, Adana'da ve Maraş'ta açılan körler okullarıyla ilgili bir diğer belge için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 904.

⁷⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 497.

⁷⁶ Ancak burada okulun faaliyetlerinin, bütün kesimler tarafından kusursuz bir kabul görmemiş olduğunu ve münferit surette olsa da zaman zaman muhalif bir takım tavırlarla karşılaştığını belirtmek gerekir. Belgelere banyısan bu muhalefet türü, öğrenci velisi ve karşıt mezhep merkezlidir. Örneğin 1911 yılı mezunları arasında bulunan Ermeni kökenli bir kız öğrencinin, evine döndükten sonra Protestanlıkla ilgili kitaplar okumaya devam etmesi, ailesinin tepkisine yol açmıştır. Mezun öğrencinin velisi, Protestanların son derece kötü insanlar olduğunu belirtmiş, hatta onların Kürtler'den daha fena bir topluluk olduğunu söylemiştir. Bu ifade gerek 1910'lu yıllardaki Ermeniler ve Kürtler arasındaki ilişkilerin ulaştığı menfi noktaya, gerekse farklı mezheplere ait bireylerin Bord misyonerlerinin yürüttükleri Protestan propagandasına karşı muhalif tutumlarına işaret etmektedir. İlgili belge için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 520. Protestanlık propagandasına karşı duruş sergileyen mezhepler arasında Katolikler önemli bir konum işgal eder. Örneğin bu hususla ilgili olarak 5 yaşındaki görme engelli kızını, Urfa Körler Okulu'na kaydettirmek isteyen bir veli, çocuğunu yatılı olarak bu okula vermemesi yönünde Katolikler tarafından uyarılmıştır (ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 882-883).

⁷⁷ Payitahtın misyonerlik faaliyetleri karşısındaki tutumu ve önlem önerileri için bkz. Yücel, *a.g.t.*, s. 65.

aktarılan görme engelli çocuklar, müthiş bir değişim yaşayarak, okuldan mezun olmuşlardır. Mezun öğrenciler, artık ev işlerinin neredeyse tamamını kendi başlarına yapabilecek duruma gelmişlerdir. Ayrıca bu pratik yararların ötesinde okul, öğrencilerin toplum içerisindeki konumlarını değiştirerek, sosyal düzeylerinde devrim niteliğinde farklılaşma sağlamıştır. 1911 yılında okuldaki kız öğrencilerden biri, kendisinde gördüğü değişimi ve kazandığı özgüveni şu sözlerle ifade etmişti;⁷⁸ “*Evimize bir misafir geldiğinde bir fare gibi çabucak ortadan kaybolurdum. Fakat şimdi, okulda edindiğim örgü ve oya işleri gibi beceriler ve derslerde öğrendiğim bilgiler sayesinde misafirlerle birlikte boş vakit geçirip, birçok konu üzerine sohbet edebiliyorum.*” Öğrenciler, gerek edindikleri sosyal beceriler, gerekse enstrüman çalma ve şarkı söyleme gibi kültürel vasıflar aracılığıyla ruhsal bir dönüşüm de yaşamışlardır.⁷⁹ Bu değişim, öğrencilerin tüm hayatlarını etkileyecek düzeyde kapsamlı bir programın sonucuydu. Öyle ki jimnastik dersleri ile kızlara vücutlarını bir hanımefendi gibi nasıl taşıyacakları dahi öğretilmişti.⁸⁰

Urfa Körler Okulu’nun öğrencilerin yaşamları üzerindeki ikinci önemli etkisi, ekonomi alanında oldu. Okul başlangıcından itibaren kör öğrencilerin ekonomik koşullarını yükseltmeyi hedeflemişti. Temel olarak öğrenciler ya zanaatkâr, ya öğretmen, ya da vaiz olarak istihdam edilmek üzere eğitilmişti. Öğrenciler eğitim yılları boyunca ciddi bir zanaat eğitimi almış ve bu sayede oldukça seri bir biçimde malî gelir elde etmeye başlamışlardır. Bu öğrenciler, öğrendikleri zanaatlar sayesinde, yalnızca kendi geçimlerini sağlamakla kalmamışlar, aynı zamanda ailelerine de maddî gelir elde etme yolları göstermişlerdir.⁸¹ Bazı öğrenciler mezuniyet sonrası körlere yönelik okullar açarak ya da tek tek körlerin evlerini ziyaret ederek gezici öğretmen (*home teacher*) suretiyle öğretmenlik mesleğini icra etmişlerdi.⁸² Son olarak Bord misyonerlerinin denetiminde yerel yardımcı suretinde vaizlik yaparak, geçimlerini sağlayan çok sayıda kör öğrenci söz konusuydu.

Sonuç

Zaman ve metod açısından sınırlandırılarak analiz edilmiş olan Urfa Körler Okulu’nun hikâyesi, çalışmanın giriş bölümünde temas edilen yakın dönem Türk tarihindeki misyonerlik olgusuna dair köklü tartışmalar hususunda bazı

⁷⁸ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 492.

⁷⁹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 339.

⁸⁰ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 256.

⁸¹ Örneğin okulun 1911 yılı mezunlarından bir kızın, annesi yokken ev işlerini yapması ve ayrıca zanaat işleri aracılığıyla para kazanmak için ailesine örnek teşkil etmesiyle ilgili olarak bkz. ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 520. Yine 30 yaşında bir kadının okulda almış olduğu eğitim sayesinde meslek öğrenerek evine ve yaşlı annesine bakmaya başlamasıyla ilgili alıntı için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 882.

⁸² ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 489, 520.

ipuçları sunmaktadır. II. Abdülhamid Dönemi'nde, 1890'lı yıllardan itibaren, körlerin eğitime yönelik bazı girişimler söz konusu olmuştu. Bakanlık düzeyinde yazışmalar gerçekleştirilmiş ve fiiliyata geçememiş olsa da okulun tesisine yönelik bir irade ortaya konulmuştu. Payitahtta faaliyete geçirilecek modern düzeyde bir körler okulu, zamanla Osmanlı taşrasındaki önemli yerleşim birimlerinde birer şube açarak, ülke genelindeki görme engellilerin ekonomik ve sosyal koşullarının iyileşmesine yol açabilirdi. Her ne kadar Osmanlı başkentinde olmasa da bir diğer Anadolu şehri Urfa'da modern düzeyde bir körler okulu, Bord misyonerleri tarafından faaliyete geçirildi. Üstelik kısa sürede okul mezunları Maraş, Antep ve Adana gibi önemli yerleşim birimlerinde benzeri eğitim kurumlarını hizmete soktular. Dolayısıyla devletin görme engellilerin eğitime yönelik inisiyatif alamaması, bu sahanın misyonerler tarafından kapatılmasıyla sonuçlandı. Ancak buna rağmen, devlet eliyle Osmanlı taşrasında körlerin eğitime yönelik kurumların tesis edilmemesi, misyonerlerin bu türden kurumları faaliyete sokmalarının yegâne gerekçesi olarak düşünülmemelidir. Nitekim eğitim, yetimhane ve sağlık gibi sair misyonerlik uygulamalarında misyonerler kamuya ait kurumlarla dönem dönem rekabet içerisinde bulunmuşlardır. Ancak Batı Avrupa ve ABD merkezli bu misyon örgütlenmeleri transfer ettikleri bilgi ve teknik donanım sayesinde kamu kuruluşlarına kıyasla oldukça ileri düzeyde bir hizmet kalitesine ulaşmışlardır.

Hayır amaçlı kurulan vakıfların, kendilerine has bir insanî yardım felsefesine sahip olmaları şüphesiz yadırganamaz bir durumdur. Ancak misyonerlik uygulamaları söz konusu olduğunda, durum kuruluş ve yardım felsefesi itibarıyla farklı bir içerik kazanmaktadır. Kendilerini hemen her fırsatta birer hayırseverlik kurumu olarak niteleyen birçok misyonerlik kuruluşu, sundukları pratik hizmetler doğrultusunda, sağlık ve eğitim gibi birçok temel ihtiyacın karşılanması hususunda bölge halkına yardımcı olmuşlardır. Ancak temelde, karşılıksız bir yardım söz konusu değildir. Bölge halkına hizmet sunan kurumun temel amacı, alenî bir şekilde dinî propagandada bulunmaktır. Urfa Körler Okulu örneğinde gözlemlenebildiği üzere sosyal ve ekonomik açıdan oldukça düşük bir seviyede bulunan görme engelliler, temelde eğitim ihtiyacını gidererek, ekonomik ve sosyal bir bağımsızlık kazanmayı hedeflerken, bu hizmet karşılığında yoğun bir Protestanlık propagandasına maruz kalmışlardır.

Urfa Körler Okulu'nun tarihçesinin sunmuş olduğu belki de en önemli ipucu, Bord misyonerlerinin toplumun ihtiyaçlarını analiz hususunda göstermiş oldukları maharetle ilgilidir. Hedef topluluğun içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve psikolojik koşullar ile ruh halleri, bahsi geçen misyonerlik kurumunun projelendirilmesi aşamasında mükemmel bir biçimde çözümlemeye tabi tutulmuştur. Toplum içindeki görünürlüğü oldukça düşük düzeyde olan bir sosyal grubun sorunlarına yönelik gerçekleştirilen analizler ve bu insanların her birini, birer birey/değer olarak ele alıp, yaşam koşullarının yükseltilmesi yönündeki gayretler, bahsi geçen misyonerlik girişimini başarılı kılan en önemli

etkenlerdir. Son tahlilde, tarihî olayları yeniden kurgulamak, tarih bilminde geçerli bir metodolojik yaklaşım olmasa da, bahsi geçen misyonerler, birer Amerikan vatandaşı değil de, taşra halkının refahının yükseltilmesini hedefleyen bir politika bünyesinde payitahtça görevlendirilmiş memurlar olarak tasavvur edildiğinde, Türk modernleşmesinin harcındaki noksan unsurlar daha rahat anlaşılabilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

National Archives of the USA

NA/RG59/867.4016/139.

ABCFM Mikrofilm Arşivi

Reel 653, No: 538, 539, 540.

Reel 660, No: 592, 612.

Reel 661, No: 882, 883, 897, 903, 904, 905, 908.

Reel 666, No: 256, 339, 521.

Reel 667, No: 489, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 500, 501, 520, 521, 527, 528, 530.

Kitap ve Makaleler

AÇIKSES Erdal (2003) *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara.

ALAN Gülbadi (2008) *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara.

BABOT Christiane (1996) *La Mission des Augustins de L'assomption à Eski-Chébir 1891-1924*, Première Impression, İstanbul, Strasbourg.

BARENTON P. Hilaire (1902) *La France Catholique En Orient Durant Les Trois Derniers Siecles: D'apres Des Documents Inédits*, Paris.

BARTHOLOMEW A. A. (1989) *Tarsus American School, 1888-1988, The Evolution of a Missionary Institution in Turkey*, (Doctorate Thesis), Bryn Mawr College, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr.

BARTON James L. (1917) *Survey of the Fields 1916-1917*, Boston.

BOWEN Benjamin B. (1847) *A Blind Man's Offering*, Özel Baskı, Boston.

CASTELLANO Carol (2005) *Making It Work: Educating the Blind*, Information Age Publishing, Charlotte.

ERDOĞAN Dilşen İnce (2007) *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İşyanı (1896)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

ERGİN Osman (1941) *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3, Osmanbey Matbaası, İstanbul.

GREENE Joseph (1916) *Leavening the Levant*, The Pilgrim Press, New York.

GUILBEAU Edgard (1907) *Histoire de l'Institution National des Jeunes Aveugles*, Belin Freres, Paris.

- HOLMES Mary Caroline (2005) *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul.
- KEMAL Necati (1926) "Sağır ve Dilsiz ve Körler Müessesesi'nin 340 Kanunusaninisinden 341 Mayısına Kadar Mesaisi", *Birinci Milli Türk Tıp Kongresi Müzakeratı (1-3 Eylül 1925)*, İstanbul. s. 519-527.
- KOCABAŞOĞLU Uygur (1989) *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul.
- LOWENFELD Berthold (1975) *The Changing Status of the Blind*, Thomas Publishing, Springfield.
- MOON William (1879) *Light For the Blind*, Longmans&Co., London.
- MUTLU Şamil (2005) *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilim Basın Yayınları, İstanbul.
- PEABODY Emily Clough (1915) *Lives Worth Living-Studies of Women, Biblical and Modern, Especially Adapted for Groups of Young Women in Churches and Clubs*, The University of Chicago Press, Illinois.
- PEPPER Charles M.; Bacheller Irving (1910) *Life Work of Louis Klopsch: Romance of a Modern Knight of Mercy*, The Christian Herald, Basım Yeri Yok.
- PHILLIPS Gordon Ashton (2004) *The blind in British Society: Charity, State, and Community, c. 1780-1930*, Ashgate Publishing, Hampshire.
- RICHTER Julius (1910) *A History of Protestant Missions in the Near East*, Oliphant, Anderson&Ferrier, Edinburg and London.
- SAYI Hasan Basri (2008) *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- STRONG William E. (1910) *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston.
- ÜNVER A. Süheyl (1942) "Manisada Saruhanlıların Körhane Binası Hakkında", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 6(19), s. 3-7.
- YILDIRIM Nuran (1997) "İstanbul'da Sağır Dilsiz ve Âmaların Eğitimi", *İstanbul Armağanı 3, Gündelik Hayatın Renkleri*, Ayır Basım, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- YÜCEL İdris (2005) *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- YÜCEL İdris (2011) *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

*Atatürk Dönemi'nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar** (1923-1938)

Muhammed Sari

Aksaray Eşmekaya İÖÖ.

SARI, Muhammed, Atatürk Dönemi'nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938). CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 87-113.

1923-38 arası dönemde Türkiye'de dışarıdan bir göç, nüfus mübadelesi yaşanırken, içeriden de çeşitli sebeplere bağlı olarak bir iç göç yaşanmıştır. Yunanistan ile 1923 yılında başlayan mübadelede, Türkiye'ye yaklaşık 500.000 mübadil gelmiş ve hükümet uzunca bir süre bunları iskân etmekle meşgul olmuştur. Türkiye'den giden mübadil Rumların yerlerine iskân edilen bu mübâdillerin yerleştirme işlemleri 1925 yılından itibaren büyük oranda azaltılmıştı. Ancak bu kez de, ülke içerisindeki yerleşik olmayan halkın iskânı hükümeti uğraştırmıştır. Atatürk döneminde uygulanmış olan iç iskânın, Atatürk'ün iskân politikasında önemli bir yeri vardır. Bu dönemde iç iskân faaliyetleri düzenli olarak 1926 tarihinden itibaren uygulanmaya başlanmış ve 1930'lu yıllarda aynı şekilde devam etmiştir. İç Anadolu ve Karadeniz ile Doğu Anadolu'da bu faaliyetler yoğun olarak yaşanmıştır. Göçebe vaziyette yaşayan aşiretler, geçimlerini bulundukları yerlerde temin edemeyenler, güvenlik sebebiyle yapılan iskânlar ile şark mültecileri bu dönemde iç iskânın unsurlarını oluşturlar. İskânı yapılan bu gruplar sayesinde ülke daha medenî ve daha homojen bir görünüm kazanmıştır.

Anahtar Sözcükler: İskân, göçebe, aşiret, güvenlik, mülteci

SARI, Muhammed, Activities Concerning The Inner Settlement Policy of Atatürk Era (1923-1938). CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 87-113.

Between 1923 and 1938 inner migration happened in Turkey beside the migration from abroad and the population exchange with Greece. Beginning from 1923, in consequence of the population exchange, the Turkish government seriously dealt with the settlement of almost 500 thousand immigrants. Settlement process of those exchangees was gradually reduced beginning from 1925. However, as soon as the the government solved the problem, the settlement of the non residents emerged as a

---

* Bu makale Doktora tezinden derlenmiştir.

challenger. The inner settlement had a crucial place on the settlement policy of Atatürk's period. Activities on inner settlement began to be implemented regularly beginning from 1926 and continued in the 1930's especially in central, northern and eastern parts of Turkey. Nomadic tribes (aşiret), inhabitants who were not able to earn their life from their inhabitation, settlement emerged for security reasons and oriental refugees were the elements of inner settlement. Their settlement helped homogeneity and civilization of the country.

Keywords: settlement, immigrant, tribe, security, refugee

Giriş

İskân; sakin kılma, oturtma, ev sahibi etme ve yerleştirme¹ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu konu, devletlerin ekonomik ve idarî meseleleri ile yakından ilgili olmasının yanında, toplumu da büyük oranda alakadar etmiştir. Bu sebeple iskân, çeşitli şekilleri bünyesinde taşıdığı gibi, metot bakımından da değişik usuller dâhilinde yürütülmüştür². Cumhuriyet döneminde iskân politikasının ilk basamağını Yunanistan ile yapılan mübadele teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, Yunanistan'daki Türklerin Türkiye'ye getirilmesiyle, ülke içindeki nüfusun yoğun bir biçimde homojenliği sağlanmıştır³. Kısa sürede ortaya çıkan yoğun Rum göçü, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını oluşturan koşulların değişken ve dinamik bir nitelik kazanmasında önemli ölçüde rol oynamıştır. Zaten bozulmuş olan toplumsal ve ekonomik dengeler ülkeyi daha da derinleşen sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır⁴. Gerçekten bu işin çok çabuk ve ani gelişmesi, düzenli bir iskân politikasının yapılmasına imkân bırakmamıştır. Düzenli bir iskân politikasının izlenmeye başlaması ise, 1930 sonrasına tesadüf eden, muhacirlerin iskânı ve ülke içerisindeki çeşitli unsurların yerlerinin değiştirilmesi esnasında kendini göstermiştir.

Atatürk döneminde izlenen iskân politikasının başlıca iki temel hedefi vardı. Birincisi; Türk kültürünü kuvvetlendirmek, bunun için de memlekete Türk kültürüne bağlı muhacir getirtmek, Türk kültürlü nüfusu sıklaştırmak ve Türk kültürünü sağlamlaştırmaktır. İkinci amaç, ekonomik, siyasal ve askeri bakımdan memlekette nüfusun dağılışı şeklini değiştirmektir. Bunun için ise, topraksız veya az topraklı çiftçileri yaşama şartlarının iyi bulunmadığı köyleri daha iyi yerlere

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001, s. 451.

² Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1997, s. 1.

³ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 1.

⁴ *Age.*, s. 8.

taşımak, kültürel, siyasal ve askeri bakımdan da bazı yerleri boşaltmak⁵ olarak sıralanabilir. Bunun yanında o dönemde yapılması lazım gelen işler ve yenilikler “dağınık ve ufak köyleri birleştirmek, köylüyü faizcilerin elinden kurtararak, şehir iktisadiyatında otomatik hareket eder bir duruma sokmak, hükümetle köylü arasındaki bütün münasebetleri vasıtasız yaptırmak”⁶ gibi çalışmalara yönelik olmuştur.

O dönemki hükümetler tarafından benimsenmiş olan iskân politikalarının uygulanmasında şüphe yoktur ki, dışarıdan gelen mübadillerin iskânı kadar, iç iskân da ehemmiyetli bir konumdadır. Çünkü ülke içerisinde bazı aşiretler veyahut aileler, ya göçebe vaziyette hem kendilerine, hem de devlete yararsız bir halde bulunmaktalar ya da isyan, eşkıyalık ve kaçakçılık gibi sebeplerle devleti boş yere meşgul tutmaktaydılar. Bunu millî ve medenî bir devlet için büyük bir sakınca olarak gören Cumhuriyet hükümetleri, bu işi kati bir şekilde halletmek için 1923 yılından itibaren faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetlerinin başında ise, iskâna yönelik kanun ve kararnameler çıkarmak gelmiştir.

İç iskân faaliyetlerinden, ülke içerisinde gerçekleşen iç göçler anlaşılmamalıdır. Zaten incelenilen dönem içerisinde kayda değer şekilde köylerden şehirlere doğru bir nüfus hareketi yani göç gerçekleşmemiştir.⁷ Bu dönemde iç iskâna yönelik olarak ilk ciddi çalışma, 1926 tarihinde yayımlanmış olan iskân muhtırası olmuştur. 1 Ağustos 1926 tarihli iskân muhtırasına göre, memleket dâhilindeki seyyar aşiretlerle bütün göçebelerin, sıhhi durum sebebiyle nakilleri icap eden köylülerin, dağlık ve ormanlık yerlerde ulaşım vasıtasından mahrum olan köylülerin, münasip ve müsait yerlere iskânı yapılmıştır. Ayrıca, haneleri çok dağınık olan bazı köylerin münasip merkezler etrafında toplanması, casusluklarından şüphe edilen kişilerin hudutlardan uzaklaştırılması gibi çalışmalar bu kanunun içeriklerindendir. Yine aynı kanuna göre, Türk tabiiyetinde bulunan çingeneler münasip yerlerde iskân ettirilirken, yabancı tabiiyetinde bulunan çingeneler hudut haricine çıkarılmıştır.⁸ Buna göre göçebe yörükler, çingeneler, sınırlardaki kaçakçı unsurlar ve casuslar, iskânla ilgili metinlerde iskân edilip devlete bağlanması ve denetim altına alınması gereken unsurlar olarak kabul edilmiştir.⁹ 1926 tarihli iskân muhtırasına bağlı olarak yapılan iskân çalışmalarının ardından, çeşitli eksiklikler göze çarpmıştır. Bu sebeple 3 Haziran 1933 tarihinde yeni bir çalışma daha yapılmıştır. Bu

⁵ Şeref Nuri, “İskân Kanunu ve Yurdlandırma Politikamız”, *Ulus*, nu: 5031, 1 Ağustos 1935, s. 2.

⁶ Kadri Kemal, “Anadolu’nun Doğusunda Köy İçtimaiyatı”, *Yeni Türk Mecmuası*, Cilt I, Sayı 10, Temmuz 1933, s. 816.

⁷ Sadun Aren, “Şehirleşme Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1,2 ve 3-4, 1949, s. 344.

⁸ Naci Kökdemir, *Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu*, (Yayınevi Yok), Ankara, 1952, s. 193.

⁹ Fikret Babuş, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Türkiye’de Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 133.

çalışmayla nüfusu yoğun olan yerlerden, nüfusu az olan yerlere göçmek isteyenlere nakil ve iskân bakımından kolaylıklar tanınmıştır.¹⁰ 1926 ve 1933 senelerinde yapılan çalışmalara dayanılarak, bu dönemde ülke içerisindeki halkın bir kısmının, yine ülke dâhilindeki daha uygun yerlere nakilleri yapılmıştır.

İç iskân ile ilgili olarak Şevket Aziz, ülke içerisindeki iç iskânı ele alırken şu değerlendirmeyi yapar: “*Bugün Türkiye’nin nüfusunu artırmak için alınan ve alınacak olan sıhhi, toplumsal ve iktisadi tedbirler yanında, diğer bir tedbir de iç muhaceretler olabilir. Memleketimizin tabiat şartları itibarıyla nüfus yoğunluğuna daha çok müsait yerlerde mevcut nüfusu daha fazla yoğunlaştırmaya çalışmaktır. Bu artan nüfus kütlesinin fazlasını memleketin nüfusu az mntukalarına bir plân içinde dağıtıp, yeni köyler kurmaktır*”.¹¹ Nitekim bu dönemde neredeyse dış iskân kadar, iç iskân da önemli bir faaliyet alanı olarak dikkat çekmektedir. Bunun için yukarıda da belirtildiği gibi en önemli adım 1926 tarihinde çıkarılan 885 sayılı kanun olmuştur.

885 sayılı kanun, devletin muhacir iskânı işlerinde takip edeceği siyaseti çok açık ve kapsamlı surette ifade etmiştir. Dışarıdan geleceklerin genellikle kabullerinden ortaya çıkacak zararlar, bunlar hakkında özel bir kanun hazırlama gereğini ortaya çıkarmıştır. Mecburi göç ve iltica edenlere kapılarını daima açık bulunduran Türkiye Cumhuriyeti, onların rahat şekilde yaşamlarını sürdürmeleri ve üretici konuma geçmeleri için çeşitli hükümler koymuştur. Eskiden beri düşünülen göçebe aşiretlerin yerleştirilmesi, geçimlerini teminden mahrum dağınık yerler halkının iskânı gibi işler yapılmıştır.¹²

885 sayılı kanunun içeriğinde yer alan bu işler, 3. maddede ifade edilmiştir. Bu maddeye göre, memleket içerisinde göçebeliliği kaldırmak, sıhhat veya geçim sebepleriyle bazı köy ve evleri başka yerlere götürmek, dağınık köyleri toplamak ve casusluklarından şüphe edilenleri memleketin iç kısımlarına almak gerekmiştir. Daha sonra nüfusu yoğun olan yerlerden, nüfusu daha az yoğun olan yerlere göçmek isteyenlerin iskânı da buna dâhil edilmiştir.

Bu gibi kimseler, 1926 yılı ve sonrasında çıkarılmış olan iskân kanunları gereğince iskân edilerek, memleket içerisindeki dağınıklık ve göçbeliliklerin yanı sıra çeşitli isyan, eşkıyalık ve kaçakçılık gibi olumsuz faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Göçbelik Sebebiyle Yapılan İç İskân

1927 nüfus sayımında, Türkiye nüfusunun önemli bir bölümünün göçebe olduğu anlaşılmıştır. Tüm ülke nüfusunun %80’ine yakınına oluşturan kırsal

¹⁰ Adnan Güriz, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara, 1975, s. 160.

¹¹ Şevket Aziz, “Türk Topraklarının Adamı”, *Ülkü Halkı ve Mecdusu*, Cilt 4, Sayı 20, Eylül 1934, s. 81-82.

¹² *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 79-80.

nüfusun yarısına yakını göçebeydi. Nüfusun bu kesiminin denetim altına alınması ve devlet ekonomisine katkı sağlaması için bazı önlemlerin alınması gerekmiştir. Göçebe nüfusun yaşam biçimi, millet oluşumuna ve çağdaşlaşma çalışmalarına uygun değildi.¹³ Bu nedenle hükümet, çıkarmış olduğu kanunlarla ki, bunların içerisinde konumuzla en alakalı olanı 885 sayılı kanundur, bu göçebe yaşam biçimine son vermeye ve yerleşik hayata mecbur kılmaya çalışmıştır.

Göçebelik, çağdaş bir devlet olmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti'nin vasfına aykırı bir durum olarak görülmüştür. Ayrıca göçebe halde bulunan aşiret ya da aileler, toplumsal bir sorun olmalarının yanında, iktisadî açıdan da ülke ekonomisine kazandırılması gereken önemli bir unsur olarak görülmüştür. Bu amaçla, ülke içerisinde göçebe vaziyette bulunan grupların iskânı beklenmeden yapılmıştır. Göçebelerin iskânı yapılırken mümkün mertebe göçebe vaziyette yaşadıkları yerlere yakın alanlar iskân sahası olarak seçilmiştir. Yine büyük çoğunluğu hayvancılıkla geçinen bu gruplar, geçim vaziyetleri göz önünde tutularak merası olan yerlere yerleştirilmişlerdir.

Göçebelere yönelik iskân çalışmalarının başta gelenlerinden birisi Isparta'daki aşiretlerin iskânıdır. 1925 tarihinde Isparta'da göçebe halde bulunan aşiretleri, yerleşik duruma getirmek için, yine aynı vilâyet dâhilinde iskân edilmişlerdir. Buna göre; 104 nüfustan oluşan Sarıkeçili aşiretinden 22 nüfus Atabey nahiyesine, 42 nüfus Keçiborlu'ya, 40 nüfus da Uluborlu'ya iskân edilmiştir. 548 nüfustan oluşan Saçıkara (Hayta) aşireti Uluborlu'da, Afşar nahiyesinde, Atabey nahiyesinde, Keçiborlu, Yalvaç, Karaağaç kazalarında iskân edilirken, 1.455 nüfustan oluşan Karakoyunlu aşireti Cebel nahiyesi, Karaağaç kazası ve Uluborlu kazasında iskân edilmiştir¹⁴. Bazı aşiretler ise göçebe yaşamlarına kendileri son vermek istemiş ve bu amaçla hükümetten iskân talebinde bulunmuşlardır. Mesela Samsun, Bafra, Sinop, Tokat ve Merzifon havalisinde göçebe olarak yaşıyan Türk aşiretlerinden Aydınli aşireti, 1926 senesinde Bafra'da iskânları için hükümetten izin istemiş ve 206 nüfustan oluşan bu aşiretin iskânı aynı tarihte yapılmıştır.¹⁵

Memleket içerisinde Türk, Kürt ve Arap olarak çeşitli aşiretler göçebe halde dolaştıklarından, bunların gerçek nüfusları tam olarak belirlenememiştir. Ancak, dağıtım yapılanların miktarı 51.397 nüfuslu 44 Türk, 90.899 nüfuslu 48 Kürt ve 25.760 nüfuslu 6 Arap aşireti olmak üzere, toplamda 168.056 nüfuslu 98 aşiret vardı. Bunların bir an evvel memleket içerisinde, bilhassa boş olan yerlerde iskânları hem memleketin, hem de kendilerinin menfaati gereği ise de, hükümet on yıl içerisinde daha çok mübadil ve muhacir işleriyle meşgul olduğundan, bu iş

¹³ Babuş, *age.*, s. 132.

¹⁴ BCA. 272.65. 6.3.7, 10/12/1925.

¹⁵ BCA. 272.12.50.109.10, 23/12/1926.

için önemli miktarda vakit ve para ayıramamıştır. Aşiretlerden yalnız 5.544 nüfuslu 1.260 aile iskân olunabilmiştir. Bu ise toplamın %3'üne tekabül etmekteydi. Bu aşiretler içerisinde Kürtleşmiş Türk aşireti olan Halıkanlı, Bayezit vilâyetinden Trakya ve Aydın'a nakil edilerek oralarda serpiştirme suretiyle iskân edilmiştir. Bu aşiretlerden başka, 58 hanede 423 nüfuslu Bazıklı Kürt aşireti ile 38 hanede 189 nüfuslu Alametık Kürt aşiretlerinin iskânları da yapılmıştır.¹⁶ Bu gruplar içerisinde ise sıhhî, iktisadî, idarî ya da siyâsî sebeplerle bir yerden diğer bir yere, 1.457 hanede 8.277 nüfus naklolunmuş ve göçebelerden 1.260 hanede 5.544 nüfus iskân edilmiştir.¹⁷

Bu dönemde Kıptîlerin de iç iskânda yer aldığı görülür. Bolvadin kazası civarında göçebe olarak yaşayan Kıptî Müslümanların hem göçebe olmaları, hem de burada geçim sıkıntısı çektiklerinden Bolvadin'de kendilerine köy kurmak suretiyle iskânları temin edilmiştir¹⁸. Burada asıl sıkıntı yaratan durum, mübadillerin iskânı aşamasının tam anlamıyla bitmeden, iç iskân çalışmalarının başlamış olmasıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarına rastlayan bu dönemde, muhacirler nüfus artışının %22,8'ini oluşturduğundan¹⁹, iskân işinin ne kadar yoğunluk kazandığı kolaylıkla görülebilir. Hakikaten bu dönemde mübadiller, harikzedeler, doğu ve batı vilâyetlerinden gelen muhacirler ile Suriye, Rusya ve mübadele dışı mültecilerin toplamı bir milyonu aşmış, içeride bulunan diğer evsizlerle birlikte 1,5 milyon kişi yerleştirilmeyi beklemiştir.²⁰ Görüldüğü üzere, iskân edilecek kişiler sadece mübadillerden müteşekkil değildir. Batıdan doğuya nakil ve daha sonra iade edilenlerin sevk, iâşe ve iskânları ile sel v.b. afetlerle açığa kalanlar ile aşiretlerin iskânı, hükümetin yoğun bir biçimde çalışmasını gerektirmiştir.

Ülke içerisinde dağınık vaziyette bulunan aşiretlerden bazıları mevcut çiftliklere, bazıları mübâdillerden kalan yerlere, bazıları da boş durumda bulunan arazilere iskân edilmişlerdir. Bunlardan, İçel vilâyetinde bulunan ve kışı sahilde, yazı da Konya'nın Karaman kazasında geçiren 27 hane Erdemli, 77 hane Yağda, Koyuncu ve Çiriş, 73 hane Hacı Hasanlı aşiretine mensup aileler, Erdemli mevkiindeki bir çiftliğe yerleştirilmişlerdir.²¹ Yine 1925 senesinde mübâdillerin iskânı Antalya'nın Korkuteli kazasının Köseler köyünde yaptırılmış ve İçel vilâyetinin Mut kazasının, Sinanlı mıntıkasında ikâmet eden ve 250 haneden ibaret bulunan Karadöne aşiretinin yerleşik vaziyete geçmeleri için Hamam sınırı, Sakız alanı, Suçatı ve Ilıca köylerine nakillerine 1932 senesinde karar

¹⁶ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

¹⁷ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

¹⁸ BCA. 272.12.60.171.2, 7/10/1928.

¹⁹ Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Anme İdaresi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Aralık 1970, s. 18.

²⁰ Ali Cengizkan, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004, s. 21.

²¹ BCA. 030.18.1.2.28.38.20, 17/5/1932.

verilmiştir.²² Aşiretler yerleştirilirken arazinin durumuna göre bazı aşiretler bölünerek, aynı vilâyetin farklı yerlerine iskân edilmişlerdir.

Çorum'da göçebe vaziyette yaşayan ve 40 haneden ibaret Yörikan aşireti mensuplarından bir kısmı, yine aynı vilâyetin Sungurlu kazasındaki Saraca ve Karadere köylerine, diğer bir kısmı ise Çaşak ve Han Huzlus köylerine iskânları yapılmıştır.²³ Aynı şekilde Tokat vilâyetinin Pazar nahiyesine bağlı Gerdikan ve Sarıtarla köylerinde Gaygel Türk aşireti ile Bazıklı Kürt aşiretinin²⁴, Ceyhan'da Tekeli ve Horzun aşiretinin²⁵, Kadirli de ise Karatekeli aşiretinin²⁶ iskânları yapılmıştır.

Niğde vilâyeti de, göçebe aşiretlerin iskân edildiği yerlerdendir. Bu vilâyette ilk olarak, kışı Adana vilâyetinde ve yazı da Niğde vilâyetinde geçiren, Tekeli aşiretine mensup 60 aileden oluşan göçebeler, 1931 baharında iskân edilmiştir.²⁷ Yine aynı tarihlerde, yani 1931 yılı Ağustosunda yazın Niğde yaylalarına çıkan ve kışın da Adana'ya inen 150 aileden ve 1.200 nüfustan ibaret olan Aydın, Karakeçili, Korzun ve Sarıkeçili aşiretlerine mensup göçebelerin, Niğde vilâyetinde iskânları yapılmıştır.²⁸ Bunlar içerisinde ise Aydın, Karakeçili, Korzun ve Sarıkeçili aşiretleri kendi istekleri dâhilinde iskân edilmişlerdir. Niğde'nin yanında göçebe iskân edilen bir diğer yer Aksaray'dır.

Aksaray'daki ilk faaliyet, 150 nüfustan ibaret ve koyunculukla meşgul yörük aşiretinin, nakillerini kendileri yapmak şartıyla, Aksaray'a bağlı Amarat (Yenikent) köyünde 1932 senesinde iskânlarıdır.²⁹ Daha sonra bu yörük aşireti, bu köyde nüfus yoğunluğunun fazla olması, dört köy arazisinin bir arada olması ve bunun yanı sıra arazinin ancak yerli ahalinin ihtiyacına yetebilmesi yüzünden, yerlerinin değiştirilmesi gerekmiştir. Bunun üzerine, Amarat köyüne yerleştirilmelerine imkân bulunmayan bu aşiretin, bu köye yakın, sahipsiz ve köy yapılmasına elverişli bulunan Künk mevkiinde iskânları yapılmıştır.³⁰ Bundan başka, Yozgat da iskân yapılan yerlerdendir. Yozgat'ın Sorgun kazasının çeşitli köylerinde göçebe suretiyle oturan Türk nüfusun, 51 hanede 279 kişi olarak, Boğazhyan Ermenilerinden kalan Çat köyüne nakil ve iskânları yapılmıştır.³¹

²² BCA. 030.18.1.2.30.53.1, 13/7/1932.

²³ BCA. 030.18.1.2.25.2.2, 3/1/1932.

²⁴ BCA. 030.18.1.2.41.81.11, 5/11/1933.

²⁵ BCA. 030.18.1.2.45.37.1, 26/5/1934.

²⁶ BCA. 030.18.1.2.45.36.20, 26/5/1934.

²⁷ BCA. 030.18.1.2.23.68.12, 4/10/1931; *Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülasası*, Nüfus Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1935, s. 61-62.

²⁸ BCA. 030.18.1.2.22.57.2, 02/08/1931; *Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülasası*, s. 61-62.

²⁹ BCA. 030.18.1.2.26.12.15, 02/03/1932.

³⁰ BCA. 030.18.1.2.36.39.4, 23/05/1933.

³¹ BCA. 030.18.1.2.40.78.8, 05/11/1933.

Yine Artvin vilâyeti dâhilinde göçebe bir halde bulunan Hemşinli 89 ailenin, göçebelikten kurtarılmaları için iç vilâyetlere iskânları 1933 tarihinde yapılmıştır.³² Fakat bunların hangi vilâyetlere iskân edildikleri hakkında elimizde bir bilgi mevcut değildir.

Bu dönemde uygulanan iç iskânlara bakıldığında, hükümetin bu konuda çok ısrarlı olduğu göze çarpmaktadır. Hatta 885 sayılı kanundan sonra hazırlanmış olan 2510 sayılı kanun da, bu göçebe yaşama bir son vermek istemiştir. 2510 sayılı kanunun amacı hem Türk, hem Kürt göçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmektir. Şükrü Kaya, Anadolu'nun güney ve batısının yanı sıra, doğusunda da bir milyondan fazla göçerin bulunduğunu ve bunları yerleşik hayata geçirip onlara, cumhuriyetin nimetlerini götürmeyi fevkalade önemli gördüğünü belirtmiştir.³³ 2510 sayılı kanunun 9. maddesi, Türkiye tabiiyetinde bulunan gezginci çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan göçebeleri, toplu olmamak üzere kasabalara serpiştirme suretiyle, Türk kültürlü köylere dağıtıp yerleştirmeyi işaret etmiştir. Bunun yanında, casuslukları sezilenleri sınır boylarından uzaklaştırmaya ve ecnebi tebaası gezginci çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan göçebeleri, millî sınırlar dışına çıkarmaya hükümetin yetkili olduğu bildirilmiştir.³⁴ Nitekim Şükrü Kaya, 14 Haziran 1934 tarihli Meclis konuşmasında iç iskân meselesinde; *"Arzettiğim gibi memleketimizde bir milyondan fazla göçer vardır. Yarım veyahut daimî göçer... Şarkta, garpta, hatta Adana'da, Antalya'da, Muğla'da, Burdur'da, Isparta'da bile göçerler vardır. Bunların her biri bugün muşdarip bir haldedir. Bunlar insanî, ahlâkî, millî ve siyâsî terbiyeden mahrum kalyorlar. Kendilerine cumhuriyetin nimetleri bâlâ yetiştirilememiştir. Aralarında ne bir bâkîm, ne bir bekîm, ne bir muallim vardır. Bunların böyle rûzgâra kapılmış yapraklar gibi kopup oradan oraya sürüklenildiğini görmek, çok acıdır"*³⁵ ifadesini kullanarak, iskân kanunu çerçevesinde bu konuda çalışmalarının olduğunu bildirmiştir. Öyle ki zaten bu tarihlerde iskânı yeniden düzenleyen, belki de en kapsamlı iskân kanunu olan 2510 sayılı kanun, yürürlüğe konulmuştu.

1934 tarihli iskân kanununun koyduğu hükümlerin, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel bakımdan büyük önemi vardır. Gezginci kabileleri, göçebeleri, kendilerine uygun yerlere yerleştirmekle, memleketteki huzur ve refahın artırılması hedeflenmiştir. Şükrü Kaya'nın açıklamalarına göre, memlekette bir milyondan çok göçebe vardır. Bu göçebelerin sürdükleri yaşam şekli, millî kültürden uzak kalmaları neticesini doğurmuştur. Hâlbuki devlet politikasının

³² BCA. 030.18.1.2.40.78.2, 05/11/1933.

³³ "Şükrü Kaya Bey'in Millet Meclisinde Söylediği Mühim Nutuk", *Hâkimiyet-i Milliye*, nu: 4632, 16 Haziran 1934, s. 2.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, İçtima: III, Cilt: XXIII, Ankara, 1934, s. 143; *Düstur*, III Tertip, Cilt XV, Ankara, 1934, s. 1158.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, İçtima: III, Cilt: XXIII, s. 141; "Şükrü Kaya Bey'in Millet Meclisinde Söylediği Mühim Nutuk", *Hâkimiyet-i Milliye*, nu: 4632, 16 Haziran 1934, s. 2.

başlıca davalarından biri, memleketteki herkesi Türk kültürü etrafında toplamaktır. Bu kanundan çıkan sonuç, artık gelişigüzel ve plânsız bir yerleştirme yapılamayacağıdır. Gerek dışarıdan memlekete muhacir olarak geleceklerin, gerekse bazı ekonomik, siyasal, sosyal ve askeri sebeplerden dolayı memleket içerisinde bir yerden diğer bir yere taşındırılacakların, o yerin iklim, yaşayış ve üretim şartlarına uygun olmaları göz önünde tutulmuştur.³⁶

Güvenlik Sebebiyle Yapılan İç İskân

Gasp, eşkıyalık, casusluk, ayaklanma gibi ülke güvenliğini tehdit edici sorunlar görülünce, ülke içerisindeki bazı unsurların yerleri geçici olarak değiştirilmiştir. Öyle ki, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sıralarda doğuda orduya asker sağlayan aşiretler civar mahallerde, durumları şüpheli isyancı aşiretler ise batı bölgelerinde iskân edilmişlerdir³⁷. Bu tür uygulamalar bundan sonraki dönemlerde, yani Cumhuriyet hükümetleri döneminde de bezer şekilde devam etmiştir.

Bu tür uygulamalar, bazen kaçakçılık ve eşkıyalık sebeplerinden yapılırken, bazen de ülkenin iç güvenliğini temin etmek amacıyla yapılmıştır. Mesela 1924 senesinde Arnavutluk'tan geldikten sonra, iskân edilmiş oldukları Anadolu'nun iç kısımlarından İzmir'e kendiliklerinden gelerek, emvâl-i metrûkeyi işgal eden Bornova ve Buca'da birçok Arnavut vardı. İmâr Kanunu'nun 3. maddesi gereğince, hükümet bunları dilediği yere nakil ve iskâna yetkiliydi. Bu sebeple, Bornova ve Buca'daki Arnavutların mütecaviz, şüpheli kısmından otuz hanenin Niğde'ye, on beş hanenin de Isparta'ya sevkine karar verilmiştir.³⁸ Yine Iğdır civarında gasp ve eşkıyalık suretiyle halkı rahatsız eden 7.000 nüfustan oluşan Celali aşiretinin, 1923 yılında alınan Bakanlar Kurulu Kararı ile sınırdan uzak uygun bir yerde iskân edilmesine karar verilmiştir.³⁹ Bu şekilde, ülke içerisinde rahatsızlık yaratan ailelerin iskân muamelesinin yapıldığı yerlerden birisi de İçel vilâyetidir.

İçel vilâyetinin, Gülnar kazasının Bozağaç köyündeki Tuzlu ve Papazdere mevkilerinde, ev kurarak ormanları tahrip edip kereste kaçakçılığı yapan ve güvenlik bakımından da mahzurlu görülen 10 evden ibaret Tahtacı aşiretinin, Bozağaç köyündeki Yenice mahallesine iskânları yapılmıştır.⁴⁰ Eşkıyalık sebebiyle yerleri değiştirilen ailelere bir örnek de, Kara Haydar oğullarıdır. Ankara, Yozgat ve Kırşehir civarında eşkıyalık yapan ve zamanla faaliyetlerini

³⁶ Şeref Nuri, "İskân Kanunu ve Yurdlandırma Politikamız", *Ulus*, nu: 5031, 1 Ağustos 1935, s. 2.

³⁷ Fuat Dünder, *İttihat ve Terakî'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 143.

³⁸ BCA. 272.11.20.100.5, 02/12/1924.

³⁹ BCA. 030.18.1.2.6.46.3, 18/01/1923.

⁴⁰ BCA. 030.18.1.2.76.57.6, 19/06/1937.

artırdığı bildirilen Kara Haydar oğullarının eşkıyalıklarını önlemek için, 17 hanede 94 nüfustan ibaret aile ve akrabalarından, Çiçekdağı'nda 9 hanede 44 nüfus, Çiçekdağı kazası ve köylerine 1931 senesinde iskân edilmişlerdir⁴¹. Bunun yanında, casusluk şüphesi ile de nakiller yapılmıştır. Bunlar, özellikle Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi olan doğudan batıya yapılan nakillerdir. Bunların yanında İç Anadolu'da, Yozgat'ın Kediler köyünden yukarıda bahsedilen ailelerden bir kısmı, Kütahya'ya gönderilmiştir.⁴² Bunun yanında, casusluk sebebiyle de yer değiştirmeler yaşanmıştır.

1937 yılında casusluk yaptıkları kendi itiraflarıyla sabit olan ve kaçak eşya getirirken hudut devriyeleri tarafından yakalanan, Şavşet kazasının Taşköprü köyünden bazı ailelerin, Niğde iline nakledilmeleri kararlaştırılmıştı.⁴³ Yine Çorum ve Yozgat vilâyetleri hududu üzerinde bulunan Aygar dağı'nın sarp ve yolsuz mıntıklarında, yaptıkları obalarda oturan ve 4.875 hayvana sahip 440 nüfus, uygun yerlere iskân edilmiştir.⁴⁴ Bundan bir yıl sonra, yani 1933 senesinde Yozgat vilâyeti içerisinde 271'i nüfusa kayıtlı olmayan, 1.131'i başka yerlerde kayıtlı ve 70 adedi de yerli olan 1.472 nüfus, emniyet ve asayiş sebebiyle Danlı ve Aygar dağları üzerinden ve eteklerinden kaldırılarak, dağınık şekilde iskân edilmişlerdir⁴⁵. Aslında dağınık köyleri toplamak işiyle pek meşgul olunmamıştır. Yalnız emniyet ve asayiş açısından önemli rol oynayan oba, huğ ve komların köyler içine alınması hakkında tedbirler alınmış ve Aygar ve Danlı dağları üzerindeki nüfusun, münasip oba köylerine yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁶

Yerli olan bu tür nüfusun iskânının yanında, memleket içindeki bazı Ermenilerin de yerleri değiştirilmiştir. Mesela Kayseri vilâyetinin Gesi nahiyesine bağlı Efker köyünde oturan Ermenilerin, yine güvenlik nedeniyle, askeri tesisat ve garnizonların bulunduğu yerlerden uzak bir yere nakilleri; Genelkurmay Başkanlığının muvafakati ile Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi üzerine 1938 yılında kabul edilmiştir.⁴⁷ Bunlardan başka, memleket içerisinde çingene adı altında pek çok insan vardı. Bunların nüfusları da tam olarak tespit edilememiştir. Emniyet ve asayiş işinde çok mühim rol oynayan çingeneler ile çeşitli şekillerde meşgul olunmuş ve zaman zaman çok sıkı tedbirler alınmıştır. Hatta bunlar hemen her tarafta nüfusa kaydettilmiş ve oturmaya zorlanmışlarsa da, yine müsait zemin ve zaman bularak göçebelğe

⁴¹ BCA. 030.18.1.2.23.63.19, 14/09/1931.

⁴² BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

⁴³ BCA. 030.18.1.2.80.97.10, 01/12/1937.

⁴⁴ BCA. 030.18.1.2.25.2.1, 03/01/1932.

⁴⁵ BCA. 030.18.1.2.41.82.12, 13/11/1933.

⁴⁶ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

⁴⁷ BCA. 030.18.1.2.84.79.8, 06/09/1938.

dönmüşlerdir. Fakat asayiş bozma yönündeki faaliyetleri azalmıştır.⁴⁸ Ülke içerisindeki çeşitli karışıklıkları bu şekilde önleme gayreti içerisinde olan hükümet, bir yandan da dışarıdan Türkiye'ye gelmiş bulunan mültecilerin yerlerini çeşitli sebeplerle değiştirmek veya sınırlandırmak zorunda kalmıştır.

İskân ve Aşâir Şubesi tarafından İmâr ve İskân Vekâletine gönderilen 25 Mayıs 1924 tarihli telgrafta, son zamanlarda komünistlerin hudutları üzerinde çeşitli şekil ve suretlerde başlayan hareketlerin, hududa yakın olmak itibarıyla, Vilayât-ı Selâse bölgesindeki Kafkas mültecileri arasında, komünistlik cereyanının olabileceği bildirilmişti. Bu sebeple, bu bölgede siyasî karışıklıklar olmasının muhtemel olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden, Kafkas mültecilerinin geldikleri yerler ile ulaşımı zor olan bir mıntıkaya nakil ve iskânlarının hem hudut güvenliği, hem de asayişin kolaylığı açısından gerekli olduğu bildirilmiştir. Ayrıca, dış propagandalara alet olan unsurların zararından korunmak için, mültecilerin memleketin iç kısımlarına gönderilmeleri istenmiştir.⁴⁹ Ancak bundan sonraki dönemde, yani 1934-1937 yılları arasında Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye doğru ilticalar yaşanmıştır. Bu yıllar arasında toplamda 244 evde 683 nüfus iltica etmiş ve bunların bir kısmı Kars vilâyetine iskân edilirken, diğer kısmı çeşitli vilâyetlere serpiştirilmiştir. 1937 yılına gelindiğinde Türk hükümeti, Sovyet Rusya'dan gelecek mültecilerin kabul edilmemesi yönünde bir karar almıştı. Ancak gizli olarak gelenler olursa, bunların huduttan en az 50 km içeride iskân edilmesini istemişti.⁵⁰ Aynı şekilde Kasım 1925 tarihli karar ile Hakkâri ilinden alınarak memleketin iç kısımlarına gönderilen Nasturilerin masrafları İskân Umum Müdürlüğü tarafından karşılanması için 12.015 liralık bir pay ayrılmıştı.⁵¹ Askerî lüzum sebebiyle, memleketin iç kısımlarına nakilleri zorunlu görülen ve geldikleri yerlerde mülteci veya muhacir sıfatıyla iskânları mümkün olmayan kişilerin, geldikleri yerlerde terk etmiş oldukları mallara karşılık olmak üzere, terkedilmiş Rum gayr-i menkullerinde iskânları uygun görülüşü⁵² ve bu gibi kişilerin mağdur durumda kalmalarına izin verilmemiştir. Bu dönemde hükümet çingeneler, gezginci aşiretler, yörükler ve Ermeniler gibi çeşitli unsurların iskânı işiyle uğraşmakla beraber, bunların içerisinde daha çok Kürtlerin iskânı işiyle meşgul olmuştur. Bunu başlatan olay ise 1925 tarihli Şeyh Sait İsyanıdır.

Bu olayda, 1 Şubat 1925 günü Doğu Anadolu'daki bazı Kürtler, başlarında Şeyh Sait olduğu halde isyan ettiler. İsyanın maksat, bağımsız bir Kürdistan

⁴⁸ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

⁴⁹ BCA. 272.12.41.49.4, 25/05/1924

⁵⁰ BCA. 030.18.1.2.79.89.1, 03/11/1937.

⁵¹ BCA. 030.18.1.1.16.71.19, 08/11/1925.

⁵² BCA. 030.18.1.1.16.77.2, 07/12/1925.

kurmak ve halifelîği yeniden diriltmekti⁵³. Bunun üzerine hükümet, hemen askeri önlemler almaya başlamıştır. Şeyh Sait ayaklanmasına karşı yalnız askerî ve kanunî önlemler almakla kalınmamış, bu bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde tehlikeli sayılan azınlıklara yapılageldiği gibi, sorun çıkaracağı düşünülen bölgenin önde gelen kişi ve topluluklar, başka bölgelere göçürülmüş ve daha sonra bunların yerlerine Türk muhacirler yerleştirilmiştir.⁵⁴

Bu isyan sırasında hükümet, çeşitli suistimâllerin önüne geçmek için önlem almıştır. Dâhiliye Vekâleti'nden yazılan 1925 Şubat ayına ait bir yazıda, isyan mıntıkasında askeri kıtaların ileri harekâtı üzerine halk tarafından boşaltılan köylerde bulunacak eşya, erzak ve hayvanların hükümetçe deftere yazılarak iyi bir şekilde korunması için, gerekli tedbirlerin alınması ve bu mallardan sahipsiz olduğu ortaya çıkan kısmının hükümetçe koruma altına alınması istenmiştir. Ayrıca, bunların usulüne uygun olarak ihale ile bedelinin maliyece bildirilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, askeri yönden lüzumlu olan maddenin, kayıt karşılığında verilmesine izin verilmiştir.⁵⁵ Bu isyanın bastırılmasından sonra hükümet, 1097 sayılı kanunu çıkarmış ve bu kanunla isyanla ilgisi olduğu anlaşılan kişilerin, yerlerinin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Çünkü ülke içerisinde çıkan isyanların hemen hemen hepsi bu bölgeden kaynaklanmıştır. Bu durum ise, burada bir sorun olduğunu gösterdiğinden, hükümetin bu soruna bir an evvel çözüm bulması kaçınılmaz olmuştur.

Hükümet, ilk iş olarak bir kanun hazırlamıştır. 1097 sayılı, *Şarktan Garba Nakledilecek Kişiler Hakkındaki Kanunun* yapılış amacı, cumhuriyet kanunlarını hakkıyla uygulama ve doğu illerinde köklü ıslahat icrasına yöneliktir. Bu yüzden, zararlı bir unsur teşkil eden reislerin ve kendilerine ruhanî bir mevki vererek halkı kandıran ve hükümete engel çıkarmaya çalışan, Şeyh ile bunların daimî kışkırtmalarına kapılarak doğuda yapılacak ıslahata muhalefet ve engel teşkil edecek kabiliyetteki zararlı kişileri, buralardan uzaklaştırmak gerekmiştir. Bununla birlikte, idam veya ağır bir ceza ile mahkûm edilen ve Suriye, Irak ve İran'a firar ederek ülke aleyhine hareket eden zararlı kişilere mensup ailelerin ve doğu hapishanelerindeki mahkûmların, ıslahat mıntıklarından uzaklaştırılmaları zarurî hale gelmişti. Bu sebeple hükümet, adı geçen kişi ve zümrelerin, ıslahat mıntıkasında bulundukça, yenilik ve ilerleme uğrunda yapılacak girişimlerden olumlu bir netice çıkmayacağı düşüncesiyle⁵⁶, 6 Aralık 1927 tarihindeki Meclis oturumunda bu kanunu kabul etmiştir. Kabul edilen kanuna göre; batı

⁵³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 60.

⁵⁴ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 178.

⁵⁵ BCA. 30.18.1.1.13.26.7, 29/02/1925.

⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: IV, Cilt XXXIII, Ankara, (t.y), s. 153.

vilâyetlerine naklolunan kişilerden, Şeyh Sait Vakası ve bunu takip eden isyan v.s. hadiseleri ile bilfiil alâkadar olmayan ve naklolundukları mıntıkalarda kötü hali görülmeyenler hakkında, bu kanun hükmünün kaldırılmasına İcra Vekilleri Heyeti'ne yetki verilmiştir.⁵⁷ Bu kanunla birlikte, doğudan batıya nakiller başlamıştır.

1097 sayılı kanun gereğince, batıya gönderilecek kişilerden yardıma muhtaç olanların nakli ve iâşe masraflarının hükümet tarafından verilmesi, bunların ikâmet ettirilecekleri yerlerde iskân ve borçlanma kanunlarına uygun olarak, âdîyen iskân işlemine tâbi tutulmaları ve doğuda terkettikleri emlâk ve araziye karşılık, batıda mal ve arazi verilmesi suretiyle refahlarının sağlanması hedeflenmiştir.⁵⁸ Bunun ardından, Beyazıt vilâyetinden 1.400 kişi ve ayrıca bu bölgedeki mahkûmlar, batıya gönderilmişlerdir. İsyanın elebaşlarının tespit edilmesinden sonra, onların bölgeden uzaklaştırılmasıyla yetinilmemiş, ayrıca burada toprakla ilgili bir reform yapılarak, buradaki topraksız halka toprak verilmesi plânlanmıştır.⁵⁹ Şeyh Sait İsyanı'nda olduğu gibi, Dersim vilâyetinde de isyanlar neticesinde bazı kimseler batı vilâyetlerine gönderilmiştir. Bu nakillerin en çok yapıldığı sahalar ise Balıkesir, Aydın, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli gibi vilâyetler olmuştur. Bu nakiller yapılırken, ailelerin bu isyanla ilgisinin olup olmadığı mutlak surette göz önüne alınmış ve isyanla ilgisi olan aileler, buradan göç ettirilmişlerdir.

1927 tarihinde iskâna memur kişilerden Aydın'a; Van'dan 48, Muş'tan 13, Bayezid'den 1, Mardin'den 23, Genç'ten 2 ve Hınıs'tan 4 kişi olmak üzere toplamda 91 kişi gönderilirken, Balıkesir'e Mardin'den 38, Diyarbakır'dan 22, Bayezid'den 13, Hınıs'tan 6 ve Van'dan 3 kişi olmak üzere toplam 82 kişi gönderilmiştir.⁶⁰ İsyanı dayalı olarak, ya da yaşadığı yerde bu tür faaliyetlere katılması muhtemel aileler gönderilirken, gittikleri yerlerde onların tam anlamıyla üretici duruma geçmelerine önem verilmiş ve sefil vaziyete düşmeleri hükümet tarafından engellenmiştir.

Bu duruma en iyi örneklerden birisi Halıkanlı aşiretidir. 1930 yılında İran'dan Türkiye'ye gelen ve 405 aileden müteşekkil olan Halıkanlı aşireti, Aydın, Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli'ne iskân edilmişlerdi. Bu aileler kısa sürede iskân edilmiş, tarlaları sürülerek hazır hale getirilmiş, hatta hayvanlarının kışlık yiyeceklerine kadar temin edilmişti. Bunun yanı sıra, bu aşiretin okul çağındaki çocukları okullara yerleştirilmişti.⁶¹ Eylül 1931 senesinden itibaren iskân

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: I, Cilt I, Ankara, (t.y), s. 85.

⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: IV, Cilt XXXIII, Ankara, (t.y), s. 153.

⁵⁹ Erdoğan Başar, "Tarih Toprak Reformunu Haklı ve Mümkün Buluyor", *Sosyal Adalet*, Sayı 2, Mart 1963, s. 7.

⁶⁰ BCA. 272.11.23.119.34, 17/11/1927.

⁶¹ BCA. 030.10.81.530.19, 28/11/1931.

yerlerine gönderilen Halıkanlı aşiretinden 154 aile Edirne, 100 aile Tekirdağ, 26 aile Kırklareli ve 125 aile de Aydın vilâyetine iskân edilmişti.⁶² Bu şekilde iskân edilen aşiretlerden bir diğeri Alamelikli ve Hamşioğullarıdır.

1920 yılının sonlarına doğru Erzincan'a bağlı Mitni köyüne gelerek hazineye ait araziye yerleşen 377 nüfuslu Alamelikli aşireti, güvenlik sebebiyle Giresun vilâyetindeki köylere iskân edilirken⁶³, Kars vilâyetinin ilçelerinde oturan 268 nüfuslu Hamşioğulları, 1936 yılında Isparta, Denizli, Aydın, Muğla, Manisa, Balıkesir, Bolu ve Afyon vilâyetlerine yerleştirilmişlerdir.⁶⁴ Ancak bu ailenin tamamen ziraat ve hayvancılıkla meşgul bulunması nedeniyle, bunların vilâyet merkezlerinde yerleştirilmesi uygun bulunmamıştır. Göç ettirilen ailelerin bir an evvel üretici duruma geçmeleri ve herhangi bir sebeple perişan duruma düşmemeleri, hükümetin çok önem verdiği bir husus olmuştur. Nitekim Şark İstiklal Mahkemesi kararıyla iskân yerleri değiştirilmekte olan, Koçuşağı aşiretine mensup 83 kadın ve çocuktan oluşan kafilenin, Malatya'da sefil ve perişan bir halde kaldıkları anlaşıldığından, Kayseri'ye kadar sevk ve yiyecek içecekleri için gerekli 500 liranın verilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁵

Hükümetin para yardımı yanında, aile düzeninin devamı noktasında da bu gibi kimselere kolaylık sağladığı görülmüştür. Aksaray vilâyetinden Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen telgrafta, buraya cezalandırma suretiyle Elazığ'dan gönderilen Kâtip Mehmet Efendi'nin burada birçok arazi, ev ve dükkânları mevcut olduğu ancak, bunların tasfiye işlemlerini yapacak ailenin başka bir kimsesi de olmadığından, bu kişinin karısının sevkinin ertelenmesi istenerek⁶⁶ ailenin mağduriyeti giderilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde, Kayseri'nin Aziziye kazasında zorunlu ikâmete tâbi tutulan Beyazıt vilâyetinin Diyadin kazası halkından Mehmet Fahri'nin, kaymakamlığa verdiği dilekçede, eşinin rahatsızlığı sebebiyle ailesinin sevkinin geciktirilmesini talep etmişti. Aynı zamanda hayvanatının da hastalıklı durumda olmasından dolayı valilik, ailenin Kasım 1927 sonuna kadar sevklerinin tehirini uygun bulmuş ve durumu da Dâhiliye Vekâleti'ne bildirmişti.⁶⁷ Hükümet, zorunlu ikâmete tâbi bu kişilere çeşitli kolaylıklar sağlamaya çalışmıştır. Fakat maddî imkânsızlıklar, bazen bu kişilerin muhtaç duruma düşmelerine engel olamamıştır. Bu kimseler ise, her defasında isyanla ilgilerinin olmadığını ve bu mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdir.

Güvenlik gereğiyle, doğudan batıya yapılan nakillerden sonraki süreçte, bazı kişilerin suçsuz olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine hükümet içerisinde yeni bir

⁶² BCA. 030.10.116.808.17, 10/09/1931.

⁶³ BCA. 030.18.1.2.40.77.20, 05/11/1933.

⁶⁴ BCA. 030.18.1.2.68.79.16, 05/10/1936.

⁶⁵ BCA. 030.18.1.1. 23.7.2, 02/02/1927.

⁶⁶ BCA. 272.11.22.117.14, 24/10/1927.

⁶⁷ BCA. 272.11.22.117.14, 24/10/1927.

çalışma başlatılmış ve bazı kişilerin nakillerinin durdurulması yönünde görüşler ön plâna çıkmıştır. 5 Aralık 1927 tarihinde Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey, bazı kimselerin doğudan batıya nakillerinin durdurulmasıyla ilgili kanunun görüşülmesi esnasında, bu naklin zaruretten kaynaklanmış olduğunu ve hükümetin, kanuna karşı hümratsızlığa alışanların mukavemetine uğradığını bildiren konuşmasında; “*En büyük mukavemeti en çok ihmal edilen Şark vilâyetlerinin bazılarında gördü. Her biri kendi muhitinde metin bir sultan hükmü süren şeybler, seyitler, kabile reisleri, bu mukavemeti bazırladı*” dedikten sonra, nakil işinin durdurulacağını şu şekilde açıklamıştır: “*Kanunu bâkim kılmak için, icabında zor ve şiddet kullanmak ve kanunu bâkim kıldıktan sonra tekrar tabi halini iade etmek, ancak medeni ve kuvvetli devletlerin şiarıdır*”.⁶⁸ Bu görüşlerden sonra yine aynı tarihte, bazı kimselerin doğudan batıya gönderilmesinin durdurulması yönünde bir kanun kabul edilmişti.

Doğudan batıya gönderilmenin durdurulması yönündeki kanuna göre, batı vilâyetlerine naklolunan kişilerden, Şeyh Sait Vakası ve müteakip eşkıyalık olayları ile bilfiil alâkadar olmayan ve naklolundukları mıntıklarda kötü hali görülmeyenler hakkında eski, yani 1097 numaralı kanun hükmü kalkacaktı. Bunun yanında, mahallerinde eskiden beri eşkıyalık, isyan ve zorbalığı alışkanlık edinenlerle, aileleri ve batıdaki iskân yerlerinden firarla eşkıyaya katılıp, bu kanunun yayımlanmasından itibaren üç ay zarfında teslim olmayan eşkıyaların aileleri hakkında, 1097 numaralı kanun hükmü yürürlükte olacaktı.⁶⁹ 1097 sayılı kanunun kaldırılmasına yönelik kabul edilen ve Şeyh Sait v.s. isyanlarla ilgisi olmayanların, memleketlerine dönmelerine yönelik kabul edilen kanunun sebebi şöyle açıklanmıştır:

“*İdarî, askerî ve içtimaî sebeplerden dolayı, Şark idare-i örfiye mıntıkasıyla, Beyazıt vilâyetinden 1097 numaralı kanunun verdiği yetkiyle bazı kişi ve aileler, batı vilâyetlerine nakledilmiştir. Bunlar arasında, Şeyh Sait İsyanı ile ve bu isyanı takip eden isyan hadiseleriyle bilfiil alâkaları olmadıkları halde, orada uygulanacak nakil ve bastırma tedbirleri arasında bazı ailelerin de, batıya nakilleri uygun görülmüştü. Daha sonra doğu vilâyetlerinde yapılan başarılı askerî hareketler sebebiyle, artık bu gibilerin yerlerine iadelerinde idarî, siyasî ve içtimaî mani kalmadığından, memleketlerine iadesi uygun görülmüştür*”⁷⁰. Bu durumda olan ve iç vilâyetlere nakil ve iskân olunan kişilerden, 112 hanede 557 nüfustan ibaret bulunan Hamşizade ailesinin, memleketlerine iade edilmelerinde artık bir mahzur kalmadığı anlaşıldığı için, yol masrafları

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: I, Cilt I, (Yayın yeri ve Tarihi yok), s. 84; “Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey’in İzahat ve Beyanatı”, *Aynı Tarihi*, Kânûn-ı Evvel 1927, Cilt 15, Sayı 45, s. 2860.

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: I, Cilt I, s. 85-86; “Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey’in İzahat ve Beyanatı”, *Aynı Tarihi*, s. 2861.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: I, Cilt I, (Dâhiliye, Adliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları), s. 1.

kendilerine ait olması ve nakledildikleri yerlerde iskânlarına tahsis edilen emvâl ve emlâkın boşaltılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca, ziraî malzeme ve tohumluk gibi borçları da, iskân edildikleri yerde uygun bir şekilde kendilerinden tahsis edilmesi şartıyla, memleketlerine iadeleri kararlaştırılmıştı.⁷¹ Bu kanundan sonra ülke içerisindeki muhacir, mülteci v.b. unsurlarla, göçebe yaşayan aşiretleri düzenli bir şekilde iskân etmek maksadıyla, 1934 tarihinde kapsamlı bir iskân kanunu yürürlüğe girmiştir.

2510 sayılı kanun, yalnız dış muhacirlerin iskânı için değil, iç iskân için de hükümler getirmiştir. İç iskân için getirilen hükümlerin arkasında 1925 Şeyh Sait, 1930 Ağrı ve 1937 Dersim'deki ayaklanmaların etkisi vardır.⁷² Özellikle, Tunceli vilâyetinde meydana gelen isyan v.b. olaylar neticesinde bir kısım halk, buradan göç ettirilirken, aynı zamanda 1935 Aralık ayında burada yeni bir düzenlemeye daha gidilmiş ve burada bir kolordu komutanı ve vali idaresinde bir yönetim kurulmuştur.⁷³ Bu kanuna göre, Tunceli, Erzincan, Bitlis, Siirt, Van, Bingöl, Diyarbakır, Ağrı, Muş, Erzurum, Elazığ, Kars, Malatya, Mardin, Çoruh illerinden 5.074 hanede 25.831 nüfus batıya nakledilmiştir.⁷⁴ Bu kanunun uygulanması safhasında ise, Umumi Müfettişliklerin rolü büyük olmuştur. 1927 yılında kurulan bu müfettişlikler, buradaki devlet otoritesini temsil etmiştir.⁷⁵

1934 senesi başlangıcından 1937 yılı sonuna kadar siyasî, askerî, kültürel, inzibatî ve içtimâî sebeplerle, bazı kimselerin hudut boylarından uzaklaştırılmaları veya oturdıkları mahalden yaşayış şartlarına daha uygun mahallere nakilleri, yetkili makamlar tarafından istenilmiştir.⁷⁶ Bunun yanında, bazı kişiler de ya sıhhi sebebe dayanarak, ya da geçim vasıtalarından mahrum kalmaları sebebiyle, başka yerlere naklolunmuşlardır.

Sıhî Zorunluluk ve Geçim Sebebiyle Yapılan İç İskân

Bu dönemde uygulanan bir diğer iç iskân şekil ise, sıhî ve geçim sebebiyle yapılan iskânlardır. Bu sebeplerle yapılan nakiller, meydana gelen olaylar ve müracaatlara göre yapılmıştır. Buna dayanarak yapılan nakillerin en önemlisi, su baskınları ve heyelanlar sebebiyle Of ve Sürmene kazalarından, Maçka ve Bayburt kazalarına yapılan nakillerdir. Of ve Sürmene felâketzedelerinden 568 hanede 2.766 aile Maçka'ya, 1929 senesinde iskân edilmişlerdir. Bu aileler, başlangıçta Bayburt'a iskân edilmek istenmiş, ancak buraya daha evvel 1.300

⁷¹ BCA. 030.18.1.2. 6.51.10, 17/10/1929.

⁷² İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 50, Yaz 1990, s. 63.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, İçtima: I, Cilt VII, Ankara, 1935, s. 175.

⁷⁴ Tekeli, *agm.*, s. 64.

⁷⁵ Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 53.

⁷⁶ *Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak Olan İşler Hülasası*, Dâhiliye Vekâleti Yayını, Ankara, 1938, s. 100.

hanede 7.389 nüfus iskân edildiği için, burada yerleşime uygun hane kalmamıştı. Hatta bu yoğunluk yüzünden, buradaki bazı ailelerin dahi Maçka'ya iskân edilmesi düşünülmüştü.⁷⁷ Aynı şekilde, I.Dünya Savaşı'nda evleri yanmış ve yıkılmış olan Torul kazasının Köstere ve Silve köyü halkından 150 nüfus, Maçka'daki Yanakandos köyüne iskân edilmişler, ancak bu tarihte bir karar alınmadığından bu kişilerin iskânı 1934 senesinde gerçekleştirilmiştir.⁷⁸ Of felâketzedelerinden, 1930 yılındaki kayma ve sellerde evleri yıkılarak geçici olarak Erzurum'a bağlı Tercan kazasının Pülk köyünde yerleştirilen 177 nüfus, 1935 yılında buraya kalıcı olarak iskân edilmişlerdir.⁷⁹ Bu şekilde, çeşitli felâketlerle su baskını ve heyelanlarla yerleri değiştirilen ailelerden başka, yangın sebebiyle de iskânlar yapılmıştır.

Bilecik'in Söğüt kazasına bağlı Sıraca köyünde, evleri yanarak açıkta kalan 180 nüfus, Söğüt kazası merkezine iskân edilmişlerdi.⁸⁰ Bunun yanı sıra bu dönemde yapılan iç iskânların çoğunluğunu, arazilerin yetersiz olması, ya da verimsiz olmasından dolayı yapılan iskânlar teşkil eder. Bu tür uygulamaları ise, ülkenin her bölgesinde görmek mümkündür. Ancak bu tür uygulamalar çoğunlukla İç Anadolu, Doğu Anadolu ile Karadeniz vilâyetlerinde yoğunluk kazanmıştır. Mesela Avanos kazasının Kozaklı köyünde 54 ailede 299 nüfus, geçim sıkıntısı sebebiyle Boğazlıyan kazasının Çat köyüne nakledilmişlerdir.⁸¹ Yine aynı şekilde, geçimlerini çiftçilikle temin eden Zara kazasına bağlı Ütük karyesi halkı, arazisinin darlığı sebebiyle borçlandırma suretiyle Rumlardan kalma Kızık karyesine nakilleri, 1930 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kabul olunmuştur.⁸²

Karadeniz Bölgesi'nde ise Artvin, Trabzon, Çorum ve Gümüşhane gibi vilâyetlerde bu tür uygulamalara rastlanır. Artvin vilâyetinin Şavşat kazasına bağlı Çağlayan, Oba, Dutlu, Tepebaşı, Demirci, Meydancık, Balıklı ve Çukur köylerinden 150 nüfus, arazisinin kayalık ve geçim sıkıntısı çekmelerine sebep olduğundan, hükümetten yardım talebinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine, evlerini kendileri yapmak şartıyla Ardanuç nahiyesine iskân edilmeleri uygun görülmüştü.⁸³ Yine Çorum vilâyetinin Alaca kazasının Beşiktepe köyüne iskân edilmiş olan Rusya mültecileri, burada su bulunmaması ve civar yerlerden de su getirme imkânının yokluğu sebebiyle, Tokat vilâyetinin Erbaa kazasına bağlı

⁷⁷ BCA. 030.10.81.530.13, 09/01/1930.

⁷⁸ BCA. 030.18.1.2.42.7.20, 17/02/1934.

⁷⁹ BCA. 030.18.1.2.57.66.15, 06/08/1935.

⁸⁰ BCA. 030.18.1.2.57.66.1, 15/08/1935.

⁸¹ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933; 030.18.1.2.38.53.17, 20/07/1933; *Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülasası*, s. 61.

⁸² BCA. 030.18.1.2.15.76.6, 17/11/1930.

⁸³ BCA. 030.18.1.2.31.64.1, 22/09/1932.

Kırkharman köyüne iskân edilmişlerdi.⁸⁴ Bu vilâyetlerle birlikte Of, Sürmene ve Trabzon, yerleşim alanı olarak sıkıntı yaşanan yerlerdendir.

Nitekim Trabzon ve Çoruh'ta toprakların azlığı yüzünden 2.692 evde 9.836 kişi, toprağı bol ve verimli olan Van Gölü civarına azar azar gönderilip iskân edilmişlerdir⁸⁵. Aynı şekilde, Sürmene'nin Küçük Vizera köyünden 60, Büyük Zimla köyünden 45, Zavzaka köyünde 7 ve Humurga köyünde 12 nüfus olmak üzere toplamda 124 nüfus halk, topraklarının olmaması sebebiyle geçim sıkıntısı çekmişlerdir. Bu sebeple, 124 nüfus Erzurum'a bağlı Tercan kazasına, 1935 senesinde iskân edilmişlerdir.⁸⁶ Gümüşhane vilâyetinde ise, Zimon ve Boğalı köyünden 43 nüfus Tercan'a iskân olunurken⁸⁷, yine aynı vilâyetin Perek köyünden 21 nüfus, Tercan'a⁸⁸ yerleştirilmiştir.

Karadeniz ve İç Anadolu Bölgelerinin yanında Doğu Anadolu'da, bilhassa Kars ve Ardahan civarında arazi darlığı v.b. sebeplerle, iç iskân çalışmalarına rastlanır. 1933 senesinde, geçimlerini temin edemediklerinden dolayı, nakillerini isteyen Posof kazasının Şuvaskal ve Hırtas köyleri halkından 216 nüfus, kendilerine sadece arazi verilmek şartıyla Van vilâyetine iskânları yapılmıştır⁸⁹. Aynı sene içerisinde, Kars vilâyetinin Arapçay Kümbet köyünden 138 nüfus, kendilerine toprak verilmek suretiyle Erciş kazasına iskân edilirken⁹⁰, Çıldır kazasının Meryem ve Bayra Hatun köylerindeki 96 nüfus, Kars merkeze bağlı Emval-i Metruke köyünde iskân edilmiştir⁹¹. 1934 senesinde de buradaki iskân çalışmaları devam etmiş, Posof kazasına bağlı Nunus köyü halkından 66 nüfus, Kars'taki Emval-i Metruke köyüne iskân edilirken⁹², yine Posof kazasının Ağara köyü halkından 24 nüfus, Sarıkamış kazasının Kara Kurt köyüne iskân edilmişlerdir.⁹³ Bu tür iskânlar, 885 sayılı kanunun 3. maddesine göre yapılmış ve bu da ya sıhhat şartlarından, ya da geçim vasıtalarından uzak olmak durumunda uygulanmıştır.

Böyle bir uygulama da Ankara'da görülür. Samutlu köyü civarında muhacir iskân edilmek üzere istimlak edilen araziye, 885 numaralı iskân kanununun 3. maddesine göre, sıhhi şartların uygun olmaması sebebiyle, Ankara'nın Akköprü civarında oturmakta olan 100 aile muhacirin yerleştirilmesine, 1931 tarihinde

⁸⁴ BCA. 030.18.1.2.38.52.17, 15/07/1933.

⁸⁵ BCA. 030.18.1.2.40.77.9, 05/11/1933.

⁸⁶ BCA. 030.18.1.2.56.56.19, 28/06/1935.

⁸⁷ BCA. 030.18.1.2.56.57.1, 28/06/1935.

⁸⁸ BCA. 030.18.1.2.57.61.9, 04/07/1935.

⁸⁹ BCA. 030.18.1.2.40.77.6, 05/11/1933.

⁹⁰ BCA. 030.18.1.2.41.83.13, 05/11/1933.

⁹¹ BCA. 030.18.1.2.45.37.10, 26/05/1934.

⁹² BCA. 030.18.1.2.45.35.15, 21/05/1934.

⁹³ BCA. 030.18.1.2.46.49.4, 09/07/1934.

karar verilmiştir.⁹⁴ İç Anadolu Bölgesi'nde, sıhhi şartlardan ziyade daha çok geçim vasıtalarından mahrum olma yüzünden yer değiştirmeler yapılmıştır. Sıhhat şartlarını düzeltmek bazen mümkün olabilmekte fakat özellikle de susuz ve çorak bir arazide kurulmuş olan bölgenin, bu vasıtayı temin etmesi kolay değildi. Bu sebeple yer değiştirmeler gündeme gelmiştir. 18 Haziran 1935 tarihli "Kurak Yerler Sulak Yerlere mi Yerleşecek" başlıklı bir gazete haberinde bu hususta şöyle bahsedilmiştir:

"Orta Anadolu'nun bu yıl da yağmursuz geçmesi, eskiden beri tatbiki düşünülen yeni bir mevzuu tazelemiştir: Susuz ve çorak araziye kurulmuş olan köylerimizin, sulu ve verimli yerlere nakledilmesi... Koçhisar civarı, Haymana'nın bazı kısımları, geniş Konya ovası, Kırşehir'in bazı tarafları, Sultaniye-Bozkır havzası gibi, kuraklığın fasılalı olarak hüküm sürdüğü çevrelerde bulunan köylerimizin, zaman zaman dağılmak ve göç tehlikesi göstermesi dolayısıyla, bu mntıkalarda yaşayan yurttaşların, kendilerine yakın ve suyu bol bereketli yerlere nakledilmeleri düşünülmektedir". Ziraat Vekili Muhlis, Haziran 1935 tarihinde yağmursuzluk çeken Ankara'nın yakın köylerine gitmiş ve incelemelerde bulunmuştu. Oradaki yetkili bir kişi: "Orta Anadolu'nun geniş ovalarında, tarihin muhtelif devirlerinde kuraklık yüzünden göçler olmuştur. Buralarda yer yer olan ufak sular, ancak küçük sabaları sulamaya kâfi gelmektedir. Buraları ya kendilerine en yakın büyük nehirler ve ana sulardan sulamayı temin etmeli, ya da mümkün olduğu kadar köy yoğunluğunu sabil mntıkalara ve suyu bol yerlere çekilmesi"⁹⁵ gerektiğini söyleyerek, böyle bir konuyu yeniden gündeme getirmiştir. Zaten iskân kanunu da, bu yetkileri Dâhiliye Vekâleti'ne vermişti. Dâhiliye Vekâleti'ne, 1934 tarihli iskân kanunu ile şu yetkiler verilmiştir:

1-Türkiye dâhilinde toprağı dar veya bataklık, ormanlık, dağlık ve taşlık olan, geçim vasıtalarından mahrum bulunan köyler halkını.

2-Yerleşmiş veya göçebe bulunan köyler halkını.

3-Evleri dağınık köyler halkını.

Yaşayış, sıhhat itibariyle elverişli yerlere nakil, evleri dağınık köyler halkını daha uygun merkezlerde toplamak, huğları, obaları, komları köyler içine kaldırmak, yenilerinin yapılmasını yasaklamaktan oluşmuştur⁹⁶. Bu vaziyetteki köyler, dağınık bir halde olduğundan, Türk köyünde her türlü medenî ve kültürel bir yenilik yapmak, onları iktisaden teşkilatlandırmak, sosyolojik açıdan mümkün olamayacağından, memlekette yapılacak ilk yenilik, bu küçük ve dağınık köyleri kalabalık köyler halinde bazı merkezlerde toplamaktı⁹⁷. Örneğin

⁹⁴ BCA. 030.18.1.2.21.47.8, 01/07/1931.

⁹⁵ "Kurak Yerler Halkı Sulak Yerlere mi Yerleşecek?", *Babalık*, nu: 4653, 18 Haziran 1935, s. 1.

⁹⁶ H. Nuri, *İskân ve Muhaceret*, (Yayınevi Yok), İstanbul, 1934, s. 9-10.

⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 488.

Maraş'ın Süleymanlı kazasına bağlı dağlar arasında yaşayan ve birbirine yaklaşık birer ikişer saat mesafede bulunan halkın, Zeytun'daki verimli arazilere yerleştirilmeleri temin edilmişti⁹⁸. Bu uygulamalardan biri de Konya'ya bağlı Ereğli kazasında yapılmıştır.

1901 yılında Konya'nın Ereğli kazasının Burhaniye köyünde iskân edilmiş olan, 50 hanede 1.000 nüfustan kalan 10 hanede 40 kişinin, oturdukları yerlerin havasızlığı ve geçim vasıtalarının azlığı yüzünden, Beyşehir kazasına yerleştirilmeleri, 1934 senesinde gerçekleştirilmiştir⁹⁹. Bu tür uygulamanın yapılmış olduğu bir diğer yer ise Yozgat'tır. Akdağmadeni ve Boğazlıyan kazaları içerisinde bulunan ormanlardan koruma altına alınan kısmı içerisinde, Rum ve Ermenilerden kalan köylere iskân edilmiş olan muhacirler ile ormanlara daima zarar vermekte olan bir kısım yerli köylülerin, orman dışına nakilleri hakkında Dâhiliye Vekâleti, kaza kaymakamlığına emir vermişti.

Yozgat Valiliğinin verdiği bilgiye göre, her iki kazada ormanlar dâhilinde toplam 26 köyde 924 hanede, 4.874 nüfus oturmaktaydı. Bunların yerlerinden kaldırılması, iktisadî ve ziraî bir buhran doğurmakla beraber, iskân ve evlerinin temini de hükümetçe ayrı bir masraf olacaktı. Ziraat Vekâletinin raporunda, orman içerisinde bulunan Ermenilerden kalan arazinin borçlanma kanununa göre ahaliye satılmakta olduğu, orman müfettişliğinin haberine göre bildirilmekteyse de, Akdağmadeni kaymakamlığından cevaben alınan yazıda, orman içinde mevcut ve boş olup da yeniden ihya ve imâr edilen köyler olmadığı bildirilmiştir.

Boğazlıyan kazasınca, orman içindeki köylere başlangıçta on beş yirmi hane kadar muhacir iskân edilmiş ise de, gerek bunların ve gerek bu yerli köyler halkının ormanlara zarar verecek hal ve hareketleri görülmemiş olduğu kaymakamlıkça bildirilmişti. Bundan dolayı, ormanların içerdiği sahaya göre, korunmasında görevli orman muhafaza memurları yeterli olmadığından, bunların sayısının artırılmasıyla birlikte, görevlerini layıkıyla yerine getirebilmelerini temin etmek gerekiyordu. Bunun için, teftiş ve daima kontrol altında bulundurulmaları ve usul ve kanuna göre yapılacak kesim ve tahribat işleri hakkında para cezalarının ve orman davaları hakkındaki zaman aşımı müddetinin artırılması ile cezaların şiddetlendirilmesi, ormanların korunmasına fayda sağlayacağı valilik tarafından teklif edilmiştir¹⁰⁰. İşte memleket dâhilindeki nüfus hareketlerinin başlıca sebeplerinden birisi de, halkın sağlığının mevcut yerlerde tehlike altında olması, ya da oturmuş oldukları sahalarda geçimlerini temin edememeleri olmuş ve devlet bazen, bu grupları kendi istekleri dâhilinde, bazen de kendisi uygun bularak onların yerlerini değiştirmiştir. Bu gruplarla

⁹⁸ BCA. 272.11.16.64.10, 22/03/1923.

⁹⁹ BCA. 030.18.1.2.50.83.12, 06/12/1934.

¹⁰⁰ BCA. 272.11.23.124.18, 19/07/1928.

birlikte, memleket içerisinde sürekli iskân bekleyen ve göçebe durumunda bulunan bir başka grup ise, doğudan savaştan zarar gördüğü için göçüp, memleketin iç ya da batı kesimlerinde iskân bekleyen Şark mültecileriydi.

Şark Mültecileri

I. Dünya Savaşı sırasında, doğu illeri Ruslar tarafından işgal edildiği zaman, Orta ve Batı Anadolu'ya kaçarak oraya yerleşmeye gelen kişilere *Şark Mülteci* denilir. Savaştan sonra Rus işgali sona ermişse de, oralarda meydana gelen kanlı olaylar, boş kalan Müslüman evlerini tamamen yakıp yıkmış ve kalanlar da kendiliğinden çökmüş olduğundan, geniş bir sahanın büyük bir çoğunluğunu birden eski yerlerine götürmek ve barındırmak büyük bir mesele olmuştur. Bu halktan gücü yetenlerin büyük bir kısmı kendi kendilerine eski memleketlerine dönüp oralarda yerleşmeye çalışmışlarsa da, önemli bir kısmı, devletin yardımına ihtiyaç duymuştur. Devlet, bunlardan bir kısmının gidiş masrafını vererek göndermiş, fakat gitmek istemeyenleri oldukları yerlerde barındırmayı düşünmüştür. Oldukları yerlerde barındırmak düşüncesi de, Şark mültecilerinin iskânını gündeme getirmiştir.

Şark mültecilerin durumu, tamamen muhacir durumunda olup, bunları barındırmak kadar bir de geçindirmek yönü düşünülmüş, bunlara da âdî iskân* muamelesi yapılmış, evden başka dükkân ve arazi de verilmiştir. Öyle ki, Şark mültecilerinden 1923-33 yılları arasında iskân görenlerin miktarı 9.145 ailede 35.017 nüfustur. Bunlara verilmiş olan yapılarla topraklar, borçlanma kanununa göre 20 yıl içinde ödenmek üzere borçlandırılmıştır.¹⁰¹ Şark mültecileri iskân edilirken, belirli esaslar göz önünde tutulmuştur. Özellikle bu mülteciler arasında, Kürt kökenli olanların yerleştirilmeleri sırasında iskân edildikleri yerin halkıyla nüfus oranlarına büyük önem verilmiştir. Bu durum ise I. Dünya Savaşı esnasında sürüp gelen bir uygulamanın devamı niteliğindedir.

I. Dünya Savaşı devam ederken, 4 Mayıs 1916 tarihinde Konya, Ankara, Kayseri ve Niğde gibi vilâyetlere, Dâhiliye Vekâleti tarafından gönderilen bir yazıda; harp mıntıklarından gelen Kürt mültecilerinin reis, imam ve şeyhlerinden ayrı ve yerli halkın %5 oranını geçmeyecek şekilde, Anadolu içlerine iskân olunmak üzere gönderilmeleri istenmiştir¹⁰². Zaten bu dönem içerisinde büyük bir göç hareketi meydana gelmiştir. 1917 sonlarında Diyarbakır ve Urfa'dan 50.000 mültecinin Konya'ya gönderildiği ve bu sevk işlemi için ise

*Adi İskân: Memleketinde malı olup olmadığına bakılmayarak kendisine barınacak bir hane, işine göre geçinecek dükkân, arsa veya tevzi talimatnamesinin tayin ettiği oran ve miktarda arazi, bağ, bahçe, zeytinlik v.s. vermektir. Bkz: Naci Kökdemir, *Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu*, (Yayınevi Yok), Ankara, 1952, s. 193.

¹⁰¹ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

¹⁰² Dündar, *age.*, s. 143-144.

100.000 liradan fazla bir miktarın harcandığı anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bunun yanında, I. Dünya Savaşı'nda memleketlerini terk etmiş olan Şark vilâyeti mültecilerinden, başlangıçta memleketlerine iade edilmekte iken, bulundukları yerlerde alkonulan Türk mültecilerin, arzu ettikleri takdirde memleketlerine dönmesine müsaade edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁴

Aslında I. Dünya Savaşı sırasında, düşman istilâsından kaçarak göç eden Şark mültecileri savaş içinde, memleketleri düşman istilâsında kaldığı müddetçe, muhacirler gibi iskâna tabi tutulmuşlar ve yerleştirilmişlerdir. Bu, sırf memleketlerinin düşman istilâsı altında kalmasından kaynaklanmıştır. Tabi bu durum geçici kabul edilmiş ve bunların memleket dışından gelen muhacirler gibi yerleştirilmesine izin verilmemiştir. Dâhiliye Vekâleti tarafından 22 Ekim 1922 tarihinde yayımlanan bir genelgede şöyle denilmiştir: *“Edirne, Bursa veya İzmirli bir yerlinin, Konya veya Ankara’da yerleşmesinden bir farkı olmayan bu işleme devam imkân kalmadığından, bu güne kadar bir yere yerleştirilmiş, tahsis ve iskân işleri tamamlanmış bulunmayanlar hakkında yapılacak bir işlem kalmamıştır... Yalnız, memleketlerine dönecek muhtaçlara tahsisat mevcut oldukça nakliye masrafları verilecektir”*¹⁰⁵. Bu meseleye Mustafa Kemal, 1 Mart 1923 tarihli Meclis konuşmasında değinmiş, Şark vilâyetleri mültecilerinin memleketlerine iadesi ve oradaki halka yapılacak yardımlarla ilgili olarak şöyle demiştir: *“Geçen senelerde, yalnız Şark vilâyetleri mültecilerinin geri alınan yurtlarına iadesine ve memleketleri o zaman henüz kurtulmamış olan Batı Anadolu mültecilerinin, iâsesine ve iskân mıntıklarında inceleme yapmakla, kalan yardım işleri bu sene daha geniş bir şekilde çalışılmış ve maddeten olumlu neticeler alınmıştır”*¹⁰⁶. Hakikaten Atatürk’ün bu konuşması dâhilinde, Şark mültecileriyle ilgili bir kanun kabul edilmiş ve özellikle de onlara yapılacak yardımlara değinilmiştir.

İlk olarak Nisan 1923 tarihinde kabul edilen kanuna göre, Rus istilâsına maruz kalan doğudaki halktan bu istilâ sebebiyle iç bölgelere göç etmiş olanların, memleketlerine iadeleri için 150.000 liralık tahsisat konulmuştur¹⁰⁷. Daha sonra ise, Şark vilâyetleri mültecilerinin memleketlerine iadesi ile ilgili olarak çıkan, Nisan 1924 tarihli kanunun maddeleri de şöyleydi.¹⁰⁸

1- Şark vilâyetlerinde Rus istilâsına maruz kalan yerler halkından, iç bölgelere göç etmiş olanların memleketlerine iadeleri için, 1923 senesi Muâvenet-i

¹⁰³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: III, İçtima: IV, Cilt I, Ankara, 1992, s. 361.

¹⁰⁴ BCA. 272.12.61.176.14, 18/12/1928.

¹⁰⁵ *İskân Mevzuatı*, Sıhhat ve İçtimâî Muâvenet Vekâleti İskân Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1936, s. 236.

¹⁰⁶ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997, s. 349.

¹⁰⁷ *Düstur*, III. Tertip, Cilt IV, İstanbul, 1929, s. 15-16.

¹⁰⁸ BCA. 272.11.18.82.18, 21/04/1924.

İçtimaîye bütçesinden (Şark vilâyetleri ahalisinden iç bölgelere göç edenlerin iadesi masrafıdır.) 150.000 lira tahsisat konulmuştur.

2- Yunan istilâsında ele geçirilen yerlerden, harp durumu sebebiyle kısmen veya tamamen harap olan köy ve kasabalardaki evlerin tamir ve inşası için, Maliye bütçesine (Harp sebebiyle harap olan evlerin tamir ve inşası masrafı) adıyla 1 milyon lira tahsisat konulmuştur.

3- 2. madde ile verilen tahsisat her bölgede yapılan keşifler sonucunda tahakkuk edecek tahribatın, imâr bedeline göre %5'inde ve sırasıyla en acil tamirata ve inşaatı tahsis olunur.

4- 1. ve 2. maddelere verilen tahsisattan 1923 senesi zarfında sarfedilemeyen miktarı 1924 senesinde sarfedilebilir.

Mübadele, İmâr ve İskân Vekâletinin teşkilinden evvel, muhacir işlerinin devredildiği Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimaîye Vekâleti bütçesine ve Şark vilâyetleri ahalisinden iç bölgelere göç edenlerin iade masrafı namıyla 150.000 lira ve *yangın sebebiyle harap olan evlerinin tamir ve inşası masrafı* namıyla Maliye Vekâleti bütçesinde 1.000.000 liranın alınmasına ve bu tahsisatın 1924 senesinde de sarf edilebilmesine dair kanunun ardından, Maliye Vekâletince bu tahsisattan vilâyete gönderilen paraların, kanunun ruhuna ve amacına muhalif olarak bazı taraflarda hak etmeyen kişilere verilmiş olduğu anlaşılmıştır. Hakikaten yardıma muhtaç olan evsiz barksız ahalinin dahi beş, on lira ile hane ve meskenlerinin inşasına imkân olamayacağı kanaati hâsıl olmuştu. Bu nedenle, bu tahsisatın bu suretle sarf ve heder olunmasından ise, bununla her çeşit inşaat malzemesi satın alınarak mâl oldukları fiyat üzerinden yardıma muhtaç ahaliye dağıtılması uygun görülmüştü. Bu sayede hem mülkün imârını ve hem de tahsisatın faydalı bir suretle kullanılmasını sağlayacağından, bu yolda maliye memurlarına tebligat yapılması ve daha sonra tahsisatın bu şekilde önemli olan mevkide harcanması kararına varılmıştır¹⁰⁹.

Ancak bu kanunun çıkarılmasının ardından, 10.000'in üzerinde mülteci eski memleketlerine gönderilmişlerdir. Nitekim Dâhiliye Vekili Cemil Bey, 25 Mart 1925 tarihinde Meclis'teki konuşmasında, Şark vilâyetleri mültecileri hakkında şu bilgileri vermiştir: *"Vilâyeti Şarkîye mültecileri, şöyle böyle, elli, elli dört bin kadar mülteci gelmiş, bunların geçen sene takriben on iki bini hükümet tahsisatı ile sevk edilmiş, bu sene de evleri hazırlandıktan sonra, sevk edilecek on beş bin kişi için, bütçeye tahsisat kondu. Geriye kalan yirmi beş bin kişi tekrar eski yurtlarına dönmek niyetinde ve arzusunda değildirler. Başka yerde yerleşmişlerdir ve bu yerleşenlere, bulundukları yerlerde emlak ve arazi verilmek için ayrıca bir kanun hazırlanmıştır"*¹¹⁰. Daha önceden Rus istilâsı üzerine, Orta ve Batı Anadolu'ya gelen doğu halkı, oraların geri alınmasından

¹⁰⁹ BCA. 272.11.18.82.18, 21/04/1924.

¹¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: II, Cilt XVI, Ankara, (t.y.), s. 204.

sonra büyük kısmı geriye dönmüştür. Şark mültecisi olarak nitelendirilen bu kişilerin büyük bir kısmını da hükümet, yol parasını vererek yurtlarına göndermiştir. Memleketine dönmeyenler, Şark mültecisi adı altında iskân görmüştür¹¹¹.

Sonuç

Atatürk döneminde mübadele ve ardından 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'ye yönelik yapılan göçler, bu dönemde belirli bir plân dâhilinde bir iskân politikasının izlenmesini gerektirmiştir. Mübadeleye tâbi olan muhacirler ile mübadeleye tâbi olmayan gayr-i mübâdiller, memlekette Türk kültürlü nüfusun yoğunluğunu artırmış ve homojen bir nüfus yaratılması noktasında kayda değer katkıları olmuştur. Ancak bu sırada, bir taraftan millî kültür çatısı altında toplum şekillendirilirken, bazı unsurların bunun önünde önemli bir engel olarak görülmüş olması, iç iskân meselesini ortaya çıkarmıştır.

Cumhuriyet hükümeti, Anadolu'nun doğusunda ve batısında yaşayan bütün vatandaşlarını, mütecânîs ve tek bir vücut haline getirmek ve onlarla homojen ve birlik içinde bir millet yaratmak gayesindeydi. Bunun için, ülke içerisinde dağınık vaziyette yaşayan aşiretler, göçebe aşiretler dışında kaçakçılık, eşkıyalık vb. olumsuz faaliyette bulunanlar ile topraklarının darlığı sebebiyle bir türlü geçimini temin edemeyen halkın, bir kısmının yerleri değiştirilmiştir. Bunların içerisinde, geçim sıkıntısı sebebiyle yerleri değiştirilenler, daha çok bulundukları yerlere yakın alanlara iskân edilmişlerdir. Aynı şekilde göçebelik sebebiyle yapılan iskânlarda da, aynı yöntem takip edilirken, güvenlik sebepli yapılan iskânda halkın bulunduğu yerden uzak yerlere nakli şeklinde kendini göstermiştir. Şark mültecilerinde ise durumları diğerlerine göre daha farklı olduğu için, eski yerlerine dönmek isteyenlere izin verilirken, mevcut yerlerinde kalmak isteyenler de bulundukları yerlerde iskânları temin edilmiştir.

Bu uygulamalar neticesinde, göçebe aşiretler yerleşik hayata geçirilmiş, topraklarının azlığı sebebiyle geçim sıkıntısı çekenlere belirli miktarda arazi verilmiş ve bu sayede, ülkenin millî ve medenî bir yapıya kavuşmasının önü açılmıştır. Yine şark mültecilerinin iskânı sayesinde, uzun süre evsiz, barksız, topraksız ve üretimden mahrum vaziyette kalan halkın, ülke iktisadına katkısı da bu şekilde sağlanmıştır. Ancak Şeyh Said İsyanının ardından, doğudan batıya gönderilen halkın önemli bir kısmı bulundukları yerleri bir türlü benimseyememişler ve buralardan bir an evvel memleketlerine dönmek istemişlerdir. Nitekim daha sonra çıkarılan kanunlarla bunların bir kısmı memleketlerine tekrar dönmüşlerdir. Bu şekildeki bir sirkülasyonun ise ülke ekonomisine vurduğu zarar inkâr edilemez. Bütün bunlarla birlikte, homojen ve birlik temeline dayalı bir nüfus oluşumunda iç iskânların payı büyük olmuştur.

¹¹¹ BCA. 030.10.124.885.4, 12/08/1933.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu

Fon. Kod. 030.10 030.10.124.885.4; 030.10.81.530.192; 030.10.116.808.17; 030.10.81.530.10;

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1920-1928)

Fon. Kod. 030.18.1.1 030.18.1.1.16.71.19; 030.18.1.1.16.77.2; 030.18.1.1.13.26.7; 030.18.1.1.23.7.2;

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1928 ve Sonrası)

Fon. Kod. 030.18.1.2 030.18.1.2.28.38.20; 030.18.1.2.30.53.1; 030.18.1.2.25.2.2; 030.18.1.2.41.81.11; 030.18.1.2.45.37.1; 030.18.1.2.45.36.20; 030.18.1.2.23.68.12; 030.18.1.2.22.57.2; 030.18.1.2.26.12.15; 030.18.1.2.36.39.4; 030.18.1.2.40.78.8; 030.18.1.2.40.78.2; 030.18.1.2.6.46.3; 030.18.1.2.76.57.6; 030.18.1.2.23.63.19; 030.18.1.2.80.97.10; 030.18.1.2.25.2.1; 030.18.1.2.41.82.12; 030.18.1.2.84.75.8; 030.18.1.2.79.89.1; 030.18.1.2.40.77.20; 030.18.1.2.68.79.16; 030.18.1.2.6.51.10; 030.18.1.2.42.7.20; 030.18.1.2.57.66.15; 030.18.1.2.57.66.1; 030.18.1.2.38.53.17; 030.18.1.2.15.76.6; 030.18.1.2.31.64.1; 030.18.1.2.38.52.17; 030.18.1.2.40.77.9; 030.18.1.2.56.56.19; 030.18.1.2.56.57.1; 030.18.1.2.57.61.9; 030.18.1.2.40.77.6; 030.18.1.2.41.83.13; 030.18.1.2.45.37.10; 030.18.1.2.45.35.15; 030.18.1.2.46.49.4; 030.18.1.2.21.47.8; 030.18.1.2.50.83.12;

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu

Fon. Kod. 272.11, 272.12, 272.65] 272.65.6.3.7; 272.12.41.49.4; 272.12.61.176.14; 272.12.50.109.10; 272.12.60.171.2; 272.11.20.100.5; 272.11.23.119.34; 272.11.22.117.14; 272.11.16.64.10; 272.11.23.124.18; 272.11.18.82.18.

Kitap ve Makaleler

“Kurak Yerler Halkı Sulak Yerlere mi Yerleşecek?” (1935) *Babalık*, nu: 4653, 18 Haziran.

“Şükrü Kaya Bey’in Millet Meclisinde Söylediği Mühim Nutuk” (1934) *Hâkimiyet-i Milliye*, nu: 4632, 16 Haziran.

AREN Sadun (1949) “Şehirleşme Hareketleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1,2 ve 3-4, 332-346.

ARI Kemal (2003) *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç 1923-1925*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1997) C.I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.

Aydın Tarihi (1927) Kânûn-ı Evvel, Cilt 15, Sayı 45.

BABUŞ Fikret (2006) *Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Türkiye’de Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul.

- BARKAN Ömer Lütfi (1980) *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- BAŞAR Erdoğan (1963) “Tarih Toprak Reformunu Haklı ve Mümkün Buluyor”, *Sosyal Adalet*, Sayı 2, Mart, 7.
- CENGİZKAN Ali (2004) *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2001) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DÜNDAR Fuat (2007) *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Düstur* (1929) III. Tertip, Cilt IV, XV
- Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülasası* (1935) Nüfus Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak Olan İşler Hülasası* (1938) Dâhiliye Vekâleti Yayını, Ankara.
- GERAY Cevat (1970) “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Aralık, 8-36.
- GÜRİZ Adnan (1975) *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, Ankara.
- H. Nuri (1934) *İskân ve Muhaceret*, (Yayınevi Yok), İstanbul.
- HALAÇOĞLU Yusuf (1997) *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara.
- İskân Mevzuatı* (1936) Sıhhat ve İçtimaî Muâvenet Vekâleti İskân Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- İskân Tarihçesi* (1932) Hamit Matbaası, İstanbul.
- Kadri Kemal (1933) “Anadolu’nun Doğusunda Köy İçtimaiyatı”, *Yeni Türk Mecmuası*, Cilt I, Sayı 10, Temmuz, 814-816.
- KARPAT Kemal H. (1996) *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK Cemil (2003) *Umumî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖKDEMİR Naci (1952) *Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu*, (Yayınevi Yok), Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1992) Devre: III, İçtima: IV, Cilt I, Ankara.
- Şeref Nuri (1935) “İskân Kanunu ve Yurtdandırma Politikamız”, *Ulus*, nu: 5031, 1 Ağustos.
- Şevket Aziz (1934) “Türk Topraklarının Adamı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Cilt 4, Sayı 20, Eylül, 81-82.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (1934) Devre: IV, İçtima: III, Cilt: XXIII, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (1935) Devre: V, İçtima: I, C. VII, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (t.y.) Devre: III, İçtima: I, C. I, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (t.y.) Devre: II, İçtima: II, C. XVI, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (t.y.) Devre: II, İçtima: IV, C. XXXIII, Ankara.
- TEKELİ İlhan (1990) “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 50, Yaz, 49-71.

TUNÇAY Mete (1999) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri

Evren ALTINKAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

ALTINKAŞ, Evren, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 114-132.

Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi aydınlarının Kemalizm ekseninde ortaya koydukları toplumsal inşa çabaları, yeni devletin yeni ideolojisinin şekillenmesindeki fonksiyonları incelenmiştir. Kadrocular başta olmak üzere, çeşitli aydın gruplarının ortaya koyduğu farklı önerilerin irdelendiği çalışmada, ayrıca Cumhuriyet dönemi aydınlarının Batılılaşma düsturundan hareketle Kemalizm'e ve rejime bakışları analiz edilmiştir. Yine, Kemalist düşüncenin yayılmasında etkili unsuru olan basın ve Halkevleri gibi kurumlar da irdelenmiştir. Genel olarak bakıldığında Cumhuriyet'in ilk dönem aydınları pozitivistimin etkisiyle toplumu yeniden şekillendirme misyonunu hayata geçiren bir grup olarak tanımlanabilir.

Anahtar Sözcükler: Aydınlar, Cumhuriyet, Kemalizm, Batılılaşma, Pozitivism.

ALTINKAŞ, Evren, Intellectuals In the Early Republican Era: Elites Of the Founding Ideology. CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 114-132.

In this study, efforts of social construction by Republican intellectuals and their functions on shapening of the new state's new ideology have been examined. Focusing on the intellectuals with an emphasis on the Kadro Movement, view of Republican intellectuals on Kemalism with a pace from Westernization principle and different suggestions of various intellectual groups' have been analysed. Also, role of the media and People's Houses on the dissemination of Kemalist ideology has been reviewed. With a general perspective, we can define intellectuals of the early Republican era as a group which vitalized the mission of restructuring society under the influnce of Positivism.

Keywords: intellectuals, Turkey, Kemalism, westernization, positivism

Giriş

Cumhuriyeti kuran kuşakların ve bu dönemin aydınlarının eğitim süreçlerinde ve buna bağlı olarak dünyaya bakışlarında en etkili olan düşünce, kuşkusuz pozitivistti. Çağdaş dünyayı nesnel olarak kavrayabilen, bilimsel yöntemler çerçevesinde çözümler üreten eğitilmiş insanların toplumun önderliğini yapmaları ve yönetimde söz sahibi olmaları pozitivistmin doğal sonucu olarak kabul edilmiştir. Pozitivistmin en önemli unsuru olan değişim, Türk aydınları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Değişim fikrinin etkisiyle Cumhuriyet'in hedefleri de şekillenmişti. Ekonomide süratle kalkınma, pozitif bilimin ve teknolojinin hızlı transferini gerçekleştirme ve böylece Batı'yı yakalama gibi hedefler, dönemin iktidarını ve aydınlarını biçimlendiren temel unsurlar haline geldi.¹ Önceliğin sanayileşme ve toplumun kültür anlamında modernleştirilmesine verilmesi, demokrasinin toplumun hazırlık düzeyine göre izin verilebilecek sınırlı bir hedef haline geldi.² Yeni rejim, halkın genel eğilimi sonucu değil, devrimci bir kadronun gayretleriyle gerçekleşmişti. Toplum, Cumhuriyetin getirdiği ulusal egemenlik düşüncesinin çok uzağındaydı.³ Öte yandan Cumhuriyetin ve modernleşmenin gereği, çoğu bürokrat kökenli olan aydınlar tarafından daha iyi anlaşılmıştı. Jakoben bir eğilim sergilediği iddia edilen Kemalist düsturun, özellikle 1930 sonrası "radikal Kemalizm"i, Osmanlı modernleşme çabalarının aksine, halktan kopuk değil, tersine halka yönelik bir anlayış sergilemesi, Cumhuriyet dönemi aydınlarına yüklenen misyonu anlamamız açısından önemlidir.⁴ Bu açıdan bakıldığında, Kemalizm'in halkı sosyal, ekonomik ve kültürel alanlara katılmak için teşvik etme biçimleri arasında sayabileceğimiz gazeteler, dergiler, eğitim kurumları ve diğer sosyal mekânlarda aydınların etkisini net bir biçimde görebiliriz.

Türkiye, devrimler sistemi içinde Batılılaşma hareketini Cumhuriyetle birlikte hızla geliştirmeye yöneldi. Bunun için özel bir bürokrasi tarifi getirildi ve aydınlar da bu tarifleri simgelenen yapıya dönüştürdü. Bilim ve teknolojiyi elinde bulunduran evrensel kültüre yönelindi ve ulusal kültüre gereken önem verilmedi.⁵ Cumhuriyet'in beraberinde getirdiği düşünce dünyasına baktığımızda, hâkim olan düşüncenin Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde çizilen toplumsal projenin Kemalist düşünürler tarafından Aydınlanma'nın

---

¹ İsmail Doğan, "Türkiye'de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 9, 2007, s. 2.

² Mithat Baydur, "Demokrasi ve Modernleşme Sürecinde Devletin Sivil Topluma Baskın Gelmesi ve Kemalizm", *Yeni Türkiye Dergisi*, Cilt 18, 1997, s. 198.

³ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 19.

⁴ Nazım İrem, "Jakobenizm-Cumhuriyetçilik Açmazında Kemalist Radikalizm", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2004, s. 15.

⁵ Yılmaz Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, 1995, s. 18.

kendisi olarak sunulduğunu görürüz.⁶ Osmanlı döneminde aydından ya da ulemadan beklenen hizmetle, Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet aydınından beklenen işlev, nitelik olarak aynı; içerik olarak farklıdır. Cumhuriyet aydını ilerleme ve değişime inanan, bunun için çabalayan ve halkı eğiten bir işleve sahiptir.

Cumhuriyet Aydınlarının Genel Özellikleri ve Batılılaşma

Cumhuriyet aydınları ile ilgili önemli bir nokta, neredeyse tümünün Osmanlı'nın dağıldığı dönemde yetişmiş olmaları ve Osmanlıca eğitim almalarıdır.⁷ Devletin kendi aydınını yarattığı bir dönem olarak nitelendirebileceğimiz Cumhuriyet'in ilk yıllarına baktığımızda; aslında bu durumun tüm yeni kurulan devletlerde yaşandığı gerçeğini göz ardı etmememiz gerekir. Batılı anlamda sınıfların eşit oranda gelişmemiş olması, Cumhuriyet'in kuruluşunda bürokrat aydınların oynadıkları rolü ön plana çıkarmıştır. Himmet Hülür ve Anzavur Demirpolat, Cumhuriyet döneminde aydının rolünü birkaç temel noktayı ele alarak anlayabileceğimizi iddia ederler.⁸ Bunlardan birincisi, çağdaş Cumhuriyetin ideolojik temellerinin belirlenmesinde, Osmanlı'nın son dönemindeki Türkçü ve Batıcı aydının katkısının önemidir. İkinci bir nokta, İslami geleneğin, çağdaş Cumhuriyet rejimi içinde kendine yer edinemeyerek İslamcı söylemin suskun kalmasıdır.⁹ Bir diğer önemli nokta ise, Osmanlı'nın son döneminde aydınlar arasında yaygınlaşan seçkinciliğin, Cumhuriyet dönemi aydınlarına da aynı şekilde intikal etmiş olmasıdır. Cumhuriyet aydını, Osmanlı döneminin ilim adamı olan ulemanın yerini tam anlamıyla almış; ancak, Osmanlı aydınında da sıklıkla görülen bir sorun olarak, ulemanın kültürü Batı'ya karşı koruma çabasının tam aksine, kültürü ve toplumu Batılılaştırmaya yönelik bir çaba sarf etmiştir. Burada vurgulanması gereken, çağdaşlaşma çabalarının Osmanlı aydınları tarafından, hatta bizzat devletin kendisince başlatıldığı ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, eskinin ve eski olanın yerine yeninin zaferinin ilan edilmiş olduğudur.¹⁰

Batılılaşma, Cumhuriyet'le toplumsal alanın her safhasında görünür olmuş, muhalif tavırların ortaya çıkması etkin tedbirlerle önlenmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet idaresi kendini saltanattan ayırıştırırken toplumsal alanı daha yakın ve daha etkili bir kontrole belirlemeyi hedeflemiştir. Cumhuriyet, saltanat-

⁶ Hasan Hüseyin Akkaş, "Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazakâr Siyasi Düşünce", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, Sayı:2, 2001, s. 34.

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 290.

⁸ Himmet Hülür ve Anzavur Demirpolat, "Seçkincilik, Aydın Kimliği ve Süreklilik", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, 1999, s. 368.

⁹ Hülür ve Demirpolat, *a.g.m.*, s. 369.

¹⁰ Hülür ve Demirpolat, *a.g.m.*, s. 382.

toplum ayrışmasına muhalefet ederken, toplumsal alanın nasıl kullanılacağını belirlemede topluma yabancı olabilecek tavır alışları bir anlamda zorunlu hale getirmekte tereddüt etmemiştir.¹¹ Cumhuriyet döneminde siyasi ve sosyal alanı belirlemede de etkili olan merkez siyasi/askeri yapıdır. Çalışma ve eğlence hayatını da askeri bürokrasi belirlemektedir. Bu gelişme kurumsal mekânlarda olduğu gibi, sosyal hayatta kurulan birçok yeni mekânda da askerlerin, değişimin simgesel gücü olarak kabul edilmesi sürecini hızlandırmıştır. Cumhuriyet modernleşmesi Avrupa karşısında güçlü ve batılı bir toplum görüntüsüyle ayakta durabilmek için, farklılık arz edecek kesimleri de (asker, memur, esnaf, öğretmen) aynı Batılılaşma programı çerçevesinde toplamaya çalışmıştır. Bu da, adab-ı muaşeretin siyasi toplumsal elitlere göre şekillenmesine imkân tanımıştır. Osmanlı modernleşmesinde üst ve orta tabakayla sınırlı kalan Batılılaşma, Cumhuriyet modernleşmesinde elit zümreler vasıtasıyla toplumsal yaşantıya geçirilmiştir. Bunun askerler, bürokratlar, öğretmenler, tacirler aracılığıyla toplumsal alanda yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.¹² Bu dönemde ticaret erbabının batılı normlara sahip kapitalist bireyler olarak yeniden tanımlanması ve dolayısıyla bir burjuva sınıfının ortaya çıkması için, bizzat siyasi otorite tarafından ciddi çalışmalar yapılmıştır. Böylece, batılılaşmaya ait ticari normlara sahip yeni Türk tüccarlar yetişmiştir. Siyasi yapı tarafından Batı eğilimlerine göre yeniden tanımlanan ve kurulan kamusal alan, özellikle çalışma hayatında, kurumlarda bulunan kadın ve erkeğin dış görünüşüne bile müdahale etmiştir.¹³

Atatürk döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nde Batılılaşma, ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak gibi bir dinamik ideal haline getirilmiştir.¹⁴ Peyami Safa'nın Batılılaşma ile ilgili düşünceleri, Cumhuriyet'in ilk dönemi aydınlarının bu olguya bakışları konusunda da bize önemli ipuçları vermektedir:

Garb mevhumu, Balkan Harbinde olduğu gibi Kurtuluş Harbi sıralarında da tehlikeli bir macera geçiriyordu. Garb medeniyetiyle, garb emperyalizmini gene birbirine karıştırmaya başlamıştık. Garb emperyalizmine karşı kinimizi garb medeniyetine de çevirdik. Kurtuluş edebiyatımızda bu medeniyet «tek dışı kalmış canavar» halinde de görünür. Fakat bu garb kini Lozan sulhu yapıp da Avrupa devletleriyle normal münasebete girdiğimiz günden sonra kaybolmuştu. Osmanlı Türkcülüğünü de, Osmanlı Garpcılığını da kangren olmuş taraflarını kesip atmak şartıyla yaşatmak kabil değildi. Bu kangren olmuş taraf, her ikisinin de Osmanlılık sıfatıdır. Atatürk bu büyük ameliyatı yaptı... Böyle bir milletin siyasi istiklalini Avrupa devletlerine kabul ettirdikten sonra içeride yapılacak tek ve büyük bir iş vardı: Garb metodunu, yeniçağ Avrupası'nın tekniğini yıkılmış bir imparatorluğun, zaruri kıldığı endişelerden hiçbirleriyle sakatlamadan, şeriat ve saltanat

¹¹ Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 58.

¹² Meriç, *a.g.e.*, s. 59.

¹³ Meriç, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁴ Mesut Erşan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2006, s. 44.

*korkusundan temizlenmiş bir bütünlükle, yekpare ve tastamam bir inkılâp hareketi halinde memlekete sokmak.*¹⁵

Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal'in Batılılaşma fikri çerçevesinde en çok önem verdiği aydın Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp 1922'de *Yeni Gün* gazetesindeki makalelerinde Batı medeniyetini kabule mecbur olduğumuzu belirterek şöyle diyordu:

*Kabul etmediğimiz takdirde Garp devletlerinin esiri olacağız. Garp Medeniyetine bâkım olmak yahut garp devletlerine mahkûm olmak, bu iki şıktan birini kabul mecburiyetindeyiz. Bugün artık şu hakikat anlaşılmıştır: Avrupa'ya karşı hüriyetimizi ve istiklalimizi müdafaa edebilmek için Avrupa Medeniyetini iğtinam etmemiz lazımdır. Avrupa medeniyeti müspet ilimlerden ve sınaî tekniklerden, içtimai teşkilatlardan ibarettir.*¹⁶

Mustafa Kemal, Gökalp'ın bu fikirlerine aynen katılmakla kalmamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin önündeki tek yolun sadece ve sadece Batılılaşma olduğunu da çeşitli defalar dile getirmiştir. Gökalp'ın Türk sosyolojisinin değil ama Türk milliyetçiliğinin babası olduğunu dile getiren Murat Belge, Gökalp'ın sentezciliğinin Mustafa Kemal'i ne derecede etkilediğinin iyi anlaşılmasının Cumhuriyet dönemi aydınını anlamak için çok faydalı olacağını söyler. Atatürk milliyetçiliğinin temelinde ırktan ziyade kültürel milliyetçiliğin olması, bire bir Ziya Gökalp'ın fikridir.¹⁷ Gökalp'ın korporatizmiyle Mustafa Kemal'in "*Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz*" cümlesi; yine Mustafa Kemal'in "*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir*" cümlesinin Ziya Gökalp'ın şiddetli bir savunucusu olduğu pozitivist bir övgü olması gibi örneklerle bu etkileşim gösterilebilir.¹⁸

Ancak, Mustafa Kemal'in zihin dünyasındaki en belirleyici özelliği, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ilkelerini ve düşünce yapısını, belirli bir ideolojinin dar kalıpları içine sıkıştırmamış olmasıdır. Halkçılık ilkesine büyük önem veren Mustafa Kemal, ulusun önüne hedef olarak sürekli ilerlemeyi koymuştur. Bu hedefe ulaşmak için de yönetimde aydınların öncü rolünün kabul edilmesi ve aydınların halka yönelmesi ve halkla bütünleşmesinin bir gereklilik olarak kabul edilmesi gerekiyordu.¹⁹ Yine, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilanından 7 ay önce Konya'daki Türk Ocağı'nda yaptığı bir konuşmasında aydınlarla yol göstermek için kullandığı "*sınıf-ı münevver telkinle, irşatla kitle-i ekseriyeti kendi maksadına göre iknaya muvaffak olamayınca, başka vasıtalarla tevessül*

¹⁵ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 53-54.

¹⁶ Erşan, a.g.m., s. 41.

¹⁷ Şahin Gürsoy ve İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 47, Sayı: 2, 2006, s. 91.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2005, s. 372.

¹⁹ Nur Betül Çelik, "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 77.

eder. *Halka tabakküm ve tecebbüre başlar, halkı istibdatla bulundurmaya kalkar*”²⁰ ifadeleri oldukça önemlidir. Mustafa Kemal aydınları, sıradan halkı kendi doğrularına inandırmaya çalışmaktadır.

Geniş bir toplumsal siyasal programa ihtiyaç duyan rejimin Reşit Galip ve Afet İnan gibi oluşturulmuş aydınlar/ideologlara ihtiyacı olduğunu söyleyen Arslan²¹; Cumhuriyet’in 1930’lardaki kitlesel-politik-ideolojik şekillenmesinde derinlikli olmayan, tarihsel arka planı çok yeterli bulunmayan, Atatürk kültüne çok bağımlı aydın ve ideologların büyük etkisi bulunduğunu iddia eder. Yine, 1930’lu yıllarda Cumhuriyet ideallerine bağlanmış olan yazarlar, öncü aydının meseleleriyle birlikte Osmanlı’dan miras kalan feodal yapılara ve kendi koordinatlarına göre tanımladıkları gericiliğe/yobazlığa karşı aydınlanma seferberliği üzerine yoğunlaşmışlardı. Bu dönem yazarlarında görülen en büyük eksiklik, toplumcu gerçekçilikten ve halkın sorunlarından uzak bir tutum içinde olmalarıydı. Ankara’da toplanan bu yeni kuşağın yanı sıra, eski diyebileceğimiz ve İstanbul’da yaşayan, eserlerini eskiye özlemle sunan, rejimin bazı noktalarına kinik bir tavırla yaklaşan bir kuşaktan daha bahsedebiliriz. Mehmet Rauf, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Rasim, Abdülhak Şinasi Hisar gibi yazarları arasında sayabileceğimiz bu kuşağın Cumhuriyet döneminde yazdıkları eserler, genelde İstanbul’un eski ve yeni gündelik yaşamına dair olmuştur.²²

Kemalist Aydınlar, Halkevleri ve Adnan Adıvar

Yunus Nadi, genç Cumhuriyet’in adıyla 1924’te yayınlamaya başladığı Cumhuriyet gazetesi ile dönemin Kemalist aydınları arasında, basın gücü ile farklılık yaratanların arasında gelir. Ankara’da değil fakat rejime muhalif yaklaşan grupların yoğun olduğu İstanbul’da yayınlanmaya başlaması, Cumhuriyet gazetesinin ideoloji yayma işlevini göstermesi açısından önemlidir.²³ Gazetenin ilk sayısında Yunus Nadi şöyle demiştir: “*Cumhuriyet Türkiye’de büyük kavgalarla elde edilmiş bir sonuçtur. Biz elde edilen bu amaç uğrunda fiilen çalışmış insanlarız. Memlekette bu muvaffak ve galip fikrin çok kuvvetli taraftarları vardır. Cumhuriyet memlekete mal olmuş bir fikirdir. Biz onun temsilcileri ve koruyucusuyuz.*”²⁴

Bu dönemin önemli aydınlarından biri Falih Rıfkı Atay’dır. Falih Rıfkı, Mustafa Kemal’in isteğiyle 1923 yılında *Yeni Mecmua*’yı yeniden yayınlamaya

²⁰ Azra Erhat, *Osmanlı Münveverinden Türk Aydınına*, Can Yayınları, 2003, İstanbul, s. 47.

²¹ Cumhur Arslan, “Halil Nimetullah Öztürk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 203.

²² Ömer Türkeş, “Güdükl Bir Edebiyat Kanonu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 447.

²³ Bağış Erten ve Görkem Doğan, “Cumhuriyet’in Cumhuriyet’i: Cumhuriyet Gazetesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 501.

²⁴ Erten ve Doğan, *a.g.e.*, s. 503.

başladı. Dergi kadrosunda Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Necmettin Sadık Sadak ve Ahmet Ağaoğlu da vardı. Falih Rıfkı, Milliyet ve Ulus gibi pek çok gazetede başyazarlık yaptı. “*Biz ne komünistiz ne de faşistiz; biz Kemalist’iz*” diyen Falih Rıfkı, Kemalizm’i bir ideoloji olarak değerlendirmekte; ancak bu ideolojinin diğerlerinin aksine halen bitmemiş, kımıldayan, oynak bir ideoloji olduğunu vurgulamaktaydı. Ona göre bu bitmemişlik, Kemalizm için bir tehlike arz ediyordu.²⁵ Bu nedenle, Kemalizm bir an önce sistemleştirilmelidir diyen Atay, aksi halde bu ideolojinin her tarafa çekilebilir bir hale bürünmesinden korkuyordu. Ona göre Türkiye’ye özgü bir ideoloji olan Kemalizm, ülkenin koşulları gereği faydacı olmak durumunda kalmıştır.²⁶ 1930’lu yıllarda eser veren tüm Türk aydınları gibi, Atay’da da komünizm ve faşizm gibi totaliter rejimlerin bazı uygulamalarından etkilenme emareleri görülmektedir. Güçlü bir devletin gerekliliği, hatta parlamenter demokrasinin kötü olduğu gibi ifadelerin geçtiği bazı makaleleri olan Atay, İtalya’daki korporatist modelin Türkiye’de uygulanması gerektiğini bile savunmuştur.²⁷ “*Kemalist, garpçı, laik ve cumhuriyetçi milliyetperver demektir. Kemalizm, Türk milliyetperverliğini garpçılık, laisizm ve cumhuriyetçilikle tezat teşkil eden maddi ve manevi müesseselerden, adet ve ananelerden tasfiye etmektedir*” diyen Atay’ın bu ifadesi bize Kemalizm’e bakış açısı konusunda bir fikir vermektedir. Falih Rıfkı Atay’ın aydınların misyonu hakkındaki görüşleri de, döneme hâkim olan genel düşünce yapısının tezahürüdür:

*Türkiye davasından, Türkiye’nin baştanbaza, topyekûn, halkı ile toprağı ile köyü ve şehri ile kafası ve gönü ile yeniden yaradılışı davasından, bu memlekette herhangi bir fikir adamının, yalnız kendini ve başkalarını boşlandırır işler arttırabileceğine inanmıyorum. Türkiye davası ile sorun yaşayan hiçbir kimsenin ve mesleğin, hizmetini değil şerefini de anlamıyorum. Davanın sıcak heyecanından kurtulan, keyif için sanat, eğlence için yazı, hatta tubaflık için mızrab yapabilenlere şaşarım.*²⁸

Mahmut Esat Bozkurt da Cumhuriyet’in kurucu döneminin önemli aydınlarından biridir. Kendisini İttihat ve Terakki’nin “sol cenah”ına yakın gören Bozkurt; hukukçu kimliğiyle 1924-1930 arası Türk Hukuk Devrimi’ni gerçekleştiren kişidir.²⁹ Türk ihtilalinin en önemli unsurunun köylüler olduğunu söyleyen Bozkurt’a göre, devletçilik devlet sosyalizmi demektir. Bozkurt, bu sistemi şöyle tanımlar: “*Bu sistem özel mülkiyeti tanıyan, fakat insanın insan tarafından sömürülmesini önlemek ve millî kalkınmayı başarmak için devlete ekonomik işlerde kontrol*

²⁵ Hande Özkan, “Falih Rıfkı Atay”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 66.

²⁶ Özkan, *a.g.e.*, s. 67.

²⁷ Özkan, *a.g.e.*, s. 69.

²⁸ Türkeş, *a.g.e.*, s. 427.

²⁹ Hakkı Uyar, “Mahmut Esat Bozkurt”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 214.

ve teşebbüs hak ve yetkilerini kabul eden bir sistemdir.”³⁰ 1924 yılında yazdığı *Türk İhtilali'nin Düsturları* adlı yazıları, Türk Devrimi'ni teorileştirmeye yönelik ilk girişimdir.

Afet İnan, Cumhuriyet'in ilk döneminde yetişmiş önemli bir tarihçi ve Cumhuriyet aydınıdır. İnan, erken dönem Cumhuriyet'in misyoner sosyal bilimcilerinin tipik örneğidir. Dönemin milliyetçi tarih yazımının baş eseri olan *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı kaleme alan İnan, 1930 yılında yayınladığı *Medeni Bilgiler* isimli eseriyle de resmi ideolojinin aydını olduğunu açık açık belirtmiştir. *Medeni Bilgiler*'de en çok önem verdiği kavram devlettir. İnan'a göre genel irade toplumdaki tek tek bireylerin toplamından daha başka ve yüksek bir kavramdır.³¹ Devlet milli çıkar peşinde şefkatli ve çok yoksul olanı çok zengin karşısında koruyan bir aygıt olarak milli dayanışma duygularını güçlendirir.

Dönemin önemli aydınlarından Necmettin Sadık Sadak, sosyoloji alanındaki çalışmalarının neredeyse tümünde Kemalist doktrini pekiştirici ifadeler kullanmıştır. Hakkı Uyar'a göre Kemalizmin ideolojileştirilmesi çabalarına, resmi sosyolojinin yazıcısı ve öğretmeni olarak katkılarda bulunan Sadak; Comte, Durkheim ve Gökalp'ı referans almıştır.³² Dönemin bir diğer önemli aydını da Halil Nimetullah Öztürk'tür. Radikal-pozitivist ve anti Osmanlıcı olarak eserler veren Öztürk, 1928 yılında yayınladığı “İnkılâbın Felsefesi” adlı eserinde Türk inkılâbının Osmanlılıktan tamamen sıyrılması gerektiğini savunmuştur.³³ İnkılâbın felsefesini “Osmanlı Cumhuriyeti'nden Türk Cumhuriyeti'ne Geçiş” olarak sistemleştiren Öztürk; yeni devletin siyasal ve toplumsal yapısının Gökalp'ın dediği gibi “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” değil fakat “Türkleşmek, Laikleşmek, Çağdaşlaşmak” olduğunu savunur. Öztürk'e göre Türk devriminin amacı “ulusal varlığı kendi ulusal olmayan kuralları, gelenekleri içinde boğmakta olan Osmanlılığı atmak, Türklüğü bulmaktır; çünkü inkılâbın bize bırakmayı icap ettirdiği hayat eski Osmanlı hayatı, bizi edinmeye zaruri kıldığı hayat da içine girdiğimiz Türk hayatıdır.”³⁴ Öztürk, dinin eleştirilmesi ve seküler bireylerin yetiştirilmesinin Cumhuriyet reformlarının esas içeriğini oluşturduğunu ifade etmiştir. Ona göre artık İslamcılık çağı geçmiş, Türk milleti modern ulus-devlet aşamasına gelmiş ve Türkçülük tek tutunacak yol olarak belirlenmiştir. Osmanlı'nın şeriat ile yönetilen yabancı bir dine dayandığını belirten Öztürk, yeni devletin dine tanıdığı alanı bireysel vicdanlarla sınırlı

³⁰ Uyar, *a.g.e.*, s. 217.

³¹ Özgür Sevgi Göral, “Afet İnan”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 223.

³² Hakkı Uyar, “Necmettin Sadık Sadak”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 103.

³³ Arslan, *a.g.e.*, s. 202.

³⁴ Arslan, *a.g.e.*, s. 203.

tutmaya çalışırken pozitivist teorisinin, hem mühendislik hem de jakoben geleneğin izlerini taşır.

1930'ların sonu ve 1940'ların başında hümanist politikaların izlenmesinde başrolü kuşkusuz Hasan Ali Yücel oynamıştır. “*Dünya Edebiyatından Tercümeler*” dizisinin yayının başlatan Hasan Ali Yücel, bununla ilgili bir konuşmasında temel hedefin Türkiye Cumhuriyeti’nin Batılı kimliğinin Batı tarafından anlaşılabilmesi olduğunu söylemiştir.³⁵ Koçak’a göre, bu seri kapsamında çevrilen eserlerin ve oluşturulan kanonun nesnel işlevi, inkılapları benimseyen Türk aydınının hem kendini Batılı/evrensel hissetmesini hem de Batı’daki gelişmelerden etkilenip, habersiz kalmamasını sağlamaktı.³⁶ Diğer bir deyişle, Tercümeler dizisinin Batı’ya açılan penceresi daha çok bir ayna işlevi görüyordu. İnkılâpçı Türk aydını orada kendi rahatlatıcı Batı imgesini ve kendi Batılılaşmışlığını görüyordu.

Kemalist rejimin kendisini topluma anlatabilmek için kullandığı “edebiyat kanonu oluşturma” çabası kayda değer bir entelektüel aktiviteyi de beraberinde getirmiştir.³⁷ Ahmet Kutsi Tecer, Behçet Kemal Çağlar gibi aydınların eserlerinin yanı sıra, Reşat Nuri Güntekin’in neredeyse tüm romanları, Kemalist reformların ve özellikle de laikliğin savunusunu yapan eserlerdir.³⁸ Pek çok yazar ve edebiyatçı da, kanonlaştırmanın tamamlayıcı bir unsuru olarak CHP’den milletvekili seçilmişlerdir. Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp, Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri, Memduh Şevket Esenal, Mehmet Emin Yurdakul, Hüseyin Rahmi Gürpınar bu isimlerden bazılarıdır. Görülüyor ki, Cumhuriyet’in kuruluş ve yayılışında asli görevi yerine getirmekle görevlendirilmiş aydınlar, bu işlevlerini daha kolay ve rahat bir şekilde yerine getirebilsinler diye milletvekili yapılarak siyasi alanda da kendilerine yetkiler verilmekteydi. Bu durum bize, Osmanlı aydınından beri süregelen devletle iç içe olma açısından, Cumhuriyet aydınının da benzer nitelikler taşıdığını; ancak artık Osmanlılık ya da İslamcılık gibi çözümlerin peşinde koşmak yerine, Kemalizm’in tek çözüm yolu olarak görüldüğünü göstermektedir.

Kemalizm’in bir ideoloji olarak topluma yayılması için önemli bir işlevi de Halkevleri yerine getirmekteydi. Türk Ocakları’nın, CHP’nin gözünde, kendi aydını dışında entelektüel bir buluşma yeri olması ve iktidara alternatif görüşler üretme potansiyeli, hatta İttihat ve Terakki’nin bir mirası olarak görülmesi gibi nedenlerle kapatılmasının akabinde açılan Halkevleri, Kemalist doktrinin

³⁵ Orhan Koçak, “1920’lerden 1970’lere Kültür Politikaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 395.

³⁶ Koçak, *a.g.e.*, s. 397.

³⁷ Selçuk Çıkla, “Türk Edebiyatında Kanon ve İnkılâp Kanonu”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl:4, Sayı: 13-14, 2007, s. 54.

³⁸ Çıkla, *a.g.m.*, s. 57-58.

işlendiği bir eğitim merkezi olarak da değerlendirilebilir.³⁹ Cumhuriyetçi asker, aydın ve bürokratlardan oluşan seçkinlerin alışık olduğu Batılı yaşam kalıplarının Anadolu'ya ve halka taşındığı mekânlar olan Halkevleri; yayınladıkları dergiler, düzenledikleri konferanslar ile partinin himayesindeki kamusal alanın genişleyip tüm ülkeye yayılmasını sağlamışlardır.⁴⁰ Halkevlerinin en önemli işlevlerinden biri, Mustafa Kemal'in aydınların görevi hakkında 1923'te söylediği gibi, telkin ve terbiye yoluyla devrimlerin ve yeniliklerin halka benimsetilmesi olmuştur. Halka açık kitap okumalarının yapılması, halkın kullanımı için geniş ölçekli kitap alımlarıyla kütüphaneler kurulması gibi örnekleriyle Halkevleri, 1750'li yıllarda Fransız kamusal alanının oluşmasıyla büyük benzerlikler gösteren bir kamusal alan oluşturma ve bu kamuya hitap etme işlevlerini yerine getirir. Aydınların halkı ve halkın da birbirini tanımasını hedefleyen köy gezileri, köylüleri çağdaş sanatla ve diğer kurumlarla tanıştırmak gibi işlevlerinin yanı sıra Halkevleri, imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir "halk-millet" bütünleşmesini sağlama görevini de yerine getirme amacına hizmet etmektedir.⁴¹

Halkevleri, 1932 yılında kurulduktan hemen sonra, 1933 yılında *Ülkü Dergisi*'ni çıkarmaya başlamıştır. Derginin amacını ve içeriğini anlatan "*Ülkü Neden Çıkıyor*?" başlıklı yazısında Recep Peker şöyle der: "...*cemiyetin kanındaki inkılap unsurlarını ısıtmak, ileri adımlarını sıklaştırmak için...Milli dile, milli taribe, milli sanatlara ve kültüre hizmet için...çıkıyor*".⁴² Derginin en önemli politikası, her Türk'ün bir aydın olduğunun savunulması ve derginin esas işlevinin de tüm münevverler arasında bir iletişim zemini oluşturabilmek olarak tanımlanıyordu. Dergide, 350'ye yakın yazar dünya ve Türkiye'deki gelişmelere bağlı olarak, kendi görüşlerini yansıtan yazılar kaleme almışlardır.

Adnan Adıvar, muhalif bir tutum takınmış olmasına rağmen, Cumhuriyet'in getirdiği değişiklikler konusunda olumsuz düşünceler belirtmemiştir. Temelde, ülkedeki değişim eğilimine ve değişikliklerin yapılış biçimine karşı çıkmıştır.⁴³ Gericiler ile yenilik yapma eğilimini benimseyenler dışında kalan üçüncü bir aydın grubunun içinde yer aldığını söyleyebileceğimiz Adıvar, Türkiye'nin sosyal ve kültürel sorunlarının liberal yoldan halledilebileceğine inanmıştır. 1940 yılında yayımladığı *Osmanlı Türklerinde İlim* isimli eseri, Osmanlı toplumunda sosyal bilimler dışındaki gelişmeleri anlatan ve dönemi açısından büyük öneme sahip

³⁹ Bahattin Demirtaş ve Kadir Ulusoy, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İki Önemli Kültür Politikası: Halk Evleri ve Millet Mektepleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Reşad Genç Özel Sayısı*, Cilt: 29, 2009, s. 1194.

⁴⁰ Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 114.

⁴¹ Yeşilkaya, a.g.e., s. 117.

⁴² Yeşilkaya, a.g.e., s. 119.

⁴³ Kurtuluş Kayalı, "A. Adnan Adıvar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, 2002, s. 36.

bir eserdir. Bir aydın olarak İslam Ansiklopedisi'nin editörlüğünü yapmış olmak ve yabancı eserlerin tercümesi faaliyetlerinde bulunmak gibi önemli işlevleri olmuştur. Kendi deyişiyle "hakikat savunucusu" olarak kendini tanımlayan Adıvar; "*Hakikat arayıcılığının ilk şartlarından biri, hakikat yolcusunun sağdan, soldan kendisine gösterilen meşalelerin ışığına kapılmayarak, bazen sağda, bazen solda parlayan aydınlıklarla gözleri kamaşmayarak hakikati kendi gözüyle ne tarafta görüyorsa o tarafa tercih edebilecek kadar fikir istiklaline ve teşebbüs kudretine sahip olmasıdır*" demiştir.⁴⁴

Kadrocular

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, dönemin önemli düşünürlerinden biridir. 1929 yılında İktidam Gazetesi'nde çıkan "Gençliğe Üçüncü Hitabım" başlıklı yazısında şöyle demiştir: "*Bu millet için hürriyetten daha aziz, daha mukaddes meşumlar ve kıymetler olduğuna kail bulunuyorum. Bizim hürriyetimizin üstünde milletin bağımsızlığı var, bu bağımsızlığın ise ancak sıkı bir inşibattan doğduğuna şüphe yoktur. (...) Hürriyet bir gaye değil, bir vasıta.*"⁴⁵ Talay'a göre, Yakup Kadri her zaman bireyin önemini anlatan model entelektüel figürü olarak karşımıza çıkar. *Yaban*, onun aydınları anlatan ve Cumhuriyet'e bakışını gösteren en önemli eseridir. Cumhuriyet sonrası devleti, devrimlerin bilincine varan aydın grubunun yönetmesi gerektiğini savunur.⁴⁶ Yakup Kadri'nin de dâhil olduğu ve aydınların neredeyse kendi kendilerine yükledikleri bu ütopyacı bireysellik, aslında Türk aydınının Osmanlı'dan aldığı vatan kurtarma görevinin değişerek köylüyü kurtarmaya doğru evrilmesini ifade eder. Atatürk adlı kitabında da Kemalizm'i şöyle tanımlar: "*Kemalizm, ne komünizm gibi yalnız bir sınıf kavgasının, ne de faşizm gibi yalnız bir devlet inşibatı hareketinin adıdır. O, evrensel bir platform üzerinde vuku bulmuş, umumi tarihin seyrine şamil ve bütün insanlığın mukadderatıyla alakalı bir geniş hadisedir.*"⁴⁷

Şevket Süreyya Aydemir, Kadro Dergisi'nin neredeyse baş ideologu konumundaydı. Türk Kurtuluş Savaşı'nın dünyadaki bütün ülkelerde kullanılabilecek bir örnek olduğunu vurgulayan Aydemir, kendi sanayisini kurup bu sanayiye düzene sokarak teknik ve ekonomik gelişmeyi sağlama hedefinin Türkiye Cumhuriyeti'ni kapitalist ve sosyalist ülkelerden ayıran bir özellik olduğunu söyler.⁴⁸ 15 Ocak 1931'de Ankara Türk Ocağı'nda verdiği "İnkılâbın İdeolojisi" başlıklı konferansta Aydemir, inkılâp heyecanının sürekli

⁴⁴ Kayalı, *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁵ Birsan Talay, "Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 430.

⁴⁶ Talay, *a.g.e.*, s. 434.

⁴⁷ Talay, *a.g.e.*, s. 437.

⁴⁸ Cennet Ünver, "Şevket Süreyya Aydemir", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 470.

yaşayabilmesi için bir ideolojiye ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁹ Ona göre, inkılâbın ihtilal safhasını oluşturan Kurtuluş Savaşı sonrasında artık cepheler ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda açılmıştır. İnkılâp, kaçınılmaz olarak, öncelikle sayıları az olan bir azınlık grubu tarafından benimsenecek ve yaşanacaktır. Bu kadro içerisinde, siyasi liderler grubunun yanı sıra, aydınlar ve düşünürlerin de belirleyici bir rolü vardır.

1932 yılının Ocak ayından itibaren çıkmaya başlayan Kadro Dergisi'nin imtiyaz sahibi Yakup Kadri'dir. Derginin düzenli yazarları arasında Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin vardır. Mustafa Türkeş'e göre bu yazarların ortak noktası, bürokratik orta sınıfa ait olmalarıdır.⁵⁰ Derginin hedeflerinden birisi de, 1929 yılından itibaren, Dünya Ekonomik Buhranı'nın da etkisiyle ekonomik anlamda devletçi politikalar izlemeye başlayan Cumhuriyet'in bu yeni ekonomi politikalarını savunmaktır.⁵¹ Yakup Kadri'ye göre Kadro'nun görevi, gerçekleşen siyasi inkılâbı kültürel, iktisadi ve idari inkılâplarla tamamlamaktır. ⁵²Derginin yazarları, Yakup Kadri hariç, sol grupların içinde yer almış aydınlardır. Kadrocular, Türk Devrimine yeni bir ideoloji üretme çabası içinde olmuşlardır. Türkeş'e göre Kadro'yu salt iktidarı destekleyen bir oluşum olarak görmek yerinde olmaz.⁵³ Yine de, devlette önemli görevler elde etmişler ve bürokratik-aydın olarak tanımlanmışlardır. Örneğin Vedat Nedim Tör, 1931 yılında Matbuat Müdürlüğü görevini üstlenmiş; bu görev kapsamında Türkiye'yi yurtdışında tanıtmak için Fransızca kitapçıklar kaleme almıştır.

Derginin ilk sayılarında İttihatçıların liberal kanadını temsil eden Cavit Bey'in liberalizmini çürütmekle işe başlayan Kadrocular; kendilerine yeni rejimin yeni aydınları olma misyonunu da biçmişlerdir. Türkeş, yönetimin bizzat içinde bulunmayan, rejimin önde gelenleriyle doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınan ancak öte yandan da yönetimi etkilemeye çalışan, siyasette etkin olmaya gayret eden Kadrocuların ideolojik eğilimlerinin gayet net olduğunu iddia eder.⁵⁴ Kadrocuların ideolojisi milliyetçiliği tarihi materyalizm içine yerleştirmeye çalışan, emperyalizm analizinde Lenin'den doğrudan etkilenen, pozitivist-modernizmi savunan, gelir ve kaynak dağılımı konularının burjuvazinin hegemonyasına bırakılmamasını, hatta burjuvazinin devlet tarafından kontrol

⁴⁹ Ünver, *a.g.e.*, s. 471.

⁵⁰ Mustafa Türkeş, "Kadro Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 464.

⁵¹ Talay, *a.g.e.*, s. 438.

⁵² Mustafa Türkeş, *Kadro Hareketi: Ulusçu Sol Bir Akım*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 59.

⁵³ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 2009, s. 467.

⁵⁴ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 2009, s. 470.

altına alınmasını ısrarla dile getiren radikal milliyetçi sol bir düşüncedir.⁵⁵ Bu bağlamda, Kadro hareketinin Osmanlı/Türk modernleşmesi ve aydın tarihi içinde geç kalmış bir “sınıfların aydını” tanımına yaklaşan ilk hareket olduğunu söylememiz mümkündür. Kadroculara göre yalnızca kendileri gibi düşünenler gerçek aydınlardır.⁵⁶ Kadro’ya göre, uluslararası emperyalist sistemin sömürü düzenine karşı Ulusal Kurtuluş Savaşı, atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Kadro, Türkiye’de kapitalizm öncesi sınıfların varlığını tespit etmiştir. Örneğin Tökin’e göre kapitalizm öncesi sınıflar derebeyleri, toprak ağaları, köylü müteşebbisler, küçük mülkiyet sahibi üreticiler, ortakçılar, marabacılar, köy ameleleri, topraksız köylüler ve toprak köleleridir.⁵⁷ Ekonomik gücü kim elinde tutarsa politik gelişmelere de o yön verir iddiasından yola çıkan Kadrocular, özel sektörün sanayileşmedeki rolünün azaltılmasını, hatta devlet tarafından kontrol edilmesi gerektiğini savunmaktaydılar. Kapitalizm ve sosyalizm arasında üçüncü bir yolu öneren Kadrocular, bunun için devletin sanayileşmede öncülük etmesi gerektiğini ve dış ticaretin devlet tekeline alınmasını önermişlerdir.⁵⁸ Kadrocular hakkında vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta, tarihsel materyalizmin bir yöntem olarak Türkiye’deki sisteme uygulanması sonucunda ülkeye özgü yeni bir yapının ortaya çıkacağını iddia etmeleri ve bu özellikleriyle Batı Avrupa sosyalizminden ayrılımlarıdır.⁵⁹ Marx’ın tarihsel materyalizmin bir sonucu olarak sistemin değiştirilmesi açısından işçi sınıfına atfettiği önemin Batı Avrupa için geçerli olabilecek bir durum olduğunu işaret eden Kadrocular, esas sorunun Batı emperyalizminin az gelişmiş ülkeleri sömürmesi olduğunu ve değişimin sömürülen ülkelerin kendilerince olabileceğini savunmuşlardır. Bu da, sömürülen ülkelerde, sınıf hareketinden bağımsız olarak gelişen ulusal kurtuluş mücadeleleriyle mümkün olur demişlerdir.⁶⁰

Kadrocuların demokrasi kavramına bakışları da ilginç özellikler taşımaktadır. Şevket Süreyya’nın Kadro’daki yazılarında vurgulanan noktalardan birinin, demokrasinin bireyin çıkarlarının toplumun çıkarlarının aleyhine işlediği bir düzen olarak ele alınması olduğunu söyleyen Rukiye Akkaya⁶¹; çoğunluğun aleyhine bir özgürlük yerine çoğunluğun lehine olan her türlü kısıtlamayı meşru

⁵⁵ Ayhan Orhan, “Tek Partili Yılların Ekonomi-Politiki ve Kadro Hareketi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2009, s. 131.

⁵⁶ Süleyman Güngör, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Politikacı-Aydın İlişkisi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2001, s. 106.

⁵⁷ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 2009, s. 473.

⁵⁸ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 1999, s. 104.

⁵⁹ Orhan, *a.g.m.*, s. 132.

⁶⁰ Orhan, *a.g.e.*, s. 134.

⁶¹ Rukiye Akkaya, “Kadro Hareketi’nin Değişim ve Demokrasiye Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-4, 2002, s. 214.

gören Kadrocuların demokrasiyi de ikinci plana attıklarını iddia eder. Kadroculara göre değişimin hedefi, toplumu sınıflaşmaya neden olmaksızın, ekonomik ve kültürel yönden kalkınmış bir ulusa dönüştürmektir.⁶²

Kadrocuların Türk siyasetine getirdikleri en önemli tartışmalardan biri, Türkeş'e göre, devletin rolü üzerine yaptıkları tartışmadır. Onlara göre, kapitalizm öncesi feodal toplumlarda devlet toprak sahiplerinin, kapitalist toplumlarda ise burjuvazinin temsilcisidir.⁶³ Türkiye ise, o dönem açısından bakıldığında, henüz kapitalist sistemin kurulmadığı ancak feodal ilişkilerin de belirleyici olmadığı bir dönemden geçmektedir. Kadro'ya göre Kurtuluş Savaşı'nı yürüten ekip belirli bir sınıfın temsilcisi de değildir. Bu durum, devletin dönüştürülmesi için iyi bir fırsat yaratmaktadır. Türkiye'de devletin belirli bir sınıfı temsil eden bir organ haline gelmesi önlenmeli ve devlet tüm ulusu temsil eden bir yapıya dönüştürülmelidir.⁶⁴ Devletçilik konusunda Aydemir'in şu tespiti ilginçtir: "*Devletçilik, tekelcilik demek değildir. Aynı şekilde, devletin birtakım işleri ve teşebbüsleri belirli bir zümre veya menfaat sahipleri hesabına kendi himayesi altına alması da değildir. Böyle devlet müdahalesi iktisadi hayata ancak teknik bir müdahale olur. Halbuki devletçilik halk yararına ve sosyal fayda hesabına teşebbüs nizamıdır.*"⁶⁵ Bu dönüşüm ise, tüm bu süreci idare edebilecek bir aydın sınıfın başta olmasıyla mümkündür. Aslında Kadrocular, tam da bu misyonu kendilerine yüklemişlerdir. Kadrocuların bu söyleminden rahatsız olan ve hareketin gittikçe partiden bağımsızlaştığını düşünen İsmet İnönü, Recep Peker ve ekibi "*gerekiyorsa CHP'ye ideolojiyi biz üretiriz*" ifadelerini kullanarak dergiye yüklenmiş ve derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tiran'a büyükelçi tayin edilmesiyle dergi 1934'te yayın hayatına "kendi isteğiyle" son vermiştir. Derginin kapanmasını sadece Peker ve İnönü'nün duyduğu rahatsızlığa bağlamanın yetersiz olduğunu düşünen Türkeş'e göre; derginin kendine ait güç kaynaklarının çok sınırlı olmasını da bir diğer sebep olarak tanımlar.⁶⁶ Derginin okuyucuları genelde bürokrat aydınlardan oluşmaktaydı ve 1933 yılında CHP'nin kendi yayın organı olarak görülen *Ülkü Dergisi*'nin yayınlanmaya başlamasıyla birlikte Kadro'ya duyulan ihtiyaç da ortadan kalkmıştı diyen Türkeş, derginin yazarlarının yönetici kadroyla karşı karşıya gelme riskini göze alamamalarının da derginin kapanması sürecinde önemli bir etken olduğunu vurgular.

⁶² Akkaya, *a.g.m.*, s. 215.

⁶³ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 1999, s. 119.

⁶⁴ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 2009, s. 475.

⁶⁵ Orhan, *a.g.e.*, s. 136.

⁶⁶ Mustafa Türkeş, *a.g.e.*, 2009, s. 476.

Muhafazakâr Aydınlar

Cumhuriyetle birlikte muhafazakâr aydınlar da kendilerini ifade etmeye başlamışlardır. Ancak, ilk dönem Cumhuriyet muhafazakârları kendilerini muhafazakâr olarak adlandırmaktan çekinmişler ve örneğin İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi, “ananeci” olarak tanımlanmayı tercih etmişlerdir. Nazım İrem’e göre; “*bu çekingenliğe yol açan nedenlerin başında, Kemalist yönetici seçkinlerin her türlü muhafaza talebini, geleneksel Osmanlı sisteminin siyasal ve sosyal kurumlarını koruma ve/veya canlandırmaya yönelik irticai talepler olarak görme eğilimleri gelmektedir*”.⁶⁷

İrem’in⁶⁸ “cumhuriyetçi muhafazakârlar” olarak tanımladığı bu grubun önde gelen isimlerinden Peyami Safa’nın yayınladığı *Türk Düşüncesi* dergisinde vurguladığı en önemli noktalardan biri, Kemalist moderniteyle birlikte toplumun neredeyse kaderinin bağlandığı Batı medeniyetinin ne olduğunu tam olarak anlaşılması gerektiği idi. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da bu grubun önde gelen isimlerindendir ve 1934 yılında yayınlamaya başladığı Yeni Adam dergisi ile, “cumhuriyetçi muhafazakarların” sesini duyurmuştur. Gökalp’in yazdıklarını sert bir şekilde eleştiren bu grup, toplumu etkileyen makro yapılarıdansa gelenek-görenekler gibi mikro yapıların üzerinde durulması gerektiğini savunmuşlardır. Baltacıoğlu *Batıya Doğru* eserinde Türkiye’nin kendi kültürünü koruyarak Batı’nın tekniğini almasını ve bu süreçte medeniyetin bir unsuru olan kültürel altyapıyı almanın, Gökalp’in iddia ettiği gibi bir ayırmadan ziyade aslında bütün bir medeniyeti kabullenmek anlamına geldiğinin unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu özellikleriyle, İngiliz muhafazakâr söylemine yakın bir şekilde, değişimin olmasını ancak bunun yavaş bir şekilde hayata geçmesini savunmaktaydılar.

Sonuç

Sonuç olarak genel bir değerlendirme yapmadan önce, dönemin tek ve nev-i şahsına münhasır aydını olan Ahmet Ağaoğlu’nun düşüncelerindeki dönüşüme ve aydınlar hakkındaki genel görüşlerine bakmak bu çalışmada anlatılmaya çalışılan ana fikri daha net gösterecektir. Ağaoğlu’nun hem Kemalist aydınlarla, hem muhafazakâr aydınlarla hem Kadrocularla hem de liberal düşünceyle olan hesaplaşmasının dönemin genel entelektüel havasındaki değişkenliğin görülmesi açısından önemli olduğu aşîkârdır. Ahmet Ağaoğlu, Cumhuriyet’in ilk yıllarında en değerli ve etkili aydınlardan biriydi. Türk Yurdu dergisinin ve Türk Ocağı’nın kurucuları arasında yer alan Ağaoğlu, Kurtuluş Savaşı sırasında *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi’nin başyazarı oldu. Ona göre Milli Mücadelenin ideolojik

⁶⁷ Nazım İrem, “Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakârlığının Kökenleri”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 74, 1997, s. 63.

⁶⁸ Nazım İrem, “Cumhuriyetçi Muhafazakârlık, Seferber Edici Modernlik ve “Diğer Batı” Düşüncesi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 2, 2002, s. 41.

temelinde milliyetçi, halkçı ve köylücü bir anlayış vardı.⁶⁹ Ağaoğlu, halkın düşüncelerinin ancak aydınlar tarafından doğru bir şekilde dile getirilebileceğini, eğer iki grup arasında uyum sağlanamazsa azınlıktaki yöneticilerle çoğunluktaki halk arasında sonu gelmez bir çatışmanın çıkacağını ifade etmiştir. Seçkin ve seçilmiş azınlığın yönetiminde, çoğunluğun isteklerine göre çalışan bir hükümet yapısı öneren Ağaoğlu, aydınlara da rehberlik görevi yüklemiştir.⁷⁰ *Üç Medeniyet* isimli eserinde Batı'nın üstünlüğünün topyekûn kabul edilmesi gerektiğini, reform adı altında Batı'dan bir kavramın alınıp diğerlerinin dışarıda bırakılmasının tutarlı olmadığını savunmuştur. Gökalp'le devletçilik fikri üzerinde ciddi bir çatışmaya girmişlerdir. Ağaoğlu, devletin ve bireyin aynı anda var olabileceğini, bireyciliğin önemini vurgulayan liberal bir aydın olarak hâkim düşünceden farklılıklar göstermeye başlar. 1926 yılında Atatürk'e sunduğu bir raporda, CHP'yi ve parti yönetimini devrimleri uygulayamamakla ve ataletle suçlaması, özellikle İnönü ve ekibi tarafından hiç hoş karşılanmamış ve “makbul” aydın olarak görülmemeye başlanmıştır. 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ideologu gibi çalışan Ağaoğlu, parti programına liberal değerleri eklemiştir. Bürokrasinin azaltılması, devletle birey arasındaki ilişkinin eşitlik ve özgürlük prensiplerine uygun hale getirilmesi gibi program maddeleri Ağaoğlu'nun kaleminden çıkmıştır.⁷¹ Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra milletvekilliği de sona eren Ağaoğlu, Kadrocularla ideolojik bir tartışmaya girmiştir. Kadrocuların devlete yükledikleri görevi sert bir şekilde eleştiren Ağaoğlu, devletin sadece bireyin tek başına yapamayacağı işlerde devreye girmesi gerektiğini söyler. Bu söylemini de Kemalist çerçevede geliştirdiğini sürekli vurgular. Bu özelliğiyle Ağaoğlu, kendisini muhalif bir aydın olarak değil, fakat liberal-demokrat Kemalist bir aydın olarak konumlandırmaya çalışır.⁷² 1934 yılında yayımladığı *Serbest Fırka* isimli eserinde Ağaoğlu “*Bizde Cumhuriyetten en uzak bir alamet bile yoktur. Bizdeki rejim tam manasıyla ve en şiddetli bir diktatörlüktür ve bunu hepsi, herkes biliyor!*” demiştir.⁷³ Ağaoğlu'na göre rejimin bu niteliği almasının sorumlusu aydınlardır ve aydınlar rejimin oturması için çalışmak yerine, kendi kişisel çıkarlarının peşinde koşmuşlardır. 1933 yılından itibaren İstanbul'da çıkartmaya başladığı Akın gazetesini “cumhuriyetçi, halkçı, laik ve inkılâpçı” olarak tanımlar.⁷⁴ Akın gazetesinde de muhalif tutumunu sürdürmeye devam eden Ağaoğlu, özellikle iktisadi konularda hükümet

⁶⁹ Güngör, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁰ Güngör, *a.g.e.*, ss. 50-51.

⁷¹ Güngör, *a.g.e.*, ss. 56-61.

⁷² Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*. İstanbul: Sanayiinefise Matbaası, 1933, ss. 105-108.

⁷³ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1934, s. 106.

⁷⁴ Hakkı Uyar, “Ağaoğlu Ahmet'in “Liberal Muhalıf” Gazetesi: Akın (1933)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 135.

politikalarını eleştiren pek çok yazı yazmıştır.⁷⁵ “*Hem üniversitede boca, hem de o üniversitenin sahibi olan iktidara muhalif olunması*” diyen iktidarın üniversitedeki kürsüsünü elinden almasından hemen sonra gazetenin de yayınına son vermek zorunda kalmıştır.⁷⁶ Ağaoğlu’nun tasfiyesi, Cumhuriyet’in ilk döneminde iktidar ile aydın arasındaki ilişkinin ne durumda olduğunu gözler önüne seren önemli bir örnektir.

Genel hatlarıyla bakıldığında, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki aydınların genel özelliği, kurucu ideolojinin seçkinleri olarak daha iyi bir yönetim anlayışı, daha etkin bir ekonomi politikası, devrimin halka daha etkin ulaşabilmesi için gerekli yöntemler gibi konularda eserler ortaya koymaları ve temel olarak rejimin yayılması ve dengelenmesi için çabılıyor olmalarıdır. Bunun dışında elbette rejimi eleştiren aydınlar da ortaya çıkmış, fakat dönemin konjonktürel yapısı nedeniyle sesleri daha cılız kalmıştır.

Kaynaklar

- AĞAOĞLU Ahmet (1933) *Devlet ve Fert*, Sanayiinefise Matbaası, İstanbul.
- AĞAOĞLU Ahmet (1934) *Serbest Furka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul.
- AKKAŞ Hasan Hüseyin (2001) Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazakâr Siyasi Düşünce, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, Sayı:2, 30-41.
- AKKAYA Rukiye (2002) Kadro Hareketi’nin Değişim ve Demokrasiye Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1-4, 211-220.
- ARSLAN Cumhur (2009) Halil Nimetullah Öztürk, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAYDUR Mithat (1997) Demokrasi ve Modernleşme Sürecinde Devletin Sivil Topluma Baskın Gelmesi ve Kemalizm, *Yeni Türkiye Dergisi*, Cilt 18, 197-214.
- ÇELİK Nur Betül (2009) Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇIKLA Selçuk (2007) Türk Edebiyatında Kanon ve İnkılâp Kanonu, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl:4, Sayı: 13-14, 47-68.
- DEMİRTAŞ Bahattin ve ULUSOY Kadir (2009) Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İki Önemli Kültür Politikası: Halk Evleri ve Millet Mektepleri, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Reşad Genç Özel Sayısı*, Cilt: 29, 1190-1208.
- DOĞAN İsmail (2007) Türkiye’de Tek Partili Dönemde Sivil Toplum, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 9, 1-17.
- ERHAT Azra (2003) *Osmanlı Münevverinden Türk Aydınına*. Can Yayınları, İstanbul.

⁷⁵ Uyar, *a.g.e.*, 2005, ss. 136-138.

⁷⁶ Güngör, *a.g.e.*, ss. 92-96.

- ERŞAN Mesut (2006) Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, Sayı:3, 39-49.
- ERTEN Bağış ve DOĞAN Görkem (2009) Cumhuriyet'in Cumhuriyet'i: Cumhuriyet Gazetesi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÖRAL Özgür Sevgi (2009) Afet İnan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÜNGÖR Süleyman (2001) *Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Politikacı-Aydın İlişkisi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- GÜRSOY Şahin ve ÇAPCIOĞLU İhsan (2006) Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 2, 89-98.
- HÜLÜR Himmet ve DEMİRPOLAT Anzavur (1999) Seçkincilik, Aydın Kimliği ve Süreklilik, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, 367-390.
- İREM Nazım (1997) Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-Muhafazakârlığının Kökenleri, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 74, 52-101.
- İREM Nazım (2002) Cumhuriyetçi Muhafazakarlık, Seferber Edici Modernlik ve "Diğer Batı" Düşüncesi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 57, Sayı: 2, 41-60.
- İREM Nazım (2004) Jakobenizm-Cumhuriyetçilik Açmazında Kemalist Radikalizm, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 1-25.
- KARAKOYUNLU Yılmaz (1995) Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KAYALI Kurtuluş (2002) A. Adnan Adıvar, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- KOÇAK Orhan (2009) 1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÖKER Levent (2000) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LEWIS Bernard (1998) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MERİÇ Nevin (2000) *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- ORHAN Ayhan (2009) Tek Partili Yılların Ekonomi-Politiki ve Kadro Hareketi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 120-147.
- ÖZKAN Hande (2009) Falih Rıfkı Atay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- SAFA Peyami (1996) *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- TALAY Birsan (2009) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- TÜRKEŞ Mustafa (1999) *Kadro Hareketi: Ulusçu Sol Bir Akım*, İmge Kitabevi, Ankara.
- TÜRKEŞ Mustafa (2009) Kadro Dergisi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- TÜRKEŞ Ömer (2009) Gündük Bir Edebiyat Kanonu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- UYAR Hakkı (2005) Ağaoğlu Ahmet'in "Liberal Muhafız" Gazetesi: Akın (1933), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- UYAR Hakkı (2009) Mahmut Esat Bozkurt, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- UYAR Hakkı (2009) Necmettin Sadık Sadak, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜLKEN Hilmi Ziya (2005) *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- ÜNVER Cennet (2009) Şevket Süreyya Aydemir, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- YEŞİLKAYA Neşe G. (2009) Halkevleri, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul.

1926-1956 DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MUSUL SORUNU

Nevin Yazıcı

Başkent Üniversitesi

YAZICI, Nevin, 1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu. CTAD, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), 133-179.

Bu çalışmada, 1926-1956 yılları arasında Türk dış politikası, Musul sorunu ekseninde, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu bölge ülkeleriyle, İngiltere ve Batı devletleriyle ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Musul Sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etken Musul petroleri, yani Musul petro-politiğidir. Çalışmada sınırlandırılan tarihsel süreci belirleyen temel etken ise; Türkiye'nin Musul petrolerinde sahip olduğu hakların geçerli olduğu sürenin 1926-1956 yıllarını kapsamasıdır. Osmanlı Devleti'nden, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne sorunlu bir miras olarak devredilen Musul petroleri nedeniyle, 19. yüzyıldan itibaren büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabet yaşanmıştır. Musul petrolerine yakınlık, Türkiye-Irak halkları arasındaki kültürel, dinî ve etnik ortaklık, Türkiye'ye karşı, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkeler tarafından kaos unsurları olarak kullanılmış; bu durum, Türkiye'ye stratejik bir üstünlük sağlamakla beraber Türkiye'yi gerek bölgesel, gerekse uluslararası güçlere karşı potansiyel bir hedef haline getirmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin 1926-1956 dönemi dış politikasına yön veren sorunlar, gerek bölgesel, gerek uluslararası konjonktür çerçevesinde ele alınmış; sorunların giderilmesi sürecini belirleyen ikili ilişkilere ve imzalanan anlaşmalara yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Musul Sorunu, Türk Dış Politikası, Irak, Petro-politik, 1926 Ankara Antlaşması

YAZICI, Nevin, The Mosul Question In Turkish Foreign Policy (1926-1956). CTAD, Year 7, Issue 14 (Fall 2011), 133-179.

This study focuses on the Mosul Question in Turkish foreign policy between 1926 and 1956 within the framework of Turkey's relations with Iraq, the Middle Eastern states, England as well as the Western states. The main determinant that shapes the Mosul question is the oil, in other words the petroleum politics of Mosul. Turkey enjoyed the right of usage of the oil in Mosul between 1926 and 1956. Due to the oil resources in Mosul, the problematic heritage of the Ottomans for the Republic of

Turkey, there had been a strong rivalry among the great powers for sovereignty, dominance and attainment of privileges in the region since the 19th Century. Turkey's geographical closeness to the oil resources in Mosul and the common cultural, religious and ethnic features between Turkish and Iraqi people were used as motives of provocation and chaotic atmosphere in the area by the great powers to acquire control over the oil as well as Turkey herself. Such a circumstance helped Turkey have a strategic superiority on the others whereas it also made the country a potential target for the external and internal powers. In addition, problems that Turkey challenged in her foreign policy between 1926 and 1956 are addressed within the framework of the local and international conjuncture. Moreover, this study refers to the bilateral relations and the agreements signed that served for the settlement of the disputes.

Keywords: Mosul Question, Turkish Foreign Policy, Iraq, petropolitics, Angora Treaty of 1926.

Giriş

Musul, Yukarı Mezopotamya'da, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, antik Ninova kentinin kalıntıları karşısında kurulmuş, 90.370 km²'lik yüzölçümüne sahip bir yerleşim birimidir.¹ Musul, Osmanlı Dönemi'nde idarî taksimat göre; 3 sancak/liva (Musul, Kerkük ve Süleymaniye), 18 kaza, 25 nahiye ve 3 bin köyden oluşmaktadır.² I. Dünya Savaşı öncesi 350.000-400.000 civarında olan Musul Vilayeti'ndeki nüfusun yaklaşık %90'ını Müslümanlar, Müslüman nüfusun %97'sini de Sünnîler oluşturmaktaydı. Etnik olarak, toplam nüfusun %55-60'ını Kürtler, %10-15'ini Türkler, %10-15'ini Araplar, %4-5'ini Hristiyanlar, %1-2'sini Yahudiler meydana getirmektedir. Ancak, İngiltere'nin bölgeye ait çıkarlarının belirmesiyle birlikte yapılan nüfus sayımlarında, Arap ve Gayrimüslim nüfusun miktarı abartılmış, Türk ve Kürt nüfusu gerçek sayı ve oranların çok altında gösterilmiştir.³

Dünya hâkimiyeti stratejilerinin değişimi ve en nihayet “enerji kaynaklarına hâkim olan dünyaya hâkim olur”⁴ fikrine istinaden; Ortadoğu, “etnisitenin bir

¹ Besim Darkot, “Irak”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1950, C.V/2, s. 667–670. 34°-15' ve 37°-15' kuzey meridyenleri arasında yer alan Musul'un batısında Suriye, doğusunda İran ve kuzeyinde Türkiye bulunmaktadır. Türkiye ile 305 km. olan sınır hattı, Hakkari ve Şırnak illeri ile çevrilidir.

² Abdurrahman Şeref Efendi, *Coğrafya-i Umûmi*, İstanbul, 1895, s. 195; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarîhi Coğrafyasına Giriş*, Ankara, 1988, s. 136-139; İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihî ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 20-21; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999, s. 33-138; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ, 2003, s. 233-252; Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Paylaşılmaayan Miras: Petrol ve Arazî (1876-1909)*, İstanbul, 2007, s. 44.

³ Kaymaz, *age.*, s. 28-29.

⁴ Armağan Kuloğlu-F. Elif Saklaya, “Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye”, *Stratejik Analiz*, Sayı 48, ASAM Yayınları, Ankara, Nisan 2004, s. 25.

müdâhale aracı olarak” en ziyade kullanıldığı bir coğrafya olmuştur. Üstelik 19. yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımlarının ve müteakiben 20. yüzyılın kimlik politikalarının ön plana çıktığı siyasal süreç, Musul sorununa eklenenecek “Hristiyan unsurlar (özellikle Nesturiler / Nasturiler)”, “Ermeni unsurlar” ve “Kürt unsurlar” başlığı altında sorunları da belirlemiştir. Bu durum, Musul’un barındırdığı etnik ve dinî farklılıkların, Musul petrollerine sahip olmak isteyen bölge dışı güçler tarafından sürekli bir gerilim unsuru olarak kullanılmasına ve bu güçlerin “demokratik yapının gelişmesine hizmet” söylemiyle bölgeye müdahalelerine zemin hazırlamıştır.

1926’da Türkiye-Irak sınırı, büyük güçlerin isteklerine uygun olarak, uluslararası hukuk göz ardı edilerek ve yerel toprak örgütlenmeleri dikkate alınmadan çizilmiştir. Belirlenen sınır, taraflar arasında etnik, dinî, ekonomik ve stratejik nedenlerle birtakım sorunların yaşanmasına ve sınırda istikrarın sağlanamamasına neden olmuştur. Sınırın kuzeyinde ve güneyinde mevcut etnik devamlılık, sınırın istikrarsızlaşmasında önemli bir etken olmuştur. Diğer taraftan sınırın kuzeyindeki ve güneyindeki aşiretlerin ekonomik hareketliliği de sorun oluşturmaktadır. Musul Vilayeti’nin petrol kaynakları bakımından zengin olması, bölgeyi dış güçlerin ilgi odağı haline getirmekte ve bölgedeki etnik grupların çatışmasına zemin hazırlamaktadır. Sınırın kuzey kısmı dağlık alanlardan, güney kısmı, yani Musul Vilayeti, tarıma elverişli alanlardan oluşmaktadır. Ekonomik anlamda bir bütün olarak var olabilecek olan bölgenin ikiye ayrılmasıyla; ticareti ve ulaşımı engelleyen bir durum ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, sınırın iki yakasındaki halkın yaşamak için birbirlerine bağımlı hale gelmesiyle eşkıyalık ve kaçakçılık faaliyetleri artmıştır.⁵

Uzun süre Türk idaresinde kalan Musul bölgesinde yaşayan insanların pek çok özelliği, Anadolu insanı ile benzerlikler taşımaktadır. Ancak bölge dışı güçlerin uyguladıkları ayrımلاştırma politikası ve bölgedeki aşiret düzenine dayalı toplumsal yapı, giderek mevcut olan benzerlikleri ve ortaklıkları çatışma ve kaos sürecine taşımıştır.

Türkiye ile Irak, bulundukları coğrafyada birbirlerini tamamlayan ve adeta buna mecbur olan iki komşu ülkedir. Irak, Fırat ve Dicle gibi ortak nehirlerle Türkiye’ye bağlı, Anadolu’nun tabii bir uzantısıdır. Bu durum, aynı zamanda iktisadî ve ulaşım açısından da bağımlılığı beraberinde getirmiş, hatta tarih boyunca da böyle olmuş ve olmaya da devam edecektir.

Tarihî Süreçte Musul Petro-politiği

“Etnik, dinî ve politik farklılıkları barındırmasından ve üç kıta arasında geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı tarihin her döneminde önemini koruyan Ortadoğu coğrafyasındaki Irak toprakları, jeopolitik öneme sahiptir.

⁵ Mesut Özcan, *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 107.

Musul Vilayeti (Irak'ın Kuzeyi), Irak'ın kontrol edilmesini, Irak'ın kontrol edilmesi, Körfez bölgesinin kontrol edilmesini, Körfez bölgesinin kontrol edilmesi ise Ortadoğu'nun kontrol edilmesini sağlar. Ortadoğu Bölgesi, Afrika, Asya, Avrupa kıtalarının kesiştiği bir coğrafyada yer almaktadır ve bu kıtalar arası kavşak noktası konumundadır. Bu bölgeyi kontrol etmek, Basra Körfezi'ni, Ortadoğu'yu, Kafkasları, Karadeniz'i, Orta Asya'yı ve Doğu Akdeniz'i kontrol etmek anlamını taşımaktadır.”⁶

Irak, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %10'unu barındırmaktadır ve bu rezervlerin %20'si kuzey Irak'ta, yani Musul Vilayeti'nde yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle, Musul sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etkenin Musul petrolleri, yani Musul petro-politiği olduğunu söyleyebiliriz.

Musul petro-politiği, 19. yüzyıldan itibaren büyük güçler arasında egemenlik, denetim altına alma ve imtiyaz elde etme politikaları çerçevesinde büyük bir rekabetin yaşanmasına neden olmuştur. Alman-İngiliz-Hollanda-Amerikan çıkarlarını temsil eden şirketler, “Bağdat Demiryolu projesi” adı altında, demiryollarının inşası vesilesiyle petrol arama ayrıcalığı elde etmek üzere harekete geçmişlerdir. Özellikle İngiliz William Knox D'Arcy grubu ile Alman Deutsche Bank grubu, bu rekabetin en önemli aktörleri olmuşlardır.⁷

II. Abdülhamit Dönemi'nde artan Alman nüfûzu, Bağdat Demiryolu'nun inşasında ve bölge petrolünü ele geçirme rekabetinde ilk sırada yerini alacaktır. Deutche Bank'ın egemen olduğu bir şirket olan Anadolu Demiryolları Şirketi, 27 Kasım 1899'da, diğer şirketleri geride bırakarak, Anadolu'daki demiryollarını, Konya'dan Bağdat'a kadar uzatma ayrıcalığını elde etmiştir.⁸ 1904 yılında Anadolu Demiryolları Şirketi, Osmanlı Devleti ile Bağdat ve Musul vilayetlerinde petrol arama antlaşması imzalamış; ancak sözleşme koşullarına uyulmadığı gerekçesi ile bu anlaşma, II. Abdülhamit tarafından 1906 yılında feshedilmiştir.⁹ Deutsche Bank'ın temsil ettiği gruba, 1907'de Hollanda-İngiltere ortaklığı olan Royal-Dutch / Shell grubunun da katıldığını görmekteyiz. Bu

⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1988, s. 41-53.

⁷ Nebil İlseven, “Petrol Sorunu”, *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Ed: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Çalışmalar Vakfı Yayını, Ankara, 1991, s. 79.

⁸ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay, 1972, s. 67-72; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu*, Kaynak Yay, 1983, s. 107; Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105; Hikmet Ulugbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, (Yayıncı Yok), Ankara, 2003, s. 57, 82; Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, (Yayıncı Yok), Ankara, 2005, s. 175-195; Stephen Hemsley Longrigg, *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, 1968, s. 27; Azmi Süslü, “Osmanlı İmparatorluğu'nu Paylaşma Projeleri”, *Belleten*, C. XLVII, Sayı 187, s. 746-774.

⁹ Ulugbay, *age.*, s. 87; Ediger, *age.*, s. 213-223; Şükrü Sina Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1979, s. 55.

sırada D'Arcy, sahibi olduğu Anglo Persian Oil Company aracılığı ile petrol imtiyazları için Osmanlı Devleti ile görüşmeler yapmış ve bu görüşmeler, İngiliz Büyükelçiliği tarafından da tam anlamıyla destek görmüştür. Bu yarışa Amiral Colby M.Chester'in¹⁰ temsil ettiği bir Amerikan grubu da, Ottoman-American Development Company adıyla katılmıştır.

1908'de İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesiyle, Hazine-i Hassa tasarrufunda bulunan mülkler ve haklar petrol arama izni de dâhil olmak üzere Hazine-i Hassa'dan alınıp, Devlet Hazinesi'ne devredilmiştir. Musul ve Bağdat vilayetleri dâhilindeki petrol hakları da buna dâhil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî belirsizlik ve Amerikan rekabeti neticesinde, Avrupalı şirketler ortaklık kurma yoluna gitmişlerdir. Bu işbirliğinin sağlanmasında Ernest Cassel'in ve C. S. Gülbenkyan'ın yönetimindeki bir İngiliz bankası olan National Bank of Turkey önemli bir rol oynamıştır. National Bank of Turkey, 1911 yılında Londra'da sermayesinin %35'i kendisine, %25'i Deutsche Bank'a, %25'i Royal-Dutch / Shell'in bir yan kuruluşu olan Anglo-Saxon Petroleum Company'ye, %15'i Gülbenkyan'a ait olan African and Eastern Concessions Ltd. adlı konsorsiyumun kurulmasına öncülük etmiştir. Bu konsorsiyum, 23 Ekim 1912'de, Turkish Petroleum Company olarak adını değiştirmiştir. Petrolün İngiltere donanması için önemini belirten 1913 tarihli İngiliz Donanma Bakanlığı'nın hazırladığı rapor, İngiliz Hükümeti'ni TPC¹¹ hisselerinin çoğunu denetim altına almak için harekete geçirmiştir. Böylece Gülbenkyan ve National Bank of Turkey'in hisseleri, Anglo-Persian Oil Company'e devredilmiştir. 19 Mart 1914'te, Osmanlı sadrazamının da imzaladığı Foreign Office Anlaşması¹² ile TPC'nin kuruluşu sağlanmış ve D'Arcy grubunun %50, Deutsche Bank ve Anglo-Saxon Petroleum Company'ninin %25'er pay ile katıldıkları bir ortaklık haline gelmiştir.¹³ Bu ortaklıkta

¹⁰ Chester Projesi: Osmanlı-Amerikan Kalkınma Şirketi'nin inşa edeceği demiryolunu 99 yıl süreyle işletecek; hattın her iki kenarındaki 20'şer km'lik alandaki madenleri işletme hakkına sahip olacaklardı. Ana hat Sivas'tan Samsun'a, Harput-Ergani-Musul-Kerkük üzerinden Süleymaniye'ye, Bitlis üzerinden Van'a, Halep üzerinde Akdeniz'e ulaşacaktı. Bu proje tekrar Lozan görüşmeleri sırasında gündeme gelecek olup; Amerikan Hükümeti'nden beklenen desteği görmediği için hayata geçemeyecektir. Bkz. Jhon DeNovo, *American Interests and Politics in the Middle East 1900-1039*, Minesota University Press, 1963, s. 61; Can, *age.*, s. 113-120; Uluğbay, *age.*, s. 96; Ediger, *age.*, s. 266.

¹¹ TPC: Turkish Petroleum Company.

¹²Foreign Office Anlaşması: TPC, arama, deneme ve petrol sahası belirleme ile uğraşacak ve kuracağı işletme şirketleri kanalıyla da elde ettiği ayrıcalık alanında üretim yapacaktır. Bu işletme şirketlerinin tüm sermayesi TPC'ye ait olacak, dışarıdan ortak alınmayacaktır. Şirket ortaklarına Mısır, Kuveyt ve İran'dan aktarılan bölgeler hariç Osmanlı topraklarında petrol ayrıcalığı alma ve işletme hakkı tanınmıştır (Mısır, İngiliz himayesindedir. Kuveyt ise topraklarındaki petrolü İngiltere emrine tahsis etmek üzere taahhütte bulunmuştur ve İran'da ise D'Arcy grubu etkindir). Bkz. Uluğbay, *age.*, s. 208-211.

¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt II (Trablusgarb ve Balkan Savaşları, Osmanlı Asyası'nın Paylaşılması İçin Anlaşmalar, Kısım: III (Paylaşımalar))*, İTK Yay., Ankara, 1991, s. 360-365.

Gülbenkian'a, D'Arcy grubu ve Deutsche Bank'ın hisselerinden %5 veriliyordu.¹⁴ 20 Mayıs 1914'te, Anglo-Persian Oil Company'nin hisselerinin %51'i İngiltere tarafından satın alınmış, böylece İngiltere, hem bu şirketi, hem de TPC'yi doğrudan denetimi altına almıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Deutsche Bank'ın TPC'deki %25'lik payına “düşman mal varlığı” olarak el koymuştur. İngiltere ve Fransa arasında Dünya petrol anlaşması olarak kabul edilen San Remo Anlaşması, 20 Nisan 1920'de imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Fransa'ya TPC'den %25 oranında hisse verilmiştir. Irak'ın İngiliz mandası altında kalması kaydıyla TPC veya onun yerini alacak şirketin Osmanlı Devleti'nden sağladığı imtiyazların aynen tanınmasına, şirketin daima İngiliz sermayesi kontrolünde olmasına, TPC'deki sermayenin %25 Fransa, %55 İngiltere ve %20 yerel devlet payı olarak tespitine karar verilmiştir.¹⁵

I. Dünya Savaşı sonunda ise İngiltere, Irak'ta manda yönetimi kurmuştur. Irak'taki İngiliz manda yönetimi, Türkiye'nin Turkish Petroleum Company'deki petrol imtiyazlarını belirsiz ve çatışmalı bir sürece taşımıştır. Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de başlamış, Musul ve Türkiye-Irak sınırı konusu konferans gündemi dışında, ikili görüşmelerde tartışılmıştır.¹⁶ İkili görüşmelerde çözüm arayışı, 23 Ocak 1923'e kadar sürmüş, ancak bir netice elde edilememiştir.¹⁷ Ülke ve Askerlik Komisyonu'nun 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda Musul sorunu ele alınmıştır. Bu oturumda İsmet Paşa, Türkiye'nin, Musul'u bir başka

¹⁴ Gülbenkian, “Bay Yüzde Beş” ismini bu hisseden dolayı almıştır. Gülbenkian, Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olup, petrol işleriyle uğraşan bir aileden gelmektedir. Eğitimi sırasında petrol konusunda yapmış olduğu çalışmalar kendisine uluslararası bir ün sağlamıştır. Osmanlı Hükümeti adına Mezopotamya petrolleri ile ilgili hazırladığı bir rapor mevcuttur. Daha sonra İngiltere'deki çeşitli petrol sermayedarları ve şirketleri ile bağlantılar kurmuş, Mezopotamya petrollerinin kullanım hakkını İngiltere lehine düzenlemiş ve TPC'nin kuruluşu ve hisselerin düzenlenmesinde aracılık yapmıştır. Bkz. Daniel Yergin, *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1999, s. 240-242; Ediger, *age.*, s. 300-312; İlhan Murad, “Gülbenkian'dan Talabaniye”, *Zaman*, 29 Temmuz 1992, s. 2; Uluğbay, *age.*, Ankara, 2008, s. 431, Ek. 15.

¹⁵ Earle, *age.*, s. 67-72; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 107; Can, *age.*, s. 105, 113-120; Uluğbay, *age.*, s. 208-211, 283; Ediger, *age.*, s. 300-327; S. H. Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London, 1968, s. 25-32; Gürel, *age.*, s. 54-57; Denovo, *age.*, s. 61-72; Arzu Terzi, “Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Irak Dosyası II*, İstanbul, 2003, s. 354-357; William Stivers, *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order (1918-1930)*, London, 1982, s. 87-93; Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, 2002, s. 58-63.

¹⁶ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt I (1922-1923), TTK, Ankara, s. 344.

¹⁷ *Age*, s. 136-137, 145-149, 179, 197, 224, 237, 270, 284, 288-289; Selahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, TTK Yayınevi, Ankara, 1991, s. 308; Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, 1943, s. 168; Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 194-195; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Belgeler*, C. I, Ankara, 1978, s. 342-377; *Yaşayan Lozan*, Çağrı Erhan (Ed), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 146-147.

devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini; etnik, siyasî, tarihî, askerî ve ekonomik açıdan anlatmış ve İngiliz tezini temellendiren gerekçelerin yetersizliğini ortaya koymuştur.¹⁸

Lozan görüşmelerinde, tarafların konu hakkında farklı çözüm önerileri ileri sürmesi, süreci kesintiye uğratmıştır.¹⁹ Konferansın resmî oturumları son bulmuşsa da, diplomatik görüşmeleri sürdüren İsmet Paşa, Sovyet Rusya'nın olası bir savaşta Türkiye'nin yanında yer almayacağını ve İtilaf Devletleri'nin, Musul'un konferans dışı bırakılması yönündeki tavsiyelerini de dikkate alarak; Ankara Hükümeti'ne, barışa ulaşabilmek için Musul konusunda İngilizler ile mutlaka uzlaşılması gerektiğini bildirmiştir. Ankara Hükümeti'nin tavrı, uzlaşma yönünde değişmiş ve İsmet Paşa, Lord Curzon ile 4 Şubat 1923 tarihinde bir araya gelmiş ve görüşmelerde; "Musul'un bir yıl içinde taraflar arasında çözüme kavuşturulması ve başarılı olunamazsa meselenin Milletler Cemiyeti'ne sevk edilmesi kararı" taraflarca kabul edilmiştir. İsmet Paşa'nın imzasıyla konferansa katılan devletlerin dışişleri bakanlarına hitaben kaleme alınan 8 Mart 1923 tarihli nota ve barış antlaşması tasarısıyla, Musul, konferans programından çıkarılmıştır.²⁰

Lozan Konferansı'nın ikinci tur görüşmeleri 23 Nisan 1923'te başlamış, İngiltere'yi bu turda temsil eden Horace Rumbold, 8 Mart 1923 tarihli antlaşma taslağında birtakım değişiklikler talep etmiştir. Türkiye'nin kabul ettiği bu değişikliklerle; Milletler Cemiyeti Konseyi'nin statüsü, uzlaştırma komisyonu düzeyinden hakem düzeyine yükseltilmiş, ikili görüşmelerin süresi 12 aydan, 9 aya indirilmiş, ikili görüşmelerin başlangıç tarihi, Antlaşma'nın yürürlüğe gireceği tarihten; İstanbul ve Doğu Trakya'nın boşaltılacağı tarihe çekilmiştir.²¹

Türkiye ile İngiltere arasında çözüm arayışları devam ederken, ABD-İngiltere arasında Musul petroleri üzerindeki rekabet yoğunlaşmıştır. 1 Şubat 1923'te, ABD'den, Lord Curzon'a gelen yazıda şöyle denilmektedir; "İngiliz Hükümeti'nin Türk Petrol Şirketi'nin Osmanlı Devleti'nden elde ettiği petrol imtiyazlarının geçerli olduğu şeklindeki açıklamasının kabul edilmeyeceği, imtiyazların geçersiz olduğu ve konunun gerekirse bir hakeme götürüleceği...". Ayrıca, ABD, İngiliz Hükümeti'ne Mezopotamya petrolüne ilişkin yapılan düzenlemelerin, "açık kapı" ilkesine aykırı olduğunu bildiren sert notalar

¹⁸ *Milletler Cemiyeti Belgelerinden Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, (Haz. Hasan Hüseyin Yıldırım), İstanbul, 1991, s. 157-170; Meray, *age.*, s. 342-377; *Yaşayan Lozan*, s. 145-147; Öke, *age.*, s. 192-199; Kaymaz, *age.*, s. 269-279; Uluğbay, *age.*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2003, s. 363-373; Şimşir, *age.*, s. 342-375; B. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmen Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 52-56.

¹⁹ Kaymaz, *age.*, s. 281-287; Öke, *age.*, s. 194-199; Uluğbay, *age.*, s. 396-407; Şimşir, *age.*, s. 469-470; *T.B.M.M.G.C.Z.*, C. III, Devre 1, İçtimâ 3, 6 Mart 1922-27 Şubat 1923, TBMM Basımevi, Ankara, 1980, s. 1238-1239, 1243, 1256-1259, 1266-1267.

²⁰ Kaymaz, *age.*, s. 287-292; *Yaşayan Lozan...*, s. 158-160.

²¹ Kaymaz, *age.*, s. 303-305, 310; Stivers, *age.*, p. 292.

verecektir. Diğer taraftan, II. Abdülhamid'in varislerinin petrol imtiyazlarının savunulması konusunda, İngiltere, Fransa ve ABD arasında ciddi bir rekabet yaşanmıştır.²²

Lozan'da birinci tur görüşmelerin kesildiği dönemde, Ocak 1923'ten itibaren TBMM komisyonlarında incelenmekte olan Chester Projesi, 9 Nisan 1923'te, "Şarkî Anadolu Demiryolları'na Dair Kanun" adıyla onaylanmıştır. Böylece Türkiye, Musul meselesine karşı güçlü bir ittifak için adım atmıştır. Ancak, proje yürürlüğe girmeyecek ve ABD Hükümeti'nce de destek görmeyecektir.²³

İngiltere ile Türkiye arasında, Musul meselesi ile ilgili ikili görüşme, 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da Haliç Konferansı adı altında başlamıştır.²⁴ Konferansta, Türkiye'yi Ali Fethi Okyar temsil etmiş ve Lozan'da İsmet Paşa'nın öne sürdüğü tezler yinelenmiştir. İngiltere'yi temsil eden Sir Percy Cox ise, meselenin Musul ile sınırlı olmadığını, Türkiye-Irak sınırını tarif ederken, Hakkâri ilinin Beytüşşebap, Çölemerik (Hakkâri il merkezinin eski adı) ve Revanduz kazalarının da Nasturi²⁵ yurdu olarak Irak'a terk edilmesini istemiştir. İngiltere, Türkiye'nin Musul Vilayeti'nde referandum yapılması önerisini reddetmiştir. Konferans, 5 Haziran'da sonuca ulaşmadan dağılmıştır.²⁶

İngiltere, Lozan Antlaşması'nı, 6 Ağustos 1924'te onaylamış ve Musul meselesinin çözümü için Milletler Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuştur.²⁷ Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne taşındığı günün ertesinde, yani 7 Ağustos 1924'te, Hakkâri'de, Musul Vilayeti'nin olası bir Türk Ordusu tarafından işgalini engellemek amacıyla ve Nasturilere baskı yapıldığı şeklindeki İngiliz tezini desteklemek üzere, Nasturi İsyanı çıkarılmıştır.²⁸

Milletler Cemiyeti Musul Araştırma Komisyonu²⁹, 11 Şubat 1925'te çalışmalarına başlamış, iki gün sonra, 13 Şubat 1925'te, Şeyh Sait İsyanı çıkmıştır. Komisyonun Musul'daki incelemeleri, bu isyanın gölgesinde

²² Öke, *age.*, s. 200-203; Uluğbay, *age.*, s. 395-396.

²³ Can, *age.*, s. 267-336; Uluğbay, *age.*, s. 410-414; Kaymaz, *age.*, s. 302.

²⁴ Meray, *age.*, s. 355.

²⁵ Nesturi, Nasturi ve Asirian olarak kaynaklarda yer almaktadır.

²⁶ Uluğbay, *age.*, s. 423; Kaymaz, *age.*, s. 358; Öke, *age.*, s. 234-242; *Yaşayan Lozan...*, s. 160-161; Şimşir, *age.*, s. 56-58; Kürkcüoğlu, *age.*, s. 290; Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 163-165.

²⁷ Aslında İngiltere, dokuz aylık sürenin dolduğu 5.7.1924 tarihinde, Milletler Cemiyeti'ne başvuracağını bir nota ile Türkiye'ye bildirmiş; Türkiye ise henüz yürürlüğe girmemiş bir antlaşmanın hükümlerine dayanılarak hareket edilmeyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Lozan Antlaşması'nı 6 ağustos 1924'te onaylamıştır. Bkz. Kaymaz, *age.*, s. 380-383.

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Suat Akgül, *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.

²⁹ Komisyon üyeleri: İsveç'in Bükreş Elçisi Wirsén, Belçika Ordusu'ndan emekli Albay Albert Paulis, coğrafya uzmanı eski Macaristan Başbakanı Kont Teleki'den oluşmaktaydı. Bkz. Kaymaz, *age.*, s. 424; Öke, *age.*, s. 260.

gerçekleşmiş, Şeyh Sait İsyanı, Musul'un, İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılmasını kolaylaştırmıştır.³⁰

Bu arada, Musul'un statüsü henüz belirlenmemiş olmasına rağmen, Irak Hükümeti, 14 Mart 1925'te, TPC (Türk Petrol Şirketi)'ye, 75 yıl sürecek petrol ayrıcalıkları tanımıştır.

Milletler Cemiyeti Musul Araştırma Komisyonu, Türkiye-Irak sınırı hakkındaki kararını, 14 Aralık 1925'te açıklamıştır. Komisyonun raporuna göre; Musul'daki Arapların büyük bir kısmı Türkiye'ye katılma arzusu içindedir ve Kürt eşrafı ve ayanı olmasa bile Kürt halkının büyük çoğunluğu da Türkiye yanlısıdır. Musul'daki Türklerin tutumu zaten belliydi. Hristiyan ve Yezidiler ise Irak'tan yanaydı.³¹ Özetle, rapor, Musul'un ekonomik açıdan Irak'a, siyasî açıdan Türkiye'ye bağlanması gerektiğini belirtmekte, halkın eğiliminde zaman zaman meydana gelen değişkenlik sebebiyle de Musul'un taksimini önermekteydi.³²

Milletler Cemiyeti Konseyi, raporu esas alarak, Brüksel Hattı'nın³³ kuzeyini Türkiye'ye, güneyini Irak'a bırakmıştı.³⁴ Yani, Musul Vilayeti, Irak'a bırakılmış ve İngiltere'nin Irak'taki manda rejiminin süresi 25 yıla uzatılmıştır. Bunun yanı sıra, İngiliz Hükümeti, bölgedeki Kürt halkını koruyacak idarî önlemler alacaktı.³⁵ İngiltere, Irak ile 13 Ocak 1926'da, geçerlilik süresi 25 yıl olmak üzere bir antlaşma yapmış ve Türkiye ile ikili görüşmelere başlamıştır.

Bu süreçte, Türkiye'nin tam bir siyasî yalnızlık içinde olması, Sovyet Rusya'nın tarafsız tutumu, İtalya ve Fransa'nın Türkiye üzerindeki artan baskıları, Türkiye'nin İngiltere ile uzlaşma sürecini hızlandırmıştır. Uzun süren pazarlık sürecinin sonunda, Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması; 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanmıştır.³⁶

³⁰ Kaymaz, *age.*, s. 468-469; Uluğbay, *age.*, 2003, s. 431-433; Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul, 1991, s. 56; Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, 1972, s. 88; Abdühaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 390-395.

³¹ Öke, *age.*, s. 155.

³² *Age.*, s. 157-158.

³³ Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983, s. 314-317; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, 1919-1923, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 421-428.

³⁴ Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926*, İstanbul, 1983, s. 50.

³⁵ Kaymaz, *age.*, s. 554-558; Öke, *age.*, s. 290-297.

³⁶ Antlaşma; "Türkiye ile Irak arasındaki Sınır" (1-5 Madde), "İyi Komşuluk İlişkileri" (6-13 Madde), "Genel Hükümler" (14-17 Madde) başlıklarından oluşmaktadır. Ayrıca Tefvîk Rüştü Bey'e Antlaşmanın 14. maddesiyle ilgili verilmiş bir de nota mevcuttur. Bkz. Soysal, *age.*, s. 304-317; Jacob Coleman Hurrewitz, *Diplomacy in The Middle East (1914-1956)*, USA, 1956, p. 144-146; *Düstur*, III. Tertip, C. 14, Devlet Matbası, Ankara, 1953, s. 238; "Musul Muâhede'si'nin Metni", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1926; "Türkiye, İngiltere ve Irak Arasında Hudûd ve Münâsebât-ı Hemcivâri Muâhedenâmesi'nin Metni", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Haziran 1926.

Ankara Antlaşması ile Türkiye-Irak sınırı belirlenmiş ve Musul petrollerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca %10 hisse ödenmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşmaya koyduğu ek bir protokolle İngiltere, petrol hisseleri karşılığında Türkiye'ye 500 bin pound ödemeyi teklif etmiştir. Ancak Türkiye, 500 bin poundluk öneriyi kabul etmemiş, Musul petrollerinden 25 yıl süreyle %10 hisse almayı sürdürmüştür.³⁷

Türkiye'nin Musul petrollerinde sahip olduğu imtiyazların 25 yıllık süresinin, 1926 yılında başlaması halinde, 1951'de bitmesi gerekmektedir. Oysa Türkiye'ye bu imtiyazlardan dolayı ilk ödeme 1931 yılında başlamıştır ve 25 yıllık sürenin 1956'da son bulması gerekmektedir.³⁸

Türkiye bu süreçte petroler üzerinde sahip olduğu hisseyi hakkıyla alabilmiş değildir. Bunun nedenleri; hakların zaman aşımına uğratılma çabası, petrol üretiminin düşük gösterilmesi ve Türkiye'nin petro-politik süreci doğru yönetememesi olarak sıralanabilir.³⁹ Bu çerçevede, Musul petro-politiği, 1926-1956 dönemi Türk dış politikasını belirlemiş ve yön vermiştir.

Türk Dış Politikasında Musul Sorunu (1926-1956)

1926-1956 dönemi Türk dış politikasında, Türkiye'nin Irak ve Ortadoğu ülkeleriyle, İngiltere ve Batı devletleriyle ilişkilerinin merkezinde Musul sorunu yer almaktadır. Bu dönem, Atatürk Dönemi, İnönü Dönemi ve Demokrat Parti Dönemi olarak üç bölümde ele alınacaktır.

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1926-1938)

Atatürk Dönemi Türk dış politikasını, yeni Türk Devleti'nin ulusal-üniter-bağımsız yapısının korunmasına hizmet etmek kaydıyla, Lozan dengesinin sürdürülmesi ve uluslararası konjonktürdeki gelişmeler çerçevesinde Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak olarak tanımlayabiliriz.

Bu dönemde, Türkiye, uluslararası alandaki tüm gelişmelerle ilgilenmekle beraber, esas olarak, Lozan'dan kalan bazı pürüzlerin çözümüyle uğraşmıştır. Özellikle Musul sorununun çözümü, Türkiye-İngiltere ilişkilerinin ve dolayısıyla Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin gelişmesinde belirleyici olmuştur.

Türkiye'nin Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmasını belirleyen temel etken, Musul'daki petrol rezervleri ve Türkiye'nin meselenin çözümü sürecinde yaşadığı siyasî yalnızlıktır.

³⁷ Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 59-62.

³⁸ *Age.*, s. 373-380.

³⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. *age.*

Musul bunalımının devam ettiği süreçte, İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya'nın uygun bir zamanda Türkiye'ye karşı birlikte harekete geçmeyi tasarladıkları bilgisi Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gelen 23 Mart 1926 tarihli raporda şöyle yer almaktadır; “Yunanistan Doğu Trakya'yı alacak, İtalya Anadolu'da serbest kalacak, Yugoslavya Arnavutluk'u ilhak edecektir.”⁴⁰

Musul sorunu, Fransa-Türkiye ilişkilerini de olumsuz etkilemiş; Fransa, sorun çözülmeden Türkiye ile imzaladığı 30 Mayıs 1926 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasını onaylamamıştır. ⁴¹ Türkiye'nin Millî Mücadele döneminden beri en güçlü müttefiki olan Rusya ile arasında imzalanan 17 Aralık 1925 tarihli antlaşma dahi Türkiye'yi uluslararası yalnızlıktan kurtarmaya yetmemiştir.⁴²

Musul sorununun taraflar arasında çözüme kavuşturulmasıyla beraber, Türkiye'nin Batı ile iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmesi ve işbirliğine girmesi mümkün olmuştur. Diğer taraftan, Atatürk, Türkiye-Irak ikili ilişkilerinin kurulması ve güney sınırlarının güvenli hale getirilmesi için gerekli görüşmeleri de başlatmıştır. Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması; Türkiye, İngiltere ve Irak arasında 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye-Irak sınırı belirlenmiş; Türkiye, Musul Vilayeti üzerindeki haklarından vazgeçmiş ve Musul petrollerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca %10 hisse ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Amiral Frederick Field komutasındaki İngiliz filosunun, Ekim 1929'da Türkiye'ye gelmesiyle, Türk-İngiliz ilişkilerinin iyileşme süreci başlamıştır. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hudge Knatchbull-Hugessen anılarında, Türk-İngiliz yakınlaşmasını, Mustafa Kemal'in kararı olarak değerlendirmektedir.⁴³

1930'lu yıllar, İngiltere-Türkiye ilişkilerinde ekonomik ve siyasal alanda ittifakların kurulduğu bir dönemi başlatmıştır. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması, tüm devletlerle olduğu gibi, İngiltere ile olan ilişkilerde de yeni gelişmelere olanak sağlamıştır.

İngiltere, Ortadoğu ve Akdeniz güvenliği için bir tehdit olarak algıladığı Rusya'dan uzak, bir Türkiye-İngiltere dostluğunu tesis etmeye çalışmıştır.

⁴⁰ Kürkcüoğlu, *age.*, s. 302.

⁴¹ İlhan Uzgel-Ö. Kürkcüoğlu, “Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 267.

⁴² *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, “Memorandum Respecting the Foreign Policy of His Majesty's Government with Alist of British Commitments in Their Relative Order of Importance: Turkey-Middle East, April 1927”, First Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, s. 794-795.

⁴³ Ludmila Jivkova, *İngiltere-Türkiye İlişkileri (1933-1939)*, Habora Kitabevi, İstanbul (t.y), s. 27.

Türkiye’yi bölgenin güvenliği ve istikrarı için teminat olarak gören İngiltere, Türkiye’yi ekonomik ve siyasî ittifaklarla kuşatacak bir politika izlemiştir. Bunun için 1930’lardan itibaren Türkiye ile İngiltere ticarî ittifak ve kredi antlaşmaları imzalamıştır. Diğer taraftan İngiltere, İtalya’nın Akdeniz’de artan faaliyetlerine karşı Türkiye’nin de yer aldığı Akdeniz ittifakını oluşturmuş; Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların Türk egemenliğine bırakılmasında destekleyici bir rol üstlenmiştir.⁴⁴

Türkiye-İrak Yakınlaşması ve İkili Anlaşmalar

Musul Vilayeti’nin Türkiye toprak bütünlüğü dışında kalması, Türkiye tarafından petrol bakımından zengin ve verimli toprakları yitirmek olarak değil; vatan toprağını kaybetmek olarak algılanmıştır. Bu nedenle, 1926 Ankara Antlaşması sonrası, basında yer alan en dikkat çekici manşet ise şu olmuştur: “Musul kaybettiğimiz değil, kurtaramadığımız bir vatan parçasıdır!”⁴⁵

Türkiye, Musul üzerindeki hukuk ve unvanlarından müstakil Irak hükümeti lehine feragat etmiştir.⁴⁶ Ancak, Irak, Milletler Cemiyeti kararıyla, İngiliz manda yönetimine bırakılmıştır. İngiltere, manda yönetimi altındaki Irak’ı, Türkiye’nin İslamcılık ideolojisiyle yeniden ele geçireceği endişesini taşımış; bu endişeyle Türkiye-İrak arasında bir “ötekileştirme” politikası uygulamıştır. Bu politikanın aracı ise, Türkiye-İrak sorunlarını canlı tutarak bir Türkiye korkusu yaratmak olmuştur.

1932’de, Irak, Milletler Cemiyeti’ne üye olmuş ve bağımsızlığını kazanmışsa da, İngiltere’nin Irak’ta sahip olduğu imtiyazlar ve yaptırımlar, tam bağımsız ve tarafsız bir Irak Devleti’nin varlığına imkân tanımamıştır.⁴⁷ Bu nedenle Türk-İrak ilişkilerini, İngiltere’den bağımsız olarak düşünmek ve geliştirmek pek mümkün olmamıştır.

Mustafa Kemal, bu durumu şöyle ifade etmektedir; “*Irak’ta İngilizlerin muâmelâtı, ahâli-i İslâmiyeyi fevkalâde dîlgîr etmiş oldu. Biz kendileriyle temâs aramadan evvel onlar bizimle temâs aradı, eskisi gibi Osmanlı memleketinin bir cüzü olmayı kabul ettiler. Fakat biz onlara karşı; kendi dâhilinizde, kendi kuvvânızla, kendi mevcûdiyetinizle istikbâlinizi temîne çalışınız. Biz de her şeyden evvel istikbâlimizin temînine çalışıyoruz. Ondan sonra birleşmemiz için hiçbir mâni kalmaz.*”⁴⁸

⁴⁴ Uzel-Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 2272-277; Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Cilt I, TTK, Ankara, 1987, s. 81-83; Jivkova, *age.*, s. 55, 91.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, “Musul, kaybettiğimiz bir vatan parçası değil; belki kurtaramadığımız bir vatan parçasıdır!”, 6 Haziran 1926, s. 2.

⁴⁶ *Vakit*, “Milletler Cemiyeti’nde Türkiye ve Irak: Hariciye Vekilimizin Türk-İngiliz ve Türk-İrak Münasebetlerine Dair Nutku”, 5 Teşrin-i evvel (Ekim) 1932, s. 2.

⁴⁷ Behçet Kemal Yeşilbursa, *İngiltere ve Amerika’nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)*, Ankara, 2000, s. 11.

⁴⁸ Sadi Borak, *Atatürk-Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 14.

Atatürk döneminde, Türkiye-Irak arasında üst düzey ilişkiler 1927 yılında başlamıştır. İlk adımı, Irak Kralı Faysal atmış ve 3 Kasım 1927 tarihinde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Ahmet Ferit Tek aracılığıyla, Türkiye'ye dostluk mesajı göndermiştir. 1928 yılında ise Kral Faysal, eski bir Osmanlı subayı olan ve Atatürk'le yakından tanışan Sabih Naşat Bey'i, Türkiye'ye elçi olarak atamıştır. Ertesi yıl Tahir Lütfi Tokay, ilk Türk Elçisi olarak Bağdat'a atanmıştır.⁴⁹

Türkiye-Irak arasında diplomatik düzeyde başlayan ilişkileri, dostluk ve ittifak görüşmeleri takip etmiştir. Kral Faysal, Ankara'yı ziyaret ederek; Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e saygılarını sunmak isteğini, Türkiye Elçisi Tahir Lütfi Bey aracılığı ile iletmıştır. 15 Aralık 1930 tarihinde, bu istek, Ankara'ya bildirilmişse de beklenen davet hemen gelmemiştir. Ankara, Irak'a biraz mesafeli bir tutum takınmayı yeğlemiştir. Bunun üzerine Kral Faysal, 25 Mayıs 1931'de, Türkiye Elçisi Tahir Lütfi Bey'le bir görüşme yaparak; Kuzey Irak'ta Barzani aşiretinden ve İngilizlerden sıkıntıları olduğunu anlatmış ve Ankara'ya gelip, Gazi Hazretlerinin elini öpmek istediğini bildirmiştir. Elçi, ertesi gün, bu görüşmeyi, Ankara'ya rapor etmiştir.⁵⁰ Bu rapor üzerine Atatürk, Kral Faysal'a kollarını açmıştır.⁵¹ 6-7 Temmuz 1931 tarihleri arasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyarette Kral Faysal, adeta özel bir konuk, kardeş bir devlet başkanı olarak ağırlanmıştır.

Kral Faysal'ın ziyareti sonrasında, Ankara'nın 8 Temmuz 1931 tarihinde yayınladığı resmî tebliğde şu ifadeler yer almıştır; “...iki devlet arasında vukû' bulan temâs ve mülâkâtlarda iki memleketin iktisâdî münâsebetleri ve tarafeyn teba'asının diğerinin ülkesinde ikâmet şerâ'iti hakkında fikir te'âtisi yapılmış, Türkiye ile Irak arasında İkâmet ve Ticâret Mukâvelenâmesi 'akdi için hemen müzâkerelere girişilmesi husûsunda ittifâk hâsıl olmuştur. Hudûdun emniyet ve asâyişini temîn husûsunda hudûdun iki tarafın da yekdiğeri 'aleyhine harekete ve teşebbüse müsâ'ade etmemek esâsının dikkatle ve sebâtla takâibi teyât edilmiştir. Türk-Irak dostluğunun gelişmesi, Irak Kralının Ankara'da Atatürk'le kucaklaşması, Irak Türkleri için de yararlı olmuştur. Bu olumlu ortamda Iraklı soydaşlarımız için de baklar ve kazanımlar sağlanmıştır”.⁵²

Türk-Irak ilişkileri, Atatürk'ün “kardeşlik ve dostluk” temelinde izlediği siyasetle büyük bir gelişme göstermiştir. Türkiye'nin rehberliğinde, karşılıklı işbirliği içinde ortak bir siyaset izlenmiştir.⁵³ Irak, pek çok alanda Türkiye'yi bir model olarak benimsemiştir. Özellikle, Türkiye'nin “millî iktisat” politikası, Irak

⁴⁹ B. Şimşir, *age.*, s. 79-82.

⁵⁰ *Age.*, s. 82.

⁵¹ *Age.*, s. 85.

⁵² *Age.*, s. 87-89.

⁵³ Bağdat Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, No. 300: Şimşir, *age.*, s. 84-85.

basınında, kamuoyuna ideal bir örnek olarak sunulmuştur.⁵⁴ Türkiye-Irak arasında gelişen dostluk atmosferi, taraflar arasında ayrıcalıklı bir ticarî anlaşma yapma zeminini sağlamıştır.⁵⁵ Türkiye ile Irak arasında yürütülen müzakereler neticesinde, gerek sınır asayişinin sağlanması, gerekse karşılıklı hukukî ve ticarî işbirliğinin oluşturulması amacıyla 9-10 Ocak 1932’de, “Ticâret, İkâmet ve İâde-i Mücrimîn Muâhede” imzalanmıştır.⁵⁶

Türkiye, 1930 sonrası değişen dünya konjonktürüne (II. Dünya Savaşı öncesi) paralel olarak, Ortadoğu denklemine etkili bir aktör olmak üzere yerini alacaktır. Sadabat Paktı bunun ifadesidir. Bu paktın imzalanmasında iki temel neden vardır; birincisi, sınır sorunlarının kalıcı biçimde çözülmesi isteği; ikincisi de; ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteğidir. Ayrıca İtalya’nın, Habeşistan’a saldırmasıyla, Doğu Akdeniz’de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi de bir nedendir. İtalya’nın saldırgan tutumuyla, Ortadoğu’nun kritik bir hale geldiğini, Türkiye ile birlikte, diğer Doğu devletleri de fark etmişler ve Ortadoğu’ya yönelmiş olan İtalyan tehdidi için ortak bir savunma sistemi kurmanın zorunlu olduğuna inanmışlardır.⁵⁷

İran’ın girişimleri üzerine 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre’de, Türkiye, İran ve Irak üçlü bir anlaşma parafe etmişlerdir. Bu anlaşmaya, 1935 yılı Kasım ayında, Afganistan da katılmayı kabul ettiğini bildirmiştir. 1935 yılı, Kasım ayında Afganistan’ın katılmasıyla dört ülkenin üzerinde anlaşmış olduğu bu metnin, “pakta” dönüştürülmesi uzun bir zaman almıştır. Bunun nedeni ise İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığıdır. İran hükümeti, Irak’la sınır konusunda anlaşmaya varıncaya kadar, Paktın imzalanmasının ertelenmesi gerektiğini Türk hükümetine bildirmiştir. Paktın imzalanmasını isteyen ve bu konuda çaba sarf eden Türkiye, İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığı konusunda ara buluculuk görevi üstlenmiştir. Bunun üzerine İran ile Irak arasında 4 Temmuz 1937’de “İran-Irak Sınır Antlaşması” imzalanmıştır.⁵⁸ İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığının giderilmesi üzerine İran, Irak, Afganistan ve Türkiye arasında 8 Temmuz 1937’de Sadabat Paktı imzalanmıştır.⁵⁹

⁵⁴ “Bağdat’ta yayınlanan El-Irak gazetesinin ‘Genç Türkiye’de İktisadî Uyanış’ başlıklı yazısının sureti”, *BCA*, Tarih: 15/3/1930, Dosya: 17416, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 166.153.6.; “Irak Dışişleri Bakanı Nuri Paşa’nın Ankara’dan döndüğü gün gazetelerde çıkan açıklaması”, *BCA*, Tarih: 2/10/1930, Dosya: 43655, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.739..15.; Şimşir, *age.*, s. 82-88; Bilal Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, TTK, Ankara, 2001, s. 247; *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1931, s. 1-3; *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1931, s. 1-2.

⁵⁵ “Türkiye 1929 Yıllık Raporu: Türk-Irak İlişkileri”; B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. VI, TTK, Ankara, 2005, s. 426-427.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, “Irak Başvekili Geldi”, 12 Kânûn-ı sâni (Ocak) 1932, s. 1-3.

⁵⁷ İsmail Soysal, “1937 Sadabat Paktı”, *X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 3136.

⁵⁸ *Agm.*, s. 3139.

⁵⁹ Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 584-587.

Bu pakt, çeşitli bakımlardan önemlidir. İran, Irak, Afganistan ve Türkiye, Sadabat Paktı ile karşılıklı olarak, birbirlerinin iç işlerine kesinlikle karışmamayı, uluslararası anlaşmazlıklarda birbirleriyle danışmalarda bulunmayı, birbirlerine tek veya başka devletlerle birlikte herhangi bir saldırıda bulunmamayı yükümlenmişlerdir. Bir saldırı durumunda, saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal sayılmış; ancak sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunulması öngörülmüştür. Paktın en önemli niteliği, Kürt isyanlarına karşı alınacak ortak tedbirleri öngörmüş olmasıdır. Sadabat Paktı, II. Dünya Savaşı öncesinde, bölgenin sahip olduğu petrol rezervleri dikkate alındığında, Alman ve İtalyan yayılmacılığına karşı bölgesel güvenlik ittifakı olarak ortaya çıkmış; aynı zamanda da, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın bölgedeki rekabetine karşı güvenlik kanadı oluşturulmuştur.

İngiltere Musul'da Konsolosluk Kurmak İstiyor

Türkiye'nin, Bağdat'ta, Türk Konsolosluğu'nun kurulması yönünde hazırlıkları başlattığı sırada, İngiltere, Musul'da da konsolosluk kurulması yönünde bir tasarıyı gündeme getirmiştir. Türkiye ise "istenmeyen politik sonuçların ve meydana gelecek şüphelerin" farkında bir tutum sergileyerek, bu tasarıya sıcak bakmamıştır.⁶⁰ Anlaşılan İngiltere, Musul'u, Osmanlı idaresinde olduğu gibi ayrı bir eyalet düzeninde yapılandırmak istemiş, Türkiye ise Musul'u Irak'ın ülke bütünlüğü içinde görmüştür.

Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu Toplantıları

Irak-Türkiye sınırı, 331 km. uzunluğunda olup; bu sınırın 107 km'si nehirlerin ve derelerin ortasından, 224 km'si ise dağlık arazinin güney ucundan geçmektedir.⁶¹ Sınırın bazı yerlerde, 2.000-3.000 metre yükseklikten ve hayli zorlu dağlardan geçmesi, sınırın korunmasını güçleştiren coğrafi faktördür.

Ankara Anlaşma'sına göre; Türk-Irak sınırı, Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924'te saptadığı "Brüksel Hattı" olacaktır. Belirlenen sınırın her iki tarafında, 75'er kilometrelik alanda, yağmacılık ve eşkıyalığın önlenmesi amacıyla işbirliği yapılacak; bölgede ele geçirilen suçlular iade edilecektir. Her iki ülke de sınır bölgesinde diğer ülke karşısı propaganda ve örgütlenmeye izin vermeyecektir. Taraflar arasında ortak bir sınır komisyonu oluşturulacak; bu komisyon sınır sorunlarını görüşmek üzere en az altı ayda bir toplanacaktır. Türkiye ve Irak, suçluların karşılıklı iadesi için antlaşma yapmak üzere görüşmelere başlayacaktır.

⁶⁰ *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian in Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927", Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, s. 850-853.

⁶¹ M. Özcan, *age.*, s. 107.

Irak, antlaşmanın imzalanmasından önce Türkiye yanlısı tutumunu açıkça ifade edenleri tedirgin etmeyecek ve onlara af çıkaracaktır.

Türk-Irak sınırı, büyük ölçüde İngiltere'nin istediği biçimde ve Milletler Cemiyeti'nin aldığı karara paralel olarak düzenlenmiştir. Bu sınırın kesin olduğu ve tarafların değiştirmeye yönelik her tür girişimden kaçınması gerektiği öngörülmüş; Türkiye'nin ileride Irak'a karşı herhangi bir harekette bulunmasının önü alınmıştır. Ayrıca, Türkiye, Musul Türkleri için azınlık hakları elde edememiş; bu konuda ısrarlı olmayışının ardında, Lozan'da kabul etmediği "Türkiye Kürtleri" için azınlık statüsü meselesinin tekrar gündeme gelmesinden duyduğu çekince yer almıştır.⁶²

5 Haziran 1926 Ankara Anlaşması kararlarına göre oluşturulan Daimî Hudut Komisyonu çalışmalarına devam etmiş; meydana gelen sorunların önemli bir kısmı karşılıklı işbirliği ile çözüme kavuşturulmuştur. Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu tutanakları ve İngiliz belgeleri dikkate alındığında, sınırın düzenlenmesinde ve meydana gelen sorunların aşılması sürecinde tarafların farklı yaklaşımlar sergilediği görülmektedir.

Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu toplantılarında, Türkiye'nin talepleri, daha ziyade sınır ihlallerinin önlenmesi ve Türkiye aleyhinde propagandanın yapılmaması çerçevesinde şekillenmiştir. Nasturiler, Ermeniler ve Kürtler tarafından gerçekleştirilen sınır ihlalleri ve sınır bölgesinde meydana gelen isyanların önlenmesine yönelik gerekli tedbirlerin alınmaması; hatta bu unsurların Türkiye'ye karşı kışkırtılması, Türkiye'nin ısrarla üzerinde durduğu sorunlar olmuştur. Özellikle göçebe aşiretlerin iskânı ve mevsimlik mobilizasyonu⁶³ sırasında meydana gelen olayları, Türkiye tek başına kontrol altına almakta zorlanmıştır.⁶⁴ Türkiye, İngiltere tarafından sınır bölgesinde görevlendirilen yetkililerin; Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren aşiret liderlerinden seçilmiş olmasından rahatsızdır ve değiştirilmeleri için talepte bulunmuş; ayrıca sınır bölgesinde yer alan aşiretlerin silahsızlandırılmasını istemiştir.⁶⁵

Türkiye-Irak Daimî Hudut Komisyonu toplantılarında İngiltere temsilcisi, Türkiye-Irak sınırının belirlenmesinde Irak hükümetinin uzlaşıcı ve gereken tavizleri vermeye hazır bir tutum sergilemesine karşın; Türkiye'nin uzlaşmaya uzak, inatçı ve şüpheli bir tavır takınmasından dolayı, sınır düzenlenmesinde bazı köylerin ve halkın mağdur olduğuna dikkati çekmektedir. İngiltere, Türk Hükümeti'nin yerel halka ve yabancılara karşı uyguladığı zorlayıcı ve kısıtlayıcı

⁶² Kürkçüoğlu, *age.*, s. 320.

⁶³ Sürüleri otlatmak için sınırdan geçişler.

⁶⁴ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk...*, s. 290-294.

⁶⁵ *Age.*, s. 428-429.

önlemlerin, Musul ve Türkiye'nin doğu bölgelerinin geleneksel ilişkilerini ve ticarî faaliyetlerini engellediği için eleştirmektedir.⁶⁶

Atatürk Dönemi Dış Politikasında Kürt Sorunu

Musul sorununun ortaya çıkışını, gelişimini, çözüm sürecini ve günümüzde de varlığını sürdüren boyutlarını, Kürt meselesinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. 1926-1932 döneminde, yani Irak'ın bağımsızlığa geçiş sürecinde, meydana gelen Kürt isyanları, bölge devletlerinin istikrarını ve sınır güvenliğini tehdit etmişse de bu durumdan en çok etkilenen Irak ve Türkiye olmuştur.

Türkiye'nin haklı olarak şüpheyile yaklaştığı İngiltere, Ankara Antlaşması'nın imzalanmasını takiben, "Kürtlerle işbirliği içinde olmayacağına, sınır güvenliğinin sağlanacağına dair Türkiye'ye güvence vermiş" ve bu yönde açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁷ Fakat Sovyet Rusya, İngiltere'den farklı düşünmektedir. Rus basınında yer alan bir habere göre; "*Musul, Mezopotamya'dan İran, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne giden yollara hâkimdir. Musul, Kürt nüfusuyla İran ve Türkiye'ye karşı silah olarak kullanılabilir.*"⁶⁸ Diğer bir ifade ile Ankara Antlaşması'yla oluşturulan Türkiye-Irak sınır düzenlemesi, Kürt meselesini, İran ve Türkiye için bir tehdit unsuru haline getirmiştir. Üstelik Rusya da, İran üzerinde nüfuz kurmak için Kürt aşiretlerini kışkırtmış ve sorunun devamlılığında önemli rol oynamıştır. Kürt meselesi, Türkiye-İran arasında sınır gerilimi ve çatışmalarını da beraberinde getirmiş ve Türkiye, 22 Nisan 1926'da İran'la Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalayarak sorunu, karşılıklı işbirliği çerçevesinde kontrol altına almaya çalışmıştır.⁶⁹

İngiltere, Irak'ın toprak bütünlüğünü kendi çıkarları açısından istemekte ve desteklemektedir. Irak Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs, 21 Kasım 1926

⁶⁶ "Türkiye'yi ziyaret eden Irak eski İçişleri Bakanı Hikmet Süleyman'ın gazetelere yaptığı açıklama", *BCA*, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436190, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:259.744..13.

⁶⁷ *Milliyet*, "Musul Muâhadenâmesi İngiliz Meclisi'ne Verilmek Üzeredir. İtilâfınâme'nin Büyük Bir Ekseriyetle Tasdik Olunacağı Muhakkaktır", 13 Haziran 1926, s. 1-4; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian in Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927", s. 850-853.

⁶⁸ *E3939/62/65, FO371/11464*: "Moskova'dan Sir R. M. Hodgson tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 18 Haziran 1926 tarihli rapor"; Kürkcüoğlu, *age.*, s. 321-322.

⁶⁹ Antlaşmanın 5. maddesi: "Bağıt taraflar (...) kendi ülkeleri içinde diğer bağıtlı tarafın kamu güvenliği ve düzenini bozmak veya hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını veya yerleşmesini (...) kabul etmemeyi yükümlenir." 6. madde: "Bağıt taraflar, (...) sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yarata geldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır." Bkz. A. Akdevelioğlu-Ö. Kürkcüoğlu, "İran'la İlişkiler", *Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 360-361.

tarihinde Irak Hükümeti'nin Kürt politikası konusunda Türkiye'nin endişelerini gidermek üzere, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede; Irak yönetiminin “Kürtlere yönelik her türlü otonominin karşısında olduğuna” dikkat çekilmiştir.⁷⁰ Diğer taraftan, Türkiye sınırında Kürt mülteciler sorunu⁷¹ yaşanmaktadır ve Türkiye-Irak sınırı stabil değildir. Türkiye'nin kabul etmediği mülteci Kürt grupları İran'a sığınmıştır. Mültecilerin silahsızlanmalarını sağlamak için İran askerî makamları ve İngiltere'nin Tahran'daki temsilciliği arasında mutabakat sağlanmıştır.

Irak Yüksek Komiseri Dobbs, Türkiye'nin kendi güvenliği için aldığı önlemlerin, Kürt sorununu tırmandıracağı ve Türkiye-Irak, Türkiye-İran ilişkileri açısından da olumsuz sonuçlara yol açacağı endişesini taşımaktadır.⁷² Hâlbuki Türkiye, Doğu ve Güney Doğu sınırında ciddi güvenlik sorunları yaşamaktadır ve bu sorunun mimarı ise İngiltere'dir. 1925-1938 yılları arasında, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde isyanlar meydana gelmiştir.⁷³ 1925-1930 yılları arasında meydana gelen isyanlar, Şeyh Said İsyanı'nın “artçı isyanları” niteliğinde seyretmiştir. Bu isyanların önemli bir kısmı, feodal nitelikli ve geleneksel yapının merkezî otoriteye karşı direnç hareketleridir. 1930-1938 yılları arasında meydana gelen isyanları ise, Irak'taki İngiliz manda yönetimine karşı gerçekleştirilen Kürt isyanlarıyla paralel değerlendirmek gerekmektedir.

İngiltere ve Irak arasında imzalanan ve iki yıl içinde Irak'ın bağımsızlığını tanıyacak olan 30 Haziran 1930 tarihli antlaşma, beklenenin aksine Kürtlere özerklik sağlayan düzenlemelere yer vermemiştir. Irak'taki Kürt aşiretlerinin hem Irak'ı, hem de Türkiye'yi hedef alan isyanlar çıkarmasına sebep olmuştur. Irak yönetimine karşı, Şeyh Mahmut Berzenci öncülüğünde ve bazı aşiretlerin de desteğiyle isyan çıkmıştır.⁷⁴ Irak, ayaklanmayı bastırmış ve Şeyh Mahmud Berzenci'yi Nasiriye'ye sürgüne göndermiştir. Bundan sonra, bölgede Kürtçülük

⁷⁰ FO371/11557, E 6677/6677/44: Sir Henry Dobbs'un yaptığı görüşme tutanağı, 22 Kasım 1926: Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk...*, s. 90-93.

⁷¹ Kürt mülteciler sorunu, henüz istikrarın sağlanamadığı Irak'ta kalmak istemeyen Kürt aşiretlerin Türkiye'ye yerleşmek için başvurmasıyla ortaya çıkmıştır.

⁷² FO371/11557, E 6677/ 6677/44: Sir G. Clerk'ten, Sir Austen Chamberlain'e gönderilen yazı, 24 Kasım 1926: B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, s. 86-90.

⁷³ 1925-1938 döneminde meydana gelen isyanlar şöyledir; Şemdinli İsyanı (1925-1926), Raçkotan ve Raman İsyanları (1925), Erürlü Yakup Ağa İsyanı ve Pervari İsyanı (1926), Koçuşağı İsyanı (1926), Sason İsyanları (1925-1937), Hakkâri İsyanı (1927), Mutki İsyanı (1927), Bicar İsyanı (1927), Batuş İsyanı (1927), Tendürek İsyanı (1929), Asî Resul İsyanı (1929), Ağrı İsyanları (1926-1930), Oramar İsyanı (1930), Savur İsyanı (1930), Zeylan İsyanı (1930), Pülümür İsyanı (1930), Dersim İsyanı (1937-1938).

⁷⁴ “Irak'ta Şeyh Mahmut ile hükümet kuvvetleri arasında çıkan çarpışma”, *BCA*, Tarih: 16/2/1931, Dosya: 43661, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..1.

faaliyetleri Şeyh Ahmet Barzani ve aile fertleri tarafından sürdürülmüştür.⁷⁵ Bu dönemde, Türkiye'nin Doğu ve Güney Doğusu'nda meydana gelen isyanlar içinde, 6 Temmuz-10 Ekim 1930 tarihleri arasında gerçekleşen Oramar İsyanı, Irak'taki siyasî Kürt faaliyetinin bölgeye uzanmasını bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur. İsyan sırasında, Şeyh Ahmet Barzani 500 kişilik bir grup ile Irak sınırını aşarak Oramar'ın doğusundaki Şat Dağı'na gelmiş ve Oramar'daki askerî kışlaya saldırmıştır. Bölgedeki aşiretlerin güvenlik güçlerinin yanında yer almalarıyla eylemcilerin çoğu, Irak, Suriye ve İran'a kaçmışlardır. Bölgedeki diğer teröristlerin ele geçirilmesi, Barzani'nin, Oramar, Herki ve Erüh bölgelerindeki etkisi nedeniyle gecikerek tamamlanmıştır.⁷⁶

Şeyh Ahmet Barzani, 1931'de Irak yönetimini tanımadığını ilan ederek, kardeşi Molla Mustafa Barzani ile beraber Irak Hükümeti'ne karşı silahlı faaliyette bulunmuştur. Barzani, Irak yönetiminden gördüğü baskı üzerine Türkiye'ye sığınmak istemiş; Türkiye, bu isteği reddetmiştir.⁷⁷ Öte yandan Türkiye ile Irak arasında Ocak 1932'de imzalanan "Îade-i Mücrimîn Muâhede-i" ile aşiretlerin ve Kürtlerin sınır ihlallerini kontrol altında tutmak için gerekli önlemleri almak üzere ortak hareket edilmesi kararı alınmıştır.

İngiltere ve Irak arasında 30 Mayıs 1932'de imzalanan antlaşmayla, Irak'ta manda rejimi son bulmuş ve Irak, Milletler Cemiyeti'ne girmiştir. Bu anlaşma, Kürtlere ve diğer azınlıklara önemli haklar tanımıştır. Ancak bu hakların tam olarak uygulanmaması, Kürt hareketini tatmin etmemiştir. Bunun üzerine, Barzani önderliğinde Irak yönetimine karşı isyan çıkmıştır. Şeyh Ahmet Barzani, Şeyh Sadık Barzani ve Molla Mustafa Barzani yanlarında yüzlerce adamları ile birlikte, 23 Haziran 1932'de, Türkiye sınırını geçmiş ve kendi ifadeleri ile *Bizî ağı etmeye hazır olan İngilizlerin gururlu bakışları altında ezilmektense, Müslüman olan Türkiye'de asılmayı tercih edelim* diyerek, Türk ordusuna teslim olmuşlardır.⁷⁸ Barzani ailesi, 13 Mayıs 1933'te içlerinde Oramar İsyanı'na iştirak edenler hariç, Irak hükümetine teslim edilmiştir.⁷⁹ Barzaniler, Irak yönetimine karşı

⁷⁵ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Nesenur Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 200-202.

⁷⁶ Hıdır Göktaş, *Kürtler I: İsyan ve Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 113-114; Vedat Şadillili, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, Kon Yayınları, Ankara, 1980, s. 135.

⁷⁷ "Barzan şeyhi Ahmet'in Irak'tan gördüğü tazyik üzerine ülkemize gelerek hizmet etmek istediği, anlaşma yapabileceği yolunda mektup gönderdiği", *BCA*, Tarih: 26/12/1931, Dosya: 96B251, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 113.768..6.

⁷⁸ S. Bilgin, *Barzani*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37-39; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 443.

⁷⁹ Lütfü Akdoğan, *Molla Mustafa Barzani Anlatıyor*, Arkaplan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 110-112.

faaliyetlerini sürdürmüşler ve bunun üzerine 1936'da Süleymaniye'ye sürgün edilmişlerdir.⁸⁰

1932'de Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi üzerine, Irak'taki azınlıklara tanınacak haklar, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşülürken; Kürtlere muhtariyet tanınması meselesi, Fransa tarafından gündeme getirilmiştir. İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin hiçbir zaman Irak Kürtlerinin idarî muhtariyet taleplerini kabul etmediğini öne sürerek; Fransa'nın girişimini bir provokasyon olarak değerlendirmiştir. Türkiye ise, bu gelişmeyi, Fransa'nın demokratik haklar söylemiyle bölge halklarına nüfuz etmek isteği olarak yorumlamıştır.⁸¹ Türkiye için bu açıklamanın önemi, kuşkusuz, bağımsız bir Kürt devletinin uluslararası platformda yeniden gündeme getirilmesi ve bu açıklamalardan cesaret bulacak girişimlerin ülke bütünlüğüne ve bölge güvenliğine olumsuz yansıyacak olmasıdır.

İran-İrak-Türkiye arasındaki üçgende yaşayan Kürt aşiretlerin sınır tanımayan isyanları, bu devletler arasında güven ortamını bozmakta ve ikili ilişkilere olumsuz yansımaktadır. Temel sorun, sınırın karşı tarafındaki aşiretlerin, soruna taraf devletlerden aldıkları destekle, kendi ülkelerinde ve sınırda güvenliği bozan eylemleri ve bu eylemlere dair kuşkulardır. Bu kuşkuların giderilmesi ve taraf ülkeler arasında uzlaşmanın doğurduğu güven ortamının sürdürülmesi için saldırmazlık ve dostluk antlaşması temelinde, Afganistan'ın da katılımıyla 1937'de Sadabat Paktı'nı imzalayacaklardır. Sadabat Paktı'nın Kürt aşiretlerin faaliyetlerini engellemek üzere düzenlenen 7. maddesinde; "Bağıt taraflardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler veya örgütlerin kurulmasını veya eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir."⁸² ifadesi yer almaktadır.

Türkiye-İrak yakınlaşmasında, Irak'ın, Türkiye'de çıkan Kürt isyanlarına destek vermemesi, hatta sınırda birtakım tedbirler alması önemli rol oynamıştır.⁸³ Hatta Türkiye-İrak yönetimleri ayrılıkçı Kürt gruplarına karşı işbirliği politikası izlemişlerdir. Bu işbirliği politikası, aslında bölgenin ve etnik yapının doğal bir sonucu; istikrar ve güvenin zorunluluğudur. Çünkü herhangi bir tarafta meydana gelen Kürt isyanı ya diğer tarafın topraklarından

⁸⁰ "Irak'ın Fırat isyanını bastırdığı", *BCA*, Tarih: 16/7/1935, Dosya: 436178, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 259.744.1.

⁸¹ "Irak'ın Cemiyet-i Akvâm'a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idarî özerklik verilmesi isteği", *BCA*, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 259.741.12.

⁸² Akdevelioğlu-Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 365-366.

⁸³ *Aynı Tarihi*, "Şark'ta Büyük Britanya", Cilt 24, Sayı 82-83, Şubat 1931, s. 6903-6913.

kaynaklanmış, ya da mutlaka diğer tarafın topraklarına sıçramış ve toprak bütünlüğünü tehdit etmiştir.⁸⁴

Hristiyan Unsurların Yurt Talepleri

Ankara Antlaşması'nda Hristiyan unsurlara özerklik tanınmamış; İngiltere Hakkâri bölgesini yurt olarak söz verdiği Asurileri / Nasturileri göz ardı etmişti. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Austin Chamberlain, 7 Haziran 1926'da, Cemiyet-i Akvâm'da, Ankara Antlaşması hakkında yapmış olduğu açıklamada; Irak'taki Hristiyan unsurların can ve mal güvenliğinin en sağlam garantisinin Türkiye ile İngiltere'nin dostluğu olduğunu söyleyerek yatıştırma politikası izlemiştir.⁸⁵ Ancak Asurîler, kendilerine verilen sözün tutulması için girişimde bulunmaya devam etmişlerdir.

İngiltere ve Irak arasında imzalanan ve iki yıl içinde Irak'ın bağımsızlığını tanıyacak olan 30 Haziran 1930 tarihli antlaşmayı takiben Fransa, Irak'taki Hristiyan ekalliyetlerle Müslümanlar arasında çatışma çıkarmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Fransa, Irak'taki Hristiyan ekalliyetler ile Müslümanları karşı karşıya getirerek, karışıklık çıkarmak istemekte, Hristiyanlardan müteşekkil bir manda yönetimi oluşturmayı amaçlamaktadır. Hatay bunalımının ortaya çıktığı bu dönemde, Fransa, kendi lehine kamuoyu oluşturmak için Türkiye aleyhinde asılsız söylentiler yaymaktadır: “*Hristiyan halk arasında yapılan propagandalarda Türkiye'ye İskenderun havâlisi terk olunacağı ve ona mukâbil Türkiye'nin de Urfa-Mardin-Diyarbakır muntıkasını terk edeceği ve Irak'ın şimâli ile berâber bu muntika sabasında bir Hristiyan hükûmeti teşis edileceği işâ'a olunmaktadır.*”⁸⁶

Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi üzerine, Irak'taki azınlıklara tanınacak hakların Milletler Cemiyeti Meclisi'nde görüşüldüğü süreçte; Asurîler, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Kuzey Irak'ta, Türkiye sınırına yakın bölgede; Zaho, Dahok ve Akra'yı yurt olarak istemişlerdir. Asurîlerin taleplerini İtalya ve İspanya desteklemiştir. Milletler Cemiyeti, Irak yönetiminden Asurîlerin toplu olarak iskânının sağlanmasını istemiştir. Irak, Asurîleri, İmadiye bölgesine yerleştirmiştir. Ancak Asurîler, Arap ve Kürt unsurun bulunduğu bölgeye

⁸⁴ “Türkiye-Irak Sınır Komisyonunun 8. toplantısı hakkında Komisyon reisi Tevfik Hadi Bey'in raporu”, *BCA*, Tarih: 24/7/1930, Dosya: 4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8.

⁸⁵ *Milliyet*, “Musul Muâhedenâmesi İngiliz Meclisine Verilmek Üzeredir. İtilâfnâmenin büyük bir ekseriyetle tasdik olunacağı muhakkaktır”, 13 Haziran 1926, s. 1-4.

⁸⁶ “Iraktaki Hristiyan azınlıklar meseleleri”, Bağdat Elçisi tarafından Hâriciye Vekâletine yazılmıştır. 8/5/1931 tarihli ve 117 numaralı tahrîrâtâ zeyildir, *BCA*, Tarih: 8/7/1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8.

yerleştirilmekten rahatsız olmuşlardır. Asurîlerin isyan çıkarmasından endişe eden Irak hükümeti, bölgeye askerî kuvvet sevk ederek tedbir almıştır.⁸⁷

Asurî sorunu, Irak'ın özellikle bağımsızlık sonrası temel sorunlarından biri olmuştur. Asurî vatani olarak Musul Vilayeti'nin seçilmesi, Hakkâri'ye yönelik tehditleri barındırmakla beraber, dış güçlerin petrol bölgesine yönelik politikalarının doğal uzantısı olarak görünmektedir.

Mondros'tan Sonra İlk Kez Türk Heyeti Musul'da

Sadabat Paketi'nin hazırlıkları çerçevesinde gerçekleştirilecek Bağdat ziyareti için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras ile İktisat Bakanı Celal Bayar, 18 Haziran 1937'de, Musul ve Kerkük üzerinden Bağdat'a gitmeye karar vermişlerdir. Musul, Türkiye'den ayrıldığından beri ilk defa iki Türk bakan tarafından ziyaret edilecek ve resmî karşılama töreni Kerkük'te yapılacaktı. Bu nedenle bu ziyaret özel bir önem taşıyordu. Anadolu Ajansı muhabiri 21 Haziran 1937'de ziyarete dair izlenimlerini şöyle aktarmıştır: *Bütün şehir, Türk ve Irak bayrakları ile donatılmış, şehir halkı sokaklara dizilmiş, misâfirleri sıcak ve coşkun tezâhürâtla alkışlıyor ve selâmlıyorlardı. Irak Matbuât Bürosu bildiriyor: Irak Hükûmetinin Ankara Elçisi Bay Naci Şevket muhterem delegasyon arasında bulunmaktadır. Musul şebri donatılmıştır ve halk Türk heyetinin muvasalatından dolayı bayram yapmaktadır.*⁸⁸

21 Haziran 1937'de Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra ilk kez bir Türk heyeti, Musul ve Kerkük'e gelmişti. Dükkânlar kapanmış, alışveriş durmuş, genç-ihtiyar herkes sokaklara dökülmüştür. Bu durum karşısında, Irak hükümeti şaşkın, halkı dağıtmak için çareler aramıştır.⁸⁹ Kerkük Türkleri, Türk dostluğuna, Atatürk'e karşı tezahüratta bulunmakta, Irak yönetimi ise yersiz bir kuşku ve vesvese ile halkı tedirgin etmektedir.⁹⁰

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

Ankara Antlaşması'ndan sonra Irak Türkleri iki seçenekle karşı karşıya bırakılmışlardır. Seçeneklerden ilki, Lozan Antlaşması'nın 31. ve 32. fıkralarına göre, antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, 18 yaşını aşmış kimselerden, isteyenlerin iki yıl zarfında, Türkiye'ye göç edebilmesiydi. İkincisi

⁸⁷ "Irak'taki Asurîlerin Cemiyet-i Akvâm'dan yurt istekleri", Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütü tarafından 20/11/1932 tarihinde Hâricîye Vekâleti'ne yazılmıştır, *BCA*, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 259.741..24.

⁸⁸ B. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde...*, s. 96-97. Ayrıca bkz. Ergünöz Akçora, "Cumhuriyetten Günümüze Türk-İrak İlişkileri ve Türkmenler", *İkinci Orta Doğu Semineri*, Elazığ, Mayıs, 2004, C. I, s. 40.

⁸⁹ Nefi Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 51; Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 266-267.

⁹⁰ B. Şimşir, *age*, s. 98-99.

ise, Lozan Antlaşması'nın 30. fıkrasına göre, Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşmiş Türk uyruklarının, bu ülke hangi devlete bırakılmışsa o devletin uyruğuna geçebilmeleri idi.⁹¹ Yani Anlaşma ile 12 ay boyunca, Irak Türkmenleri'ne Türkiye'ye taşınma hakkı verilmişse de, hemen hemen hiç kimse bu hakkı kullanmamıştır.⁹²

Kral Faysal'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında, 1931 yılında, Irak'ta, 74 numaralı yerel diller kanunu çıkarılmıştır. Iraklıların Türkmence dedikleri Türk dili de bir yerel dil sayılmış ve bu kanuna göre, Kerkük ve Erbil başta olmak üzere, Irak'ın bazı Türk bölgelerinde yargılamaların Türkçe yapılması kabul edilmiştir. Türklerin çoğunlukta oldukları ilkokullarda öğretimin de tamamen Türkçe yapılması kararlaştırılmıştır.⁹³

Irak yönetiminin, Türkmenlere uyguladığı baskıların artmasına neden olan bir diğer gelişme ise Hatay meselesi olmuştur. Hatay meselesindeki gelişmeler ile Türkmenlerin haklarının ortadan kaldırılması aynı döneme rastlamıştır. Hatay Türkleri, Türkiye'ye katılma konusunda mesafe alırken, Irak Türkmenleri üzerindeki baskılar da günden güne artmıştır. Bağdat yönetimi, Türkmenlerin haklarına saygı gösterildiği takdirde, Kuzey Irak'ta, sanki bir Hatay yaratılacakmış gibi düşünerek, Türkmen toplumuna baskı uygulamış, çareyi Araplaştırma politikası izlemekte bulmuştur.⁹⁴

Irak Türklerine tanınmış olan kültürel haklar kademeli olarak yürürlükten kaldırılmağa başlanmıştır. Bu amaçla Kerkük şehir merkezi dışındaki ilkokullarda Türkçe öğretimini yasaklamıştır. Kerkük'te bırakılan birkaç okulda ise Türkçe, yabancı bir dil gibi, haftada bir saate indirilmiştir. 1937 yılında, Bağdat yönetimi bunu da kaldırmıştır. Ayrıca, Türk asıllı memurların Türk bölgeleri dışında çalıştırılmaları, Kerkük ve çevresinde Arap ve Kürt kökenli memur, asker, polis ve jandarmaların kullanılması ısrarla uygulanmış, Türklerin yardımlaşma ve sosyal dernekler kurmalarına izin verilmemiştir. Özellikle Irak Türklerinin, en yoğun yerleşme merkezi olması sebebiyle Kerkük, yönetimin en çok baskı uyguladığı bir şehir haline gelmiştir. Hükümet, Türk memur ve öğretmenlerini, sistematik biçimde güney Irak bölgesine sürgüne göndermiştir.⁹⁵ 1935'teki, Yasin el-Haşimi kabinesi de Kerkük Hewice bölgesine Arap Ubeyd aşireti gruplarını yerleştirme işine girişmiştir.⁹⁶

⁹¹ Fazıl Demirci, *age.*, s. 14-15.

⁹² Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 53-54.

⁹³ Aydın Beyatlı, "Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi", *Mısak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, s. 42; B. Şimşir, *age.*, 91.

⁹⁴ B. Şimşir, *age.*, s. 112.

⁹⁵ S. Saatçi, *age.*, s. 210.

⁹⁶ Nuri Talabani, *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26.

1936 yılında ise okullarda Türkçe eğitim-öğretim kaldırılmış, itiraz edenler sürgüne gönderilmiş; ancak Kürtlere ve Ermenilere kendi dillerinde eğitim yapmalarına izin verilmiştir.⁹⁷ Bu durum, Türkmenlere uygulanan baskıların farklı bir amaç ve niyete hizmet ettiğini göstermektedir.

1936-1937 yıllarında öğretmenlerin dersleri Arapça olarak anlatması mecburiyeti konmuştur. Kerkük şehir merkezindeki bazı ilkokullarda, bir süre Türkçe dersler sürdürülebilmisse de daha sonra, Türkçe dersi, sanki yabancı dil dersi gibi haftada bir-iki saate indirilmiştir. 1937 yılında ise Türkçe eğitim-öğretim tamamen kaldırılmış, yasaklanmıştır. Hâlbuki 1937 yılı, Sadabat Paketi'nin imzalandığı yıldır ve Türk-İrak dostluğu bir bakıma doruğa çıkmıştı.⁹⁸

İrak yönetimi, bundan sonra Türkmenlere karşı daha sert tedbirler almış, sosyal ve kültürel faaliyetleri yasaklamış, bölgedeki tarihî Türk eserlerini tahrip etmiş, Türkmenleri bölge dışı görevlere tayin etmiş ve Arapların bölgeye iskânı ile Türkmenleri azınlık haline getirmiştir.⁹⁹

Atatürk'ün vefatı Türkmenler arasında büyük bir acı yaratmış, 15 Kasım 1938'de TBMM'ye, Kerkük Türkleri tarafından yollanan bir mektupta şu satırlara yer verilmiştir; *Büyük balâskâr, sefâlet ve mabrûmiyetin derinliklerinde inleyen bed-baht Kerkük'ü bir gün mutlaka kurtaracaktı. Mesûd Hatay'a çevirdiği nûrlu yüzünü bir gün bize de döndürecek ve bizim artık fersiz kalan gözlerimizi kamaştıracak ve uzun yılların hasretini bir anda unutturacak ve kurtaracaktı.*¹⁰⁰

Bekir Sıtkı Paşa Darbesi

Türkmenlerin, Atatürk'ün Musul Vilayeti'ni tıpkı Hatay gibi bir gün Türkiye'ye katacağı konusundaki beklentileri gerçekleşebilir miydi? Bu konuda dönemin basınında "Musul Faci'âsı" olarak yer alan siyasî bir gelişmeden bahsetmek yerinde olacaktır.

İrak'ta giderek artan İngiliz düşmanlığı, ülkede siyasî istikrarın bozulmasına yol açmış ve milliyetçi tepkilere neden olmuştur. 29 Ekim 1936'da, Bekir Sıtkı Paşa, İngiltere'nin desteklediği Nuri Sait Paşa'yı yönetimden uzaklaştırmış, yeni hükümet, Hikmet Süleyman¹⁰¹ başbakanlığında kurulmuştur. Irak'ta, yeni hükümette yer alan yöneticilerin önemli kısmı, Atatürk inkılaplarına bağlı demeçlerde bulunan ve Türkiye'de eğitim görmüş isimlerden oluşmaktaydı.

Hükümet darbesi, yaygın olarak İngiliz karşıtı Arap milliyetçiliğinin tepkisi olarak algılanmıştır. Fakat kurulan yeni hükümet, İngiltere yanlısı politika takip

⁹⁷ N. Demirci, *age.*, s. 50.

⁹⁸ B. Şimşir, *age.*, s. 109-110, 114.

⁹⁹ B.Şimşir, *age.*, s. 112.

¹⁰⁰ B. Şimşir, *Doğunun Kabramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 414-415.

¹⁰¹ Hikmet Süleyman, Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi, Aysel Doğramacı'nın babasıdır.

etmiş olan Nuri Sait Paşa'nın girişimlerinin sonuç vermesiyle devrilmiş; uzun soluklu olmamıştır. 13 Ağustos 1937'de Bekir Sıtkı Paşa, suikasta kurban gitmiş; Hikmet Süleyman tutuklanmıştır. Türkiye'ye yakın devlet adamlarının oluşturduğu hükümet, bir faciayla iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Bu durumu ve Atatürk'ün Musul politikasını, Ömer Kürkçüoğlu, 12 Ekim 1970'te, eski Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'le yaptığı görüşmeden şöyle aktarmaktadır; “*Türkiye, Musul’u Irak’a terk ederken, İngiltere ile arasının açık olması karşısında başka ülkelerin Türkiye ile ilişkilerini geliştirmekten duydukları endişeyi gidermek istediği gibi; Musul’u Irak’a verip bu ülkeyi memnun bırakarak ilerde onunla bir konfederasyon yapmayı da düşünmüştür. Fakat Irak’ta bu işi gerçekleştirecek Türk yanlısı devlet adamları suikasta uğradılar.*”¹⁰²

Atatürk Dönemi Musul Petrollerinden Elde Edilen Gelir

1931-1938 dönemi Musul petrollerinden Türkiye'ye ödenen %10 hissenin karşılığı yaklaşık 1 milyon sterlindir. Ödemeler, 1926 yılında değil, avans ödeme olarak 1931'de başlamıştır. ¹⁰³ 1938 yılında Türkiye, İngiltere'den Irak petrollerinde sahip olduğu hisse karşılığında uzun vadeli borç talebinde bulunmuştur. Ancak bu girişimi, sonuç vermemiştir. Türkiye'nin bu girişimi sadece İngiliz belgelerindeki kayıtlarda yer almakta; konuyla ilgili diğer kaynaklarda böyle bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰⁴

İnönü Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1939-1950)

İsmet İnönü dönemi Türk dış politikasını şekillendiren en önemli gelişme, II. Dünya Savaşı'dır. II. Dünya Savaşı, Ortadoğu petrolleri üzerinde sert bir rekabetin yaşandığı ve dolayısıyla Türkiye ve Irak'ı çevreleyen saldırgan politikaların arttığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu durum ise, komşu ülkelerden herhangi birinin toprak bütünlüğünün bozulması ya da karşıt gruplarda yer almaları halinde; doğal olarak bir diğerini belirleyecek sonuçlar doğurabilirdi. Savaşın ilk döneminde, Türkiye, bir yandan kendini Sovyetler Birliği'ne karşı garantiye alıp, diğer yandan da İngiltere'yi ikna etmeye ve Almanya'yı da ürkütmemeye çalışarak çok temkinli bir politika izlemiştir. Bu politikanın dayandığı temel strateji, savaşan güçlerle belli bir mesafenin korunması ve değişen güç dengesinin Türkiye'nin avantajına kullanılmasıydı.¹⁰⁵

¹⁰² Ö. Kürkçüoğlu, *age.*, s. 321.

¹⁰³ N. Yazıcı, *age.*, s. 250-251.

¹⁰⁴ Erdoğan Karakuş, *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938-1939)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, Ek-41, 51, 68.

¹⁰⁵ Faruk Sönmezoglu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 135.

Türkiye, savaş dışı kalmayı sağlayacak denge politikaları içinde toprak bütünlüğünü korumaya çalışırken; Irak ise, Almanya-İngiltere nüfuz mücadelelerine sahne olacaktır.

Savaşın ilanı üzerine Nuri Sait Paşa, 25 Eylül 1939 tarihinde, Irak radyosundan yaptığı açıklamada; Irak'ın İngiltere ile yaptığı 5 Eylül 1939 tarihli anlaşması nedeniyle Almanya ile münasebetlerini kestiğini ve Sadabat Paktı ve Arap ittifakı ile komşu devletlerle beraber hareket edeceğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Türkiye, Irak petrollerini kontrol etmek üzere cephe açması veya işbirliği içinde hareket etmesi yönünde çeşitli baskı ve taleplere maruz kalmıştır. Bunlardan ilki, Almanya'dan gelmiştir. Almanya, Nisan 1940'da silah, malzeme ve belli sayıdaki birlikleri, Irak'a sevk etmek için Türk topraklarından serbest geçiş hakkı istemiştir. Almanya'nın hedefi, öncelikle Irak'ta planlanan Alman yanlı darbeye yardım sağlamak, sonra da ileride Sovyetler Birliği'ne yapılacak saldırı için bir ön hazırlık yapmaktır. Buna mukabil olarak Türkiye'ye, Edirne yakınındaki bir bölgenin Türk topraklarına dâhil edilmesi vaat ediliyordu. Bu tekliften haberdar olan İngiliz Dışişleri, Türkiye'yi kendi lehine etkilemek üzere Yunanistan'ın da onayını alarak, karşı bir teklifte bulunmuş; Midilli ve Sakız adalarının Türkiye'ye verilebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Mart 1940'da Nuri Sait Paşa, ordunun yoğun baskısı nedeniyle istifa etmiş ve yerine İngiltere karşıtı ve Alman yanlısı Raşid Ali Geylani başbakan olmuştur. Fakat yapılan karşı bir darbe sonucu, Ocak 1941'de yerini General Taha Haşimi'ye bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak 3 Nisan 1941'de Geylani, "Altın Kare" olarak bilinen dört Albay ile birlikte karşı bir darbe yapmış ve iktidarı tekrar ele geçirmiştir.¹⁰⁸ Artık, tüm dikkatler Irak'a çevrilmişti. Başbakan olduktan sonra Raşid Ali, İngiliz askerî desteğini kısıtlamış ve Irak kuvvetleri, Bağdat'ın 40 kilometre batısında bulunan İngiliz üssünü kuşatma altına almışlardır.

3 Mayıs'ta Hitler'in Alman Savaş uçaklarını Irak'a göndermesi, İngilizlere karşı verilen mücadeleye yardımcı olmuştu. Almanların Irak'a asker göndermesinin en kestirme yolu, Vichy idaresinin Suriye'de bıraktığı üsleri ele geçirmektir. 5 Mayıs'ta, Fransa'da bulunan Vichy hükümetinden bu planları için izin aldılar. Görünürdeki tek sorun, Suriye ile Irak arasındaki demiryolu hattının Türk topraklarından geçmesi ve bu sebeple operasyonun Türk iznine bağlı olmasıydı. Bu sırada Türk hükümeti, Raşid Ali'yle İngilizler arasında faydasız bir arabuluculuk girişimde bulunmuştu. Haziran ayında, Almanlarla yapılan

¹⁰⁶ "Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın II. Dünya Savaşı'nda Irak'ın durumuyla ilgili radyoda yaptığı konuşma", *BCA*, Tarih: 7/10/1939, Dosya: 436283, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 259.747..29.

¹⁰⁷ F. Sönmezoglu, *age.*, s. 135.

¹⁰⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazî Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Özel Sayı II, (Temmuz 2009), s. 1323.

pazarlıklarda Türkiye, Almanya'nın Irak'a sınırsız sayıda silah gönderme ve Alman birliklerini Türk topraklarından geçirme taleplerini kabul etmemiştir. İngilizler için Musul'daki petrol kuyularının söz konusu bir Alman saldırısından korumak en önemli mesele idi ve bir an önce müdahale edilmeliydi. İngiliz kuvvetleri, kısa sürede Irak'a ulaşacak ve 30 Mayıs'ta, Raşid Ali'yi iktidardan uzaklaştıracaktı.¹⁰⁹ Diğer taraftan İngiltere, Almanların petrol ihtiyaçlarının karşılanmaması için Basra'da da önlemler alacaktır.¹¹⁰ Sonuçta, Alman yardımına güvenen Raşid Ali ve subaylar, bekledikleri gibi bir yardım alamamışlardır.¹¹¹

Raşid Ali iktidarının devrilmesiyle, İngiltere yanlısı Nuri Sait Paşa ve Kral Naibi Abdullah, Irak'a geri dönmüş; Ekim 1941'de Nuri Sait Paşa başbakan olmuştur. 16 Ocak 1943'te Irak, Almanya, İtalya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. 1944'te Nuri Sait Paşa istifa etmiş, yerine Hamdi Paçacı geçmiş ve 1946'ya kadar bu görevde kalmıştır. Paçacı'nın iktidarından sonra, ülke tekrar hükümet krizlerinin yaşandığı bir döneme girmiştir.¹¹²

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya üzerindeki güç dengelerinde büyük değişimler yaşanmıştır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi İngiltere, dünyadaki hâkimiyetini yitirirken ortaya çıkan boşluğu, ABD ve Sovyetler doldurmaya başlamıştır. Irak ise bu dönemde Sovyetler Birliği yanında yer almıştır.¹¹³ Irak'ın, Sovyetler Birliği ile imzaladığı antlaşmalar çerçevesinde, bu ülkeden ekonomik ve askerî yardım almaya başlaması, ABD'yi ve İngiltere'yi tedirgin etmiştir. 1945-1950 yılları arasında, Türk dış politikası en zorlu dönemini yaşamıştır. Bu dönemde, Sovyetlerin tekrar Türkiye üzerindeki emperyalist emellerinin ortaya çıkması karşısında Türkiye, Ortadoğu'daki gelişmelerden uzak durarak, Batı ile ittifak içerisine girmiştir.¹¹⁴

Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması (29 Mart 1946)

1945 yılında, Türkiye ile Irak arasında yüksek düzeyli temaslar başlamıştır. 15-20 Eylül 1945 tarihlerinde Irak Kral Naibi Abdullah ve eski Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye gerçekleştirdikleri ziyaret sırasında, Türkiye-Irak dostluk ilişkilerinin önemi vurgulanmışlardır. Nuri Sait Paşa, Yakındoğu işbirliğinin oluşturulması hakkında 21 Eylül'de şu açıklamayı yapmıştır; “*Şimdiye kadar sadece Arap memleketleri arasında işbirliğinden bahsedildi. Şimdiden sonra, başta Türkiye olduğu*

¹⁰⁹ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 390.

¹¹⁰ Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East (1914-1956)*, London, 1963, s. 90.

¹¹¹ E. Monroe, *age.*, s. 114.

¹¹² Peter Mansfield, *The Ottoman Empire and its Successors*, New York, 1973, s. 95-96; Marion Farouk-Sluglett, Peter Sluglett, *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*, London, 1987, s. 15-23.

¹¹³ T. Arı, *age.*, s. 391.

¹¹⁴ İdris Bal, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 701.

halde, Irak, Suriye, Mısır, Filistin ve Afganistan gibi Ortadoğu memleketleriyle, Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesinde, bir işbirliği kurulması düşünülmelidir.”¹¹⁵

29 Mart 1946 tarihinde, Irak Ayan Meclisi Başkanı Nuri Sait Paşa, beraberinde bir resmî heyetle birlikte tekrar Türkiye’yi ziyaret etmiş ve Türkiye ile Irak’ı ilgilendiren çeşitli konular üzerinde müzakereler gerçekleştirmiştir. Bu müzakereler sonunda, *Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması* ile *İ’âde-i Mücrimîn ve Adlî Yardımlaşma Sözleşmesi* imzalanmıştır.

Yeni Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması ile Türkiye ile Irak arasında sınır güvenliği konusu, dostluk ilişkilerinin vazgeçilmez ön şartı olarak kabul edilmiştir. Bu anlaşmanın sınırla ilgili düzenlemeleri; 1926 antlaşmasıyla belirlenmiş ve çizilmiş sınıra riayet edilmesi, taraflardan birinin ülke bütünlüğüne ve hudut dokunulmazlığına karşı herhangi bir saldırı tehlikesi varsa veya saldırı yapıldığında Birleşmiş Milletlerin yetkili organına haber verilmesi, iki ülke arasındaki hududun her iki tarafında, 75’şer kilometrelik bir bölgede çıkacak ve hudut münasebetlerinin ahengini bozacak her türlü anlaşmazlığın çözülmesinin sağlanması, tarafların hudut güvenliği ve ülke bütünlüğü aleyhinde faaliyet göstermemeleri ve gerekli önlemleri almaları, tarafların hudutlarını silahlı kişilerin taarruzlarına karşı korumak için gerekli tüm tedbirleri almaları gerekmektedir.¹¹⁶ Türkiye-Irak sınırı ile ilgili düzenlenen protokol ve anlaşmalarla, sınırın güvenliği, silahlı grupların faaliyetlerinin engellenmesi, gerekli önlemlerin alınması ve tarafların işbirliği içinde çalışmalarını ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla aynı gün imzalanmış olan “İ’âde-i Mücrimîn ve Adlî Yardımlaşma Sözleşmesi” de sınır güvenliğinin pekiştirilmesine yardımcı olmak üzere düzenlenmiş bir belgedir. Ayrıca “Türkiye-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması”na eklenen protokollerle, kaynakların paylaşımı, eğitim, kültür, haberleşme, ulaşım vb. konularda uzlaş ve işbirliği sağlanmasının temelleri atılmıştır. Bu protokoller şöyledir; Dicle, Fırat Nehirleri ve Kolları Sularının Tanzimi Protokolü, Asayiş İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü, Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Posta-Telefon-Telgraf Protokolü, Ekonomik İşlere İlişkin Protokol ve Hudut İşleri Protokolü.

¹¹⁵ İ. Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İstanbul, 1998, s. 12.

¹¹⁶ İ. Uzel-Ö. Kürkçüoğlu, “1926 Ankara Antlaşması ve Türkiye’nin Sınırı Kabul Edilmesi”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 268-269.

İnönü Dönemi Türk Dış Politikasında Kürt Meselesi

II. Dünya Savaşı sırasında Irak'taki hükümet darbelerinden¹¹⁷ faydalanmak isteyen Barzani, Barzan bölgesinde, Temmuz 1943'te, SSCB tarafından önemli ölçüde desteklenen bir ayaklanma daha başlatmıştır. Barzani, İngiliz yetkililerin Kürt otonomisi için desteğini almaya çalışmış, bu süreçte İngiliz Büyükelçi Sir Kinahan Cornwallis, Nuri Sait Paşa'yı, Barzani ile temas'a geçmesi için cesaretlendirmiştir.¹¹⁸ Irak yönetimi, Barzani ile görüşerek bazı isteklerini kabul etmişse de, aynı yıl hükümet değişince anlaşma uygulanamamış; Irak hükümeti, Irak'ın kuzeyinde hâkimiyeti yeniden kurmak için harekete geçmiş ve büyük aşiretlerin de desteğini alarak, Barzani'nin faaliyetlerini bastırmıştır.

Barzani, 1945'te, İran'a geçmiş ve 22 Ocak 1946'da, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.¹¹⁹ Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulması, İran ve Irak'taki Kürt faaliyetlerinin artmasına neden olmuş ve Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Bunun üzerine, Türkiye-Irak, 29 Mart 1946'da, "Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalamıştır. Bu antlaşmada, sınır güvenliğine ve silahlı grupların faaliyetlerinin karşılıklı olarak önlenmesine ve gerekli önlemlerin alınmasına dair hükümler yer almaktadır.¹²⁰

Türkiye-Irak sınır güvenliğinin ve tarafların ülke bütünlüğünün en temel endişesini, bu dönemde de yine Kürt aşiretlerinin isyanları ve örgütlü faaliyetleri oluşturmuştur. Barzani'nin İran'da bulunduğu süreçte, İran'dan Irak'a sızan Kürt çetelerinin faaliyetleri, Irak ve Türkiye'nin işbirliği sayesinde engellenmiştir.¹²¹

Öte yandan Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin yıkılması üzerine, Barzani, 1947 İlkbaharında yeniden Irak'a dönmüştür. Ancak, Bağdat yönetiminin Barzani ailesine karşı sert bir tutum göstermesi üzerine, Molla Barzani, yanında 500 kişilik bir grup ile 27 Mayıs 1947'de, Türk sınırından girmiş, İran-Türkiye sınırı boyunca 14 gün ilerledikten sonra, Sovyetler Birliği'ne sığınmıştır. Bu 14 gün boyunca Türk birlikleri, Molla Barzani ve 500 adamını izlemişlerdir.¹²² Barzani, 1958'e kadar SSCB'de kalmıştır.¹²³

¹¹⁷ Irak'ta önce Alman yanlısı, sonra İngiliz yanlısı karşı hükümet darbesi yaşanmıştır.

¹¹⁸ McDowall, *age.*, s. 392-398.

¹¹⁹ Erol Kurubaş, "Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme-Dış Destek-Ayaklanma", *Irak Krizi (2002-2003)*, s. 31; S. Bilgin, *age.*, s. 91-100.

¹²⁰ İ. Uzel-Ö. Kürkçüoğlu, *agm.*, s. 269; Yaşar Canatan, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1932)*, Ankara, 1996, s. 91-99.

¹²¹ "Irak ve Türkiye arasında faaliyet gösteren Kürt çetelerinin takibi için ortak hareket edilmesi isteği", *BCA*, Tarih: 3/4/1946, Dosya: 436301, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 259.747.48.

¹²² Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 220-221.

¹²³ E. Kurubaş, *agm.*, s. 31; H. Gökaş, *Kürtler I: İsyan ve Tenkil*, s. 130-133; S. Bilgin, *age.*, s. 109-144.

İnönü Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

1946 Türk-Irak Dostluk Antlaşmasına bağlı Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Irak Türkmenlerine yepyeni ufuklar açmış ve önemli kazanımlar sağlamıştır. Irak okullarının verdiği diplomaların Türkiye’de geçerli sayılması, Iraklı gençlerin Türkiye’ye akın etmesine ve Türk okullarına girmesine zemin hazırlamıştır.¹²⁴

Ayrıca, tarafların üniversite ve yüksekokullarınca, Türkiye ve Irak’ın büyük merkezlerinde, kültür haftalarının düzenlenmesi ile iki ülke öğretim üyeleri arasında tanışma ve işbirliği sağlamak; her dereceden teknik ve meslek okullarıyla enstitülerinden, üniversite ve yüksekokullardan ve buralardaki çalışma, araştırma ve inceleme imkân ve araçlarından devamlı veya geçici olarak karşılıklı faydalanmak; iki tarafın birbirlerini daha yakından tanımalarını sağlayacak radyo yayını yapmak; gazete, dergi, sinema ve benzeri araçlarla iki memleketi birbirine tanıtıcı faydalı bilgiler yayımlamak imkânına kavuşulmuştur.¹²⁵ Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü, Türkmenlerin kültürel kimliğinin korunmasında önemli bir yere sahiptir.¹²⁶ Ancak bu protokol, Irak yönetimi tarafından Türkmenlerin sahip olduğu kültürel hakların uygulanmasını engelleyecek her türlü adımı atmasına engel olamamıştır.

Irak yönetimi, Türkmen varlığını yok etmeye yönelik katliamlara seyrirci kalmış ve Türkmenlere yönelik uyguladığı baskının şiddetini giderek arttırmıştır. 12 Temmuz 1946 yılında, Irak Petrol Şirketi işçilerine yönelik gerçekleştirilen “Gâvurbağı Katliamı”, Irak yönetiminin Türkmenlere yönelik ırkçı baskılarına ve insan hakları ihlaline örnek olabilecek özellikler taşımaktadır.¹²⁷

03-16 Temmuz 1946’da, Kerkük’te, Irak Petrol Şirketi aleyhine işçi grevleri düzenlenmiş ve şehir, yoğun siyasi faaliyetlere sahne olmuştur. Kerkük’te bir petrol şirketinde çalışan işçiler, hayat şartlarıyla ilgili taleplerini elde etmek için iş bırakma eylemi başlatmışlar ve seslerini duyurmak için Gâvurbağı Meydanı’nda toplantılar düzenlemişlerdir.¹²⁸ Irak emniyet kuvvetleri, Gâvurbağı Meydanı’nda toplanmış kalabalığa yönelik çeşitli tutuklamalar yapmış; bu sırada, kalabalığı dağıtmak için açılan ateşte Türkmenlerden ölen ve yaralananlar olmuştur. Gâvurbağı’nda yaşananların ardından, olay yeri incelemesi neticesinde, işçilerden ve masum halktan beş ölü ve birkaç yaralı bulunmuş; ikinci gün ise ölü sayısı altıya çıkmıştır. Hastaneye müracaat eden yaralı sayısı on dördü bulunmuştur.

¹²⁴ B. Şimşir, *age.*, s. 116-117; Ümit Ertuğrul, *Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 221.

¹²⁵ B. Şimşir, *age.*, s. 118-119.

¹²⁶ B. Şimşir, *age.*, s. 115-121.

¹²⁷ Şemsettin Küzeci, “Gavurbağı Katliamı: Kerkuk, 1946”, *Kerkük Dergisi*, Sayı 2, Temmuz, 2005, s. 19.

¹²⁸ Aziz Kadir Samancı, *Irak Türkmenleri'nin Siyasi Tarihi*, Bağdat, 1999, s. 72-74.

Ancak sorgulanma korkusuyla, hastaneye gitmeyen çok sayıda yaralı olduğu bilgisi, yaralı sayısının bilinenden bir hayli fazla olduğunu göstermektedir.¹²⁹ Katliam, Türkmenlerin siyasî bakımdan Irak'ta meydana gelen olaylarda, etki sahibi olmaları için bir dönüm noktası oluşturması gerekirken; tam aksi bir etki yaratmıştır. Türkmenler, siyasî ve sosyal açıdan daha içe kapanık bir toplum haline dönüşmüştür.

Türk kamuoyu bu dönemde yaşanan gelişmelerden büyük oranda habersiz kalmış ve bu sebeple gerekli tepki gösterilememiştir. Dönemin basınından yalnızca Akşam gazetesi; Kerkük'te çarpışmaların yaşandığını, 5 ölü ve 15 yaralının olduğunu ve ölenlerin Irak Petrol Şirketi ameleleri olduğunu bildirilmektedir.¹³⁰

1947 sonbaharında yapılan milletvekili seçimlerinde aday olan Türkmenleri desteklemek için yapılan ve halkın büyük bir çoğunluğunun katıldığı gösterilere güvenlik güçleri müdahale etmiş, çok sayıda yaralanan olmuş ve halk dağılmak zorunda kalmıştır. 1949 yılında ise Türkmenler, Kerkük'te görev yapan vali ile belediye başkanının değiştirilerek, Türk kökenlilerin seçilmesini istemişlerdir. Bu amaçla binlerce Türkmen bir araya gelmiş, mitingler ve gösteriler düzenlemişlerdir. Nihayet, yönetim, Türkmen Şamil Yakubi'yi belediye başkanlığına getirmek zorunda kalmıştır.¹³¹

İnönü Dönemi Musul Petrollerinden Elde Edilen Gelir

1939-1950 dönemi Musul petrollerinden Türkiye'ye ödenen %10 hissenin karşılığı yaklaşık 1.800.000 sterlindir. Irak, sadece 1945 yılında Türkiye'ye ödeme yapmamıştır.¹³²

Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Musul Sorunu (1950-1956)

I. Dünya Savaşı sonunda Türkiye, Ortadoğu'dan kopartılmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasında ise değişen güç dengeleri, Türkiye'nin yeniden Ortadoğu'ya entegre edilmesine zemin hazırlamıştır. Batılı olan Türkiye, bu yeni stratejide "bölgesel yapı projesinin" çekirdeğini teşkil edecektir.¹³³

¹²⁹ Charles Tripp, ölen işçi sayısının on, yaralanan işçi sayısının yirmi yedi olduğunu belirtmektedir. Bkz. C. Tripp, *age*, s. 541; S. Saatçi, *age*, s. 213.

¹³⁰ *Akşam*, "Kerkük'te Çarpışma", 15 Temmuz 1946, s. 1.

¹³¹ S. Saatçi, *age*, s. 213-214.

¹³² N. Yazıcı, *age*, s. 241-244.

¹³³ Nassif Hitti, "Süper Güçlerin Stratejileri içinde Arap Dünyası ve Türkiye", *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği (Milletler arası Platformda Çözüm Önerileri)*, Editör: Ali Çankırılı, Timaş Yayınları, İstanbul, 1994, s. 467-477.

1945’den itibaren Türk dış politikasının genel olarak, Batı’ya, özellikle de Amerika’ya doğru yönelmesini etkileyen temel dış etken, Sovyetler Birliği olmuş ve bu etken, Türkiye’nin Ortadoğu politikasının da şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkiye’nin Arap ülkeleri ile aktif siyaseti, 14 Mayıs 1950’de iktidara gelen Adnan Menderes hükümeti döneminde gerçekleşmiştir. Atatürk döneminde uygulanan tarafsızlık politikası, bu dönemde bilinçli olarak terk edilmiş ve yeni politika, aktif / dinamik politika olarak tanımlanmıştır.¹³⁴ Türkiye, bu dönemde, NATO’ya girmiş ve böylece müttefiklerinin Ortadoğu’daki politikalarına hem ortak, hem de destek olmuştur. Batı’nın Ortadoğu’daki çıkarları, Menderes hükümeti tarafından Türkiye’nin kendi güvenlik çıkarları ile özdeş olarak algılanmış; Türkiye, bölgede “Batı kulübünün aktif bir üyesi rolünü” üstlenmiştir.¹³⁵ Batılı devletler, Türkiye önderliğinde Ortadoğu’da askerî bir pakt kurarak, bölgedeki çıkarlarını korumak niyetindeydiler. Bütün bölge ülkelerini kapsayacak bir savunma paktı oluşturulması ve daha sonra bu paktın, Arap bloğuna veya federasyonuna dönüştürülmesi hedeflenmişti. Ortadoğu’da kurulacak bu ittifak, NATO ile ilişkilendirilecek ve Türkiye, Sovyetler karşısında yalnız bırakılmayacaktı. Böylece İngiltere’nin endişeleri giderilmiş olacak ve Ortadoğu’da Batı’nın etkisi arttırılacaktı.¹³⁶

Diğer taraftan, 1950’lerin başında Irak’taki siyasî yapı iki ana gruba ayrılmıştı. Birincisi, Nuri Sait Paşa’nın başını çektiği, İngiltere yanlılarının oluşturduğu muhafazakâr grup, ikincisi ise milliyetçilerin ve sosyalistlerin oluşturduğu grup. Irak’ta, 1945 ile 1958 yılları arasında çoğunluğu İngiliz yanlısı, Nuri Sait Paşa başkanlığında ve genellikle aynı kişilerden oluşan yirmi dört hükümet kurulmuştu.¹³⁷ Arap ülkeleri içinde Batı politikalarına sadece Irak yakın durmaktaydı. Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa, tam bir Batı hayranıydı ve Ortadoğu’da kurulacak bir ittifakta köprü olabilirdi.¹³⁸

Ortadoğu Savunmasında Türkiye Öncülüğü ve Bağdat Pakı (24 Şubat 1955)

Sovyet nüfuzuna karşı İngiltere’nin ve Amerika’nın teşvikiyle bölge ülkeleri arasında dayanışmayı arttırmak amacıyla Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere’nin

¹³⁴ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1990, s. 41.

¹³⁵ H. Bağcı, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 171.

¹³⁶ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, “1945-1960 Arap Devletleriyle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 618.

¹³⁷ M. F. Sluglett-P. Sluglett, *age.*, s. 38-45.

¹³⁸ Y. Canatan, *age.*, s. 113.

katıldığı Bağdat Paktı kurulmuştur.¹³⁹ Paktın kurulması sürecinde Türkiye-Irak ittifakı önemli rol oynamıştır. Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 6-14 Ocak 1955 tarihlerinde Bağdat'ı ziyaret ederek Irak yetkilileri ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmeler sonucunda, 12 Ocak 1955'te yayınlanan Türk-Irak ortak deklarasyonunda, Türkiye ve Irak arasında bir antlaşma yapılmasına karar verildiği bildirilmiştir; *“Türkiye ve Irak hükümetleri, Orta Şark'ta, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın prensiplerine ve bu prensiplere dayanan kararlara uygun şekilde istikrarın tesisine, her ne şekilde olursa olsun tecaviüz niyetlerinin önlenmesi sureti ile emniyetin takviyesine hizmet edeceğine kavi bulundukları böyle bir antlaşmaya onun gayelerinin tabakkukuna hizmet azmini ispat etmiş olan veya coğrafi mevkiinden dolayı veya elindeki imkânlar sayesinde bu yolda faaliyet sarf edebilecek vaziyette bulunan devletlerin iltibakını faydalı ve lüzumlu telakki eylemektedirler. Bu itibarla, bu antlaşmanın nihai şeklini almasına takaddüm edecek çok kısa zamanda bu mevzuda kendileri ile beraber hareket etmek arzusunu gösterecek devletlerle sıkı temas halinde bulunacaklar, mümkün olursa vesikanın imzasının onlarla birlikte yapılmasına çalışacaklar ve her halükârda imzadan sonra dahi aynı gayretlere devam edeceklerdir.”*¹⁴⁰

Türkiye-Irak görüşmeleri sonucunda 24 Şubat 1955'te, Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta “Güvenlik Savunma Antlaşması” imzalanmıştır. Bu Antlaşma, 4 Nisan 1955'te, İngiltere, 23 Eylül 1955'te, Pakistan ve 3 Kasım 1955'te, İran'ın da katılımıyla Bağdat Paktı'na dönüştürülmüştür.¹⁴¹ Antlaşma'da, Türkiye ile Irak arasındaki dostluk ilişkilerinin gelişmekte olduğu ve bu gelişmenin Ortadoğu ülkelerinin barış ve güvenliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmıştır.¹⁴² Bu antlaşmada, akit tarafların, Birleşmiş Milletler Anayasası'ndan doğan hak ve yükümlülüklerinden hiç birini; herhangi bir biçimde zedelemeyeceği ve Ortadoğu bölgesinin barış ve güvenliğinin korunması yolunda BM üyesi sıfatıyla üstlendikleri büyük sorumlulukların bilincinde oldukları belirtilmiştir.¹⁴³ Taraf ülkelerin, kendi güvenlik ve savunmaları için işbirliği yapmaları, birbirlerinin içişlerine karışmayacakları ve olası uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesi gerektiği antlaşma maddelerinde yer almıştır. Ayrıca, Antlaşma'nın bütün Arap Birliği devletlerine ve bölgenin

¹³⁹ Ramazan Gözen, “Ortadoğu'da Güç Dengeleri”, *21.Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 647.

¹⁴⁰ *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1955.

¹⁴¹ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, “Bağdat Paktı”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)*, Ed: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 620-626.

¹⁴² *Ayın Taribi*, 255 (24 Şubat 1955), s. 185-187.

¹⁴³ İ. Soysal, “1955 Bağdat Paktı”, *Belleten*, 55/212, TTK Yayınları, Ankara, Nisan, 1991, s. 229.

güvenliği ve barışı ile ilgili, tarafların tanıdığı devletlere açık olduğu, onların Türkiye ve Irak ile özel anlaşmalar yapabileceklerine yer verilmiştir.¹⁴⁴

Irak'ın pakta girme nedeni, batının ekonomik ve askerî yardımını alarak bölgedeki en güçlü Arap devleti olmaktı. Ancak, Mısır, Irak'ın Arap dünyasında güçlü bir konuma gelmesini istemeyecektir.¹⁴⁵ Mısır'a göre bu pakt, Arap liderliğini Kahire'den Bağdat'a taşımakta ve Mısır'ı Arap dünyasında güçsüz bir konuma düşürmekteydi. Mısır, Arap dünyasındaki inisiyatifi kaybetmemek için Bağdat Paktı karşısına yeni bir blok oluşturmaya giriştiyse de başarılı olamamıştır.¹⁴⁶ Ancak, Süveyş krizinden sonra Arap dünyasının tartışmasız lideri, Mısır olmuştur.

Türkiye'nin Bağdat Paktı'ndan beklentisi çok fazlaydı ve Arap ülkelerinin pakta karşı olumsuz tutum takınmalarını da beklemiyordu. Bu nedenle, Arap ülkelerini ikna etmek için Başbakan Menderes, Ürdün'e ve Lübnan'a ziyarette bulunmuştur. Ancak, bu ziyaretler esnasında protestolarla karşılaşmıştır. Türkiye'nin, Bağdat Paktı'nın oluşumunda oynadığı öncü rol, Sovyetler Birliği'ni kendisine karşı tahrik etmiş ve Ortadoğu ülkelerini Türkiye'den uzaklaştırmıştır. Arap ülkeleri ittifaka katılmamış ve bu girişimi, İngiliz emperyalizminin yeni bir oyunu olarak değerlendirmişler ve Türkiye'yi buna araç olmakla suçlamışlardır.¹⁴⁷

Türkiye'nin Sovyet tehdidinden dolayı Batı'ya yaklaştığı bir dönemde, Mısır ile Suriye ekseninin Batı'dan uzaklaşması ve Sovyet yanlı ve radikal Arap milliyetçisi konumuna gelmeleri, iki tarafın dış politika anlayışlarında farklılıklar doğurmuştur.¹⁴⁸ Bu gibi sebeplerden dolayı Bağdat Paktı'nı kendileri için tehdit olarak gören bu grup, Bağdat Paktı'na üye olmamışlardır. Daha sonra ise bu grubun uzantıları Irak Devrimi ile birlikte, Irak'ta yönetimi ele geçirmiştir. Bu da Bağdat Paktı'nın yakın bir zamanda varlığını sürdüremeyeceğinin en büyük kanıtı olmuştur.¹⁴⁹

Bağdat Paktı, şüphesiz Sovyetlerin tepkisini çekmiştir. Sovyetler tepkisini, İngiltere'nin 4 Nisan 1955'de, Bağdat Paktı'na katılmasıyla birlikte göstermiş ve bu konuda bir nota yayınlamıştır. Bu notada, Sovyetler Birliği, Batı'nın Türkiye

¹⁴⁴ *Aynı Tarihi*, 255 (24 Şubat 1955), s. 185-187.

¹⁴⁵ Sabit Duman, "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s. 317.

¹⁴⁶ *The Times*, 1 February 1955.

¹⁴⁷ T. Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s. 306; Mim Kemal Öke-Erol Mütercimler, *Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası)*, İstanbul, 2004, s. 171; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s. 113.

¹⁴⁸ Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Yönelik Politikasına Bir Bakış (1923-1998)", *ATA Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, Sayı 8, 1998, s. 45-46.

¹⁴⁹ G. Çetinsaya, *agm.*, s. 47.

vasıtasıyla Ortadoğu'da askerî blok kurmak üzere izlediği siyasetin, Arap ülkelerinin bağımsızlığını tehdit ettiğini ve Türkiye'nin yeniden bu ülkelere üzerinde hâkimiyet kurmak üzere harekete geçeceğinden duyduğu endişeye yer vermiştir.¹⁵⁰ 9 Mayıs 1954 tarihinde Türkiye, Sovyetlerin iddialarını reddetmiş ve çabalarının sadece Birleşmiş Milletler prensiplerine uygun, barışçı bir nitelik taşıdığını bildirmiştir. Ancak, Sovyet Birliği, Bağdat Paktı'nı ve dolayısıyla Türkiye'yi suçlayan resmî bildiriler yayınlamaya devam etmiştir.¹⁵¹

Türk-Irak İşbirliği Antlaşması, NATO gibi fiili yaptırım içermeyen, pratik bir değer taşımaktan uzaktı. Irak'ın tek Arap ülkesi olarak Bağdat Paktı'na katılımı, Arap birliği içinde büyük parçalanmalara neden olmuş; üstelik bu parçalanma, Bağdat Paktı'yla engellenmek istenen Sovyetlerin Ortadoğu'ya girmesini de kolaylaştırmıştır. Türkiye-Irak İşbirliği Anlaşması, Türkiye'den ve Irak'tan ziyade, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmiştir. İngiltere'ye Irak'ta üs bulundurma hakkı tanıyan 1930 Antlaşması, 1956 yılında sona erecekti ve bu antlaşmanın yenilenmesi ihtimali çok zayıftı. Süveyş bölgesini terk etmek durumunda kalan İngiltere, Irak'taki üslerini yitirmek istemiyordu.¹⁵²

İngiltere, Irak ve Türkiye'nin bütün gayretlerine rağmen pakta her hangi bir Arap devleti üye olmamıştır. Arap dünyasında Irak'ın etkinliğinin artması, Suudi Arabistan'ı, Mısır'dan uzaklaştırırken; Suriye'yi, Türkiye ile Irak'ın yakınlaşmasından çekinmesinden dolayı Mısır'a yaklaştırmıştır.¹⁵³ Bağdat Paktı'na, Türkiye ve Irak'tan sonra, İran ve Pakistan'ın da katılımıyla, Amerika'nın çevreleme politikası çerçevesinde ortaya çıkarmış olduğu "Kuzey Kuşağı" projesi, yavaş yavaş hayata geçmiştir.¹⁵⁴

Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikasında Türkmenler

Bağdat Paktı'nın imzalanmasıyla, Türkiye-Irak ilişkileri iyi bir seyir izlemesine rağmen; Pakt'ta Türkmenlerinin durumuna hiç yer verilmemiştir. Irak'ta, Türkçe yasağı devam etmiş, Türkiye ile Irak arasındaki dostluk bağları güçlenirken; Irak yönetimi, Türkmenlere yönelik baskıları her geçen gün artırmaya devam etmiştir.¹⁵⁵ Bu dönemde, Irak yönetimi, Türkmenlere yönelik baskılarını bölgeye

¹⁵⁰ Melih Aktaş, *1950-60 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Sema Yayınları, İstanbul, 2006, s. 105.

¹⁵¹ Ö. Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, SBF Yayınları, Ankara, 1972, s. 80.

¹⁵² Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Yayınları, Ankara, 1996, s. 263-264.

¹⁵³ S. Duman, *agm.*, s. 318.

¹⁵⁴ Ö. Kürkçüoğlu, *age.*, s. 79.

¹⁵⁵ Yaşar AYTEK, "Irak Türkleri ve Barzani (1)", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 30 Mart 1974, s. 5, S. Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 208-209.

atadığı Kürt vali ve belediye başkanları aracılığıyla sürdürmüştür.¹⁵⁶ Türk düşmanı olarak tanınan Reşid Necip, Kerkük Valisi olarak atanmış ve göreve başlar başlamaz, Kerkük'ün Türk asıllı belediye başkanını değiştirerek, yerine Kürt asıllı Fazıl Talabani'yi tayin etmiştir. Bundan sonra, yeni atanan Kürt vali ve belediye başkanı, Türkmenlere ait tarihî eserleri tahrip ettirmiş, Türkmen memur ve öğretmenleri Türkmenlerin yaşadığı bölgelerden uzaklaştırmış ve yerlerine Kürt asıllıları getirmişlerdir. Diğer taraftan Kerkük'ün etrafında gecekondu inşaa edilmiş, işsiz olan Kürtler buraya yerleştirilmiş ve kısa bir süre sonra da Irak Petrol Şirketi'nde çalışmaya başlamışlardır.¹⁵⁷

Bağdat Paketi sırasında 150 bin nüfuslu Kerkük'te, Kürt nüfusu 2-3 bini geçmez iken, Pakt imzalandıktan sonra Kürt nüfus, 15 bini bulmuştur. Kerkük'teki Kürt yöneticiler, bölgeyi Türk diplomatlarına, gazetecilerine ve sporcularına kapalı tutmuşlardır. Yaşanan bu gelişmeleri, ABD'nin Kürtlere karşı himayeci tutumunun sonucu olarak yorumlamak mümkündür.¹⁵⁸

Demokrat Parti Dönemi Musul Petro-politiği

1950-1956 yılları arasında Irak'ın, Türkiye'ye petrol gelirleri nedeniyle 1951 ve 1954 yıllarında olmak üzere iki kez yaptığı ödemenin tutarı, yaklaşık 1 milyon Sterlindir. Bu dönemde Irak petrol üretimi artmış¹⁵⁹, dolayısıyla Türkiye'ye petrol hisselerinden ödenecek gelirin de fazlaşması beklentisi yükselmiştir. Bağdat Paketi vesilesiyle Türkiye-Irak arasında meydana gelen yakın işbirliği, dönemin başında Türkiye'ye ödenecek gelirin hayli yüksek olacağı yönünde tartışmaları da başlatmıştır.¹⁶⁰ Türkiye, Irak petrol üretiminin artmasına paralel olarak yeniden bir hesaplama yapmış ve Irak petrollerinden elde edeceği geliri, 1952 yılı bütçesinde alacak olarak 100 milyon TL¹⁶¹ olarak göstermiştir. Türk hükümeti, Irak'a resmen müracaat ederek, Türkiye'nin Irak petrolleri üzerindeki

¹⁵⁶ Y. Canatan, *age.*, s. 130.

¹⁵⁷ Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 20-21.

¹⁵⁸ Y. Aytekin, "Irak Türkleri ve Barzani (2)", *Yeni İstanbul Gazetesi*, 31 Mart 1974, s. 5.

¹⁵⁹ İran petrollerinin millileştirilmesi yönündeki gelişme, dünya petrol şirketlerini harekete geçirmiş ve petrol üreten ülkelerle yapılan antlaşmalardaki hisse oranları %50-50'ye yükseltmişti ki bu durum, Irak petrol üretiminin artmasını sağlamıştır. Irak petrol üretiminin artmasını sağlayacak bir diğer gelişme ise Irak Petrol Şirketi ve ortakları arasında imzalanan Kırmızı Çizgi Antlaşması'nın feshedilmesidir. Kırmızı Çizgi haritasının kısıtlayıcı maddelerinin ortadan kalkmasıyla ve ortakların genişleme politikasına yönelmesi sonucunda Irak Petrol Şirketi'nin üretimi de artmıştır. Bkz. Leonard Mosley, *Petrol Savaşı*, Ankara, 1975, C. I, s. 204-205.

¹⁶⁰ Asım Us, "Irak Petrolleri", *Vakit*, 12 Ocak 1955, s. 3.

¹⁶¹ O zamanki kurla yaklaşık 35 milyon Dolar'a tekabül etmektedir. Bkz. Asım Us, "Irak Petrollerinde Türkiye'nin Hissesi", *Vakit*, 22 Haziran 1953, s. 1; *Aynı Tarihi*, 14 Mayıs 1952; *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-1954)*, Derleyen Kazım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1998, C. I, s. 911; C. III, s. 2854, 3507; C. IV, s. 4815, 5070; Cahit Kayra, *1938 Kuşağı, Olaylar, İnsanlar, Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 145.

hisselinin artırılması talebinde bulunmuş ve taraflar arasında müzakereler yapılmıştır.¹⁶² Başlangıçta, Irak hükümetinin bu tutarı ödeyeceği bilgisi basında¹⁶³ yer almışsa da; Bağdat Paktı müzakereleri sürecinde, bu ödemenin yapılmayacağı, hatta bu haktan feragat edildiği şeklinde haberler basına yansımıştır.¹⁶⁴ Bunun yanı sıra, Irak hükümeti de yaptığı bir açıklama ile 1926 Ankara Antlaşması'nın süresinin 1951 yılında sona erdiğini belirtmiştir.¹⁶⁵

Türkiye-Irak ilişkilerinin Orta Doğu'da güvenliğin sağlanmasında yapmış olduğu öncü rol (Bağdat Paktı) ve yakın iş birlikteliği bu borcun ödenmemesinde bir dış faktör olarak dikkate alınmalıdır. Irak petrollerinden alacağının tahsil edilmemesi üzerine Türkiye'nin Adalet Divanı'na başvuracağı yönünde haberler basında yer almışsa da Türkiye, böyle bir girişimde bulunmamıştır.¹⁶⁶ 1959 bütçesinden başlayarak; Irak petrollerinden %10 alacak, gelir tahmini kalemine konmamış; madde 7 olarak gösterilmeye başlanmıştır.¹⁶⁷

Bu durum, Türkiye'nin Irak'tan petrol gelirleri nedeniyle bir ödeme beklentisi içinde olmadığı veya Irak'ın bu ödemeyi askıya aldığı şeklinde yorumların yapılmasına neden olmuştur.¹⁶⁸ Ancak, Musul petrol hisselerindeki Türkiye'nin hakları, Irak-Türkiye dostluğu için feda edilmiş görünmektedir. Konuyla ilgili Demokrat Parti hükümetinin tutumunu ise Feridun Ergin şöyle aktarmaktadır; “24 Şubat 1955'te imzalanan Bağdat Paktı, ertesi gün onaylanmak üzere TBMM'ne sunulmuştur. Dışişleri Komisyonu'nda görüşülürken Irak petrollerinden alacaklarımız hakkında açıklama rica edilmiştir. Başbakan gülümseyerek; ‘Terazinin bir gözüne Irak'ın dostluğunu, diğer gözüne de alacağımızı koyuyoruz!’ yanıtını vermiştir.”¹⁶⁹

Sonuç

Dünya enerji dengelerinde petrolün kritik konumu ve petrol rezervlerinin dengesiz dağılımı, 19. yüz yıldan itibaren petrole istisnai bir ekonomik, stratejik ve politik önem kazandırmıştır. Yerel petrol kaynaklarına sahip olmayan petrol ithalatçısı ülkeler, yabancı arz kaynaklarını kontrol etmeye yönelik çeşitli politikalar geliştirmeye başlamışlardır. Bu devletler, “bölgesel bir destabilizasyon

¹⁶² *Vakit*, “Türkiye-Irak Petrol Müzakereleri”, s. 3, 4 Kasım 1952; *Cumhuriyet*, “Irak Petrolleri ve Bizim Hissemiz”, s. 3, 4 Kasım 1952.

¹⁶³ *Milliyet*, “Irak 100 Milyon Lirayı Ödüyor”, 7 Ağustos 1955, s. 1.

¹⁶⁴ *Cumhuriyet*, “Irak'la Aramızda Petrol Yüzünden Çıkan İhtilaf”, 10 Ağustos 1955, s. 1-6.

¹⁶⁵ *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1955, s. 1-6; 11 Ağustos 1955, s. 1-3; *Yeni Sabah*, 6 Eylül 1955, s. 7.

¹⁶⁶ *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1957, s. 1-5; *Hürriyet*, 18 Aralık 1960, s. 2.

¹⁶⁷ Madde 7: “Musul petrollerinden biriken 100 milyon liralık hissesinden... malî yıl içinde tahsil edilen kısım (B) işaretli cetvelin çeşitli gelirler faslına gelir kaydedilir” hükmü konmuştur. Bkz. H. Uluğbay, *age.*, s. 461.

¹⁶⁸ H. Uluğbay, *age.*, s. 461.

¹⁶⁹ Feridun Ergin, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. II, Sayı 20, Mart 1991, s. 173.

aracı ve müdahale gerekçesi” oluşturmak üzere; zayıf devletlere insanî yardım adı altında müdahale etmişler veya demokrasinin gelişimine hizmet etmek üzere etnik ve kültürel farklılıkları istismar ederek, nüfuz altına alınabilecek yapılar oluşturmuşlardır. Bu nedenle petrol, ülkelerin, hem ulusal politikasının, hem de dış politikasının temelini oluşturan; petrole erişilebilirlik noktasında da bir ulusal güvenlik sorunu şeklinde algılanan, önemli bir güç olmuştur.

Musul Sorunu çerçevesinde şekillenen diplomatik, siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel sorunları belirleyen temel etken, Musul petroleri, yani Musul petropolitiğidir. Musul bölgesindeki petrol rezervlerinin, gerek Türkiye, gerekse Irak için ulusal ve uluslararası ilişkilerde son derece önemli ve belirleyici bir güce sahip olduğu ve olmaya da devam edeceği açıkça görülmektedir. Tarihsel süreç dikkate alındığında, Türkiye, Musul petrollerinde sahip olduğu hakları, Türkiye-Irak dostluğunun geliştirilmesi adına göz ardı etmiş ve 25 yıl boyunca sahip olduğu petrol hakları üzerinden gerekli yaptırımları kullanmamıştır.

Türkiye’nin Musul petrollerine yakınlığı, Türkiye-Irak halkları arasında devamlılık gösteren kültürel, dinî ve etnik ortaklık, Türkiye’yi, petroleri ele geçirmek ya da denetim altına almak isteyen ülkelerin hedefi haline getirmektedir. Üstelik bu durum, Türkiye’ye stratejik bir üstünlük sağlamaktan ziyade, sürekli bir karmaşa ortamını da canlı tutmaktadır.

1926-1956 döneminden günümüze kadar uzanan süreçte, Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri, Irak’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü olmuştur. Özellikle bölgede hızla siyasallaşan ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü de tehdit eden ayrılıkçı Kürt hareketine karşı güvenlik önlemleri geliştirmek, Türkiye’nin Musul sorunu merkezinde izlediği dış politikasının temel belirleyicisi olmuş ve olmaya devam edecektir. Bu nedenle, Türkiye, karşı karşıya kaldığı güvenlik sorunlarını çözmek için bölgesel ve uluslararası ittifaklara yönelmiştir. Türkiye, bölgede sahip olduğu tarihsel belirleyici rolünü, dostluk, işbirliği ve karşılıklı güven ortamının sürdürülmesi çerçevesinde devam ettirmeye çalışmıştır. Özellikle, Türkiye-Irak ilişkilerinin geliştirilmesi, bu politikanın sürdürülmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Diğer taraftan, tarihsel süreçte, bölgenin en önemli unsuru konumundayken, bugün azınlık durumunda ifade edilen Türkmenlerin var olma mücadelesi ve karşı karşıya kaldığı asimilasyon politikası, Türkiye’nin dış Türklere yönelik politikasında önemli bir yer tutmaktadır. Irak’ın iç işlerine müdahale etmemek kaydıyla, Türkiye, bölgedeki Türkmenlerin varlığını sürdürmesinde, daha ziyade eğitim ve kültürel boyutları öne çıkan bir politika takip etmiştir.

ABD’nin Irak’a iki kez müdahalesi, Irak toprak bütünlüğüne yönelik meydana gelen değişiklikler ve petrole olan ihtiyacın artmasıyla beraber yükselen petrol fiyatları, Irak’taki yeni yapılanma süreci ve petrol sahalarının ve gelirlerinin el değiştirmesi ihtimali, Türkiye’nin bölgesel güvenliğini etkileyen

sorunlarla ilgili tartışmaları daha da güçlendirmiştir. Irak'ta, henüz güçlü bir merkezî siyasal otorite, tesis edilememiştir. Bu durum, hem Irak'ın, hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu süreci olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Musul'un jeopolitik önemi ve jeostratejik unsurları, bölgedeki kaotik durumu dinamik tutmakta ve siyasî, ekonomik ve sosyal değişikliklere zemin hazırlamaktadır.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

- BCA(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)**, “Bağdat'ta yayınlanan El-Irak Gazetesi'nin ‘Genç Türkiye’de İktisadî Uyanış’ başlıklı yazısının sureti”, Tarih: 15/3/1930, Dosya: 17416, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:166.153..6.
- BCA**, “Irak Dışişleri Bakanı Nuri Paşa'nın Ankara'dan döndüğü gün gazetelerde çıkan açıklaması”, Tarih: 2/10/1930, Dosya: 43655, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.739..15.
- BCA**, “Türkiye'yi ziyaret eden Irak eski İçişleri Bakanı Hikmet Süleyman'ın gazetelere yaptığı açıklama”, Tarih: 13/12/1935, Dosya: 436190, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..13.
- BCA**, “Türkiye-Irak Sınır Komisyonu'nun 8. toplantısı hakkında Komisyon reisi Tevfik Hadi Bey'in raporu”, Tarih: 24/7/1930, Dosya: 4178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 230.548..8.
- BCA**, “Irak'ta Şeyh Mahmut ile hükümet kuvvetleri arasında çıkan çarpışma”, Tarih: 16/2/1931, Dosya: 43661, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..1.
- BCA**, “Barzan şeyhi Ahmet'in Irak'tan gördüğü tazyik üzerine ülkemize gelerek hizmet etmek istediği, anlaşma yapabileceği yolunda mektup gönderdiği”, Tarih: 26/12/1931, Dosya: 96B251, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 113.768..6.
- BCA**, “Irak'ın Fırat isyanını bastırdığı”, Tarih: 16/7/1935, Dosya: 436178, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.744..1.
- BCA**, “Irak'ın Cemiyet-i Akvâm'a girmesi üzerine azınlıklara verilecek haklarla ilgili görüşmede, Fransız üyenin Kürtlere idarî özerklik verilmesi isteği”, Tarih: 18/7/1932, Dosya: 43694, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..12.
- BCA**, “Irak'taki Hristiyan azınlıklar meseleleri”, Bağdat Elçisi tarafından Hariciye Vekâleti'ne yazılmıştır. 8/5/1931 tarihli ve 117 numaralı tahrirata zeyildir, Tarih: 8/7/1931, Dosya: 43668, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 258.740..8.
- BCA**, “Irak'taki Asurilerin Cemiyet-i Akvâm'dan yurt istekleri”, Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütü tarafından 20/11/1932 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne yazılmıştır, Tarih: 4/1/1933, Dosya: 436106, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.741..24.
- BCA**, “Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın II. Dünya Savaşı'nda Irak'ın durumuyla ilgili radyoda yaptığı konuşma”, Tarih: 7/10/1939, Dosya: 436283, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 259.747..29.
- BCA**, “Irak ve Türkiye arasında faaliyet gösteren Kürt çetelerinin takibi için ortak hareket edilmesi isteği”, Tarih: 3/4/1946, Dosya: 436301, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 259.747..48.

Documents on British Foreign Policy (1919-1939), “Memorandum Respecting the Foreign Policy of His Majesty’s Government with Alist of British Commitments in Their Relative Order of Importance: Turkey-Middle East, April 1927”, First Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By: W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, p. 794-795.

Documents on British Foreign Policy (1919-1939), “Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions: Conversation on British and Italian in Interest in the Area of Red Sea, 9 June 1926-10 February 1927”, Series IA, Volume II, Chapter IV, H. M. Stationary Office, Edit By: W. N. Medlicott, M. A. D. Lit., Douglas Dakin, M. A., P. H. D., M. E. Lambert, M. A. London 1966, p. 850-853.

Süreli Yayınlar

Akşam
Cumhuriyet
Hâkimiyet-i Milliye
Hürriyet
İkdâm
Milliyet
The Times
Vakit
Yeni İstanbul Gazetesi
Yeni Sabah
Zaman

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi
Düstur, III. Tertip, C. 28.
T. B. M. M. G. C. Z, C. III, İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

Kitap ve Makaleler

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ (1895) *Coğrafya-i Umûmi*, İstanbul.
AKÇORA Ergünöz (2004) “Cumhuriyetten Günümüze Türk-Irak İlişkileri ve Türkmenler”, *İkinci Orta Doğu Semineri*, Elazığ, Mayıs, C. I, s. 21-53.
AKDOĞAN Lütfü (2007) *Molla Mustafa Barzani Anlatıyor*, Arkaplan Yayınları, İstanbul.
AKGÜL Suat (2004) *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, Ankara.
AKTAŞ Melih (2006) *1950-60 Demokrat Parti Dönemi Türk Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Sema Yayınları, İstanbul.
ARI Tayyar (2004) *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul.
ARI Tayyar (2007) *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul.
Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
BAĞCI Hüseyin (1990) *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara.
BAĞCI Hüseyin (2001) *Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar*, ODTÜ Gelişme Vakfı Yay., 2. baskı, Ankara.

- BAGCI Hüseyin (2004, “Demokrat Parti’nin Ortadoğu Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen: Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, s. 101-134.
- BAL İdris (1982) *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- BAYATLI Nilüfer (1999) *XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara.
- BAYKARA Tuncer (1988) *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1991) *Türk İnkılab Tarihi, Cilt II (Trablusgarb ve Balkan Savaşları, Osmanlı Asyası’nın Paylaşılması İçin Anlaşmalar, Kısım: III (Paylaşımalar)*, TTK Yay., Ankara.
- BEYATLI Aydın (1998) “Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi”, *Misâk-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, ATAM Yayınları, Ankara, s. 42.
- BİLGİN M. Sıraç (1992) *Barzani*, Fırat Yayınları, İstanbul.
- BORAK Sadi (1997) *Atatürk-Gizli Oturumlardaki Konuşmalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- BRZEZİNSKI Zbigniew (1988) *Büyük Satranç Tahtası*, Sabah Kitapları, İstanbul.
- CAN Bilmez Bülent (2000) *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- CANATAN Yaşar (1995) *Türk-Irak Münasebetleri (1932-1959)*, Ankara.
- ÇAY Abdülhaluk (1993) *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara.
- ÇETİNSAYA Gökhan (1998) “Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Yönelik Politikasına Bir Bakış (1923-1998)”, *ATA Dergisi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, Sayı 8, s. 45-46.
- DARKOT Besim (1950) “*Trak*”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. V/2.
- DEMİRCİ Fazıl (1991) *Irak Türklerinin Dünü-Bugünü*, Ankara.
- DEMİRCİ Nefi (1990) *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük’ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Yayınları, İstanbul.
- DENOVO Jhon (1990) *American Interests and Policies in the Middle East (1900-1939)*, Minnesota University Press.
- DUMAN Sabit (2005) “Ortadoğu Krizleri ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 35-36, Mayıs-Kasım, s. 317.
- EARLE Edward Mead (1972) *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- EDİGER Volkan Ş. (2005) *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, Ankara.
- ERGİN Feridun (1991) “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, C. II, Sayı 20, Mart, s. 165-173.
- ERKİN Feridun Cemal (1987) *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Cilt: I, Ankara, TTK.
- ERTUĞRUL Ümit (2006) *Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÖKTAŞ Hıdır (1991) *Kürtler I: İsyan ve Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- GÖMEÇ Saadettin (1999) *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÖNLÜBOL Mehmet-ÜLMAN Haluk (1996) *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Yayınları, Ankara.
- GÖZEN Ramazan (2004) “Ortadoğu’da Güç Dengeleri”, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Editör: İdris Bal, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 643-650.
- GÜNDÜZ Ahmet (2003) *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ.

- GÜREL Şükrü Sina (1979) *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- HALLI Reşat (1972) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara.
- HİTTİ Nassif (1994) "Süper Güçlerin Stratejileri içinde Arap Dünyası ve Türkiye", *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği (Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri)*, Editör: Ali Çankırılı, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 467-477.
- HURREWITZ J. C. (1956) *Diplomacy in the Middle East (1914-1956)*, USA.
- İLSEVEN Nebil (1991) "Petrol Sorunu", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Editör: Haluk Ülman, Türkiye Sosyal Ekonomik Çalışmalar Vakfı Yayını, Ankara, s. 79.
- JWAIDEH Wadie (2008) *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARACAN Ali Naci (1993) *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KARAKUŞ Erdoğan (2004) *İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiltere İlişkileri (1938-1939)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KAYMAZ İhsan Şeref (2003) *Musul Sorunu (Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme)*, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- KAYRA Cahit (1995) *1938 Kuşatışı, Olaylar, İnsanlar, Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KULOĞLU Armağan Kuloğlu-SAKLAYA, F. Elif (2004) "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", *Stratejik Analiz*, Sayı 48, ASAM Yayınları, Nisan, Ankara, s. 23-32.
- KURUBAŞ Erol (2003) "Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme-Dış Destek-Ayaklanma", *Irak Krizi (2002-2003)*, Der. Ümit Özdağ-Sedat Laçiner-Serhat Erkmen, ASAM Yayınları, Ankara, s. 21-43.
- KUTSCHERA Chris (2001) *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer (1972) *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, SBF Yayınları, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer (1978) *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- KÜZECİ Şemsettin (2005) "Gavurbacı Katliamı: Kerkuk, 1946", *Kerkük Dergisi*, Sayı 2, Temmuz, s. 19.
- LONGRIGG Stephen Hemsley (1968) *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London.
- LONGRIGG Stephen Hemsley (1955) *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic*, Oxford University Press, London.
- MANSFIELD Peter (1973) *The Ottoman Empire and its Successors*, New York.
- MC DOWAL DAVID (2004) *Modern Kürt Tarihi*, Çev. Nesenur Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- MELEK Kemal (1983) *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890-1926*, İstanbul.
- MERAY Seha L.-OLCAY Osman (1977) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Birakışması, Sevr Andlaşması İle İlgili Belgeler)*, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- Milletler Cemiyeti Belgelerinden Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı*, Haz. Hasan Hüseyin Yıldırım, İstanbul, 1991.
- MONROE Elizabeth (1963) *Britain's Moment in the Middle East (1914-1956)*, London.
- MOSLEY Leonard (1975) *Petrol Savaşı*, C. I, Ankara.

- MUMCU Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, İstanbul.
- NAKİP Mahir (2007) *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ORTAYLI İlber (1983) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- ÖKE Mim Kemal-MÜTERCİMLER Erol (2004) *Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası)*, İstanbul.
- ÖKE Mim Kemal (1992) *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ÖZCAN Mesut (2003) *Sorunlu Miras Irak*, İstanbul.
- SOYSAL İsmail (1989) *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I, TTK, Ankara.
- SAATÇI Suphi (2007) *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- SAMANCI Aziz Kadir (1999) *Irak Türkmenleri'nin Siyasi Tarihi*, Bağdat.
- SLUGLETT Marion Farouk-SLUGLETT Peter (1987) *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*, London.
- SOYSAL İsmail (1998) *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İstanbul.
- SOYSAL İsmail (1983) *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, I. Cilt, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SOYSAL İsmail (1991) "1955 Bağdat Paktı", *Belleten*, 55/212, TTK Yayınları, Ankara, Nisan, s. 229.
- SOYSAL İsmail (1994) "1937 Sadabat Paktı", *X. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 3136-3139.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (2004) *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul.
- STIVERS William (1982) *Supremacy of Oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American World Order (1918-1930)*, London.
- ŞADİLLİLİ Vedat (1980) *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. I, Kon Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2001) *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1999) *Doğunun Kabramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2005) *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. VI, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1975) *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, 1924-1938, Şeyh Said ve Dersim Ayaklanmaları*, TTK, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (2004) *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1990) *Lozan Telgrafları*, C. I-II, TTK, Ankara.
- TALABANİ Nuri (2005) *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul.
- TERZİ Arzu (2007) *Bağdat-Musul'da Paylaşılamayan Miras: Petrol ve Arazî (1876-1909)*, İstanbul.
- TERZİ Arzu (2003) "Bağdat-Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Irak Dosyası I*, İstanbul, s. 347-360.
- TRİPP Charles (2002) *A History of Iraq*, Cambridge University Press.
- Türk Dış politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt. I (1919-1980), Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-1954), C. I, C. III, C. IV, Derleyen: Kazım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1998.

ULUĞBAY Hikmet (2003) *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara.

USLU Nasuh (2000) *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

YAKUBOĞLU Enver (1976) *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Yaşayan Lozan, Editör: Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

YAZICI Nevin (2010) *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

YERGİN Daniel (1999) *Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

YEŞİLBURSA B. Kemal (2000) *İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)*, Ankara.

YEŞİLBURSA B. Kemal (2009) "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Özel Sayı II, Temmuz, s. 1315-1343.

Ekler

CO730 / 107 / 9286: "Cabinet Meeting of 28 April 1926: Proposal for Turkish Participation in Royalties from Iraq Oil", 28 April-4May 1926.

GİZLİ

Başbakanlık Konutu'nda 28 Nisan 1926 günü, saat 11.30'da yapılan Kabine Toplantısı'na dair bazı notlar

Irak Politikası

Türkiye ile sürdürülen müzakereler

Ankara'daki elçimizin gönderdiği telgrafları (21 Nisan no: 2 ve 22 Nisan no: 3, 4) yorumlayan Dışişleri Bakanı, Irak'tan toprak talebinden vazgeçip, bu ülkedeki petrolden pay istemek gibi alternatif bir öneri getiren Türkiye'nin tavrındaki kayda değer değişime dikkat çekti. Bakan, ayrıca 24 Nisan tarihinde elçiye gönderdiği 6 no'lu telgraf hakkında bilgi verdi; bu telgrafta, Türk Hükümeti'nin gösterdiği olumlu yaklaşıma ivedilikle karşılık verilmesini ve Türkiye'nin petrolden pay almasının sağlanması gerektiğine işaret etmektedir. Zira, böyle yapılırsa meseleye müdahil olan üç ülkenin onayı yeterli olacaktır; aksi halde hisseler yeniden paylaşılacak olursa, Fransa ve Amerika ile uzun sürecek sıkı pazarlıklar gerekecek, bunun yanı sıra henüz çözüme ulaştırdığımız İngiliz vatandaşlarının şahsî çıkarları sorunu gündeme gelecektir.

“Irak Hükümeti Petrol Hissesinde Yüzde Onunu Bize Verecektir”, Milliyet, 6 Haziran, 1926, s. 1.

2007 Irak Petrol Alanları ve Boru Hatları

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.

2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.

3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.

4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan makalelerini, e-posta adresine göndermelidirler: **ctad.editor@gmail.com**. Makalenin başında 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

4.1 Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir. **Örnek:** Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.150. **(İlk atıfta Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atıflarında ise: Lewis, *age.*, s.200. şeklinde olmalıdır. Makaleler-Bildiri alıntılanması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990, s.7 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.** Makalenin ikinci atıflarında, İlhan, agm., s... Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır; aslî, millî, fikrî gibi, kâr, mebusân vs. **Yararlanılan kaynaklar**, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik

olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı) Makalenin başlığı (**İtalik yazılmamalı**), Eser adı (**Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı**), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabliye, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılama ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, "Muallime Dair", *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalelerin gösterilmesinde makaleler tırnak içine alınmamalıdır; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicrî) Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913) Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.

6.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.

7.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayınlanan "Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik" hükümlerine tâbidir.

Yazarlar

Ayten SEZER ARIĞ, Doç.Dr., Hacettepe Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. E-Posta: aytens@hacettepe.edu.tr

Mücahit ÖZÇELİK, Yrd.Doç.Dr., Erciyes Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kayseri. E-Posta: mucahitozcelik@hotmail.com

Biray ÇAKMAK, Yrd.Doç.Dr., Uşak Ü Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Uşak. E-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr

İdris YÜCEL, Dr., Hacettepe Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. E-Posta: iyucel@hacettepe.edu.tr

Muhammed SARI, Dr., Aksaray Eşmekaya İÖÖ., Sosyal Bilgiler Öğretmeni, Aksaray. E-posta: m.sari@hotmail.com

Evren ALTINTAŞ, Yrd.Doç.Dr., Avrasya Ü İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Trabzon. E-posta: evren.altinkas@gmail.com

Nevin YAZICI, Yrd.Doç.Dr., Başkent Ü Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara. E-posta: nevinyazici1969@gmail.com